

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LARS N. HENNINGSEN

FATTIGVÆSENET
I DE SØNDERJYSKE
KØBSTÆDER

1736-1841

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

Nr. 47

ÅBENRÅ 1978

*Trykt med støtte fra
Ingrid-Fondet for Sønderjylland, Sparekassen Sydjylland
og
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse*

ISBN 87 7406 012 0
Th. Laursens Bogtrykkeri A-S, Tønder

FATTIGVÆSENET
I DE SØNDERJYSKE KØBSTÆDER
1736-1841

Forord

I sommeren 1975 fik jeg takket være Hendes Majestæt Dronning Ingrid's velvilje overdraget det beløb, som i 1970 var blevet skænket til Historisk Samfund for Sønderjylland fra »Ingrid-Fondet for Sønderjylland« til en konkret forskningsopgave. Tanken var, at jeg skulle uddybe de studier over det sønderjyske fattigvæsens udvikling i 1700-årene, som lå til grund for min specialeopgave under historiestudiet ved Århus Universitet. Frugten af den herefter fortsatte beskæftigelse med emnet fremlægges i den foreliggende fremstilling. Det er en omarbejdet og udvidet udgave af min specialeopgave fra 1974 »Det offentlige fattigvæsen i Haderslev, Åbenrå og Sønderborg i tiden ca. 1736 til ca. 1800«.

Uden støtte og hjælp fra mange sider ville denne bog aldrig have set dagens lys. Kun få af de mange, der har vist mig hjælpsomhed under arbejdet, kan jeg nævne her. Det gælder min gode vejleder i studietiden, professor, dr. theol. Troels Dahlerup, Århus, og min kollega under et frugtbart arbejdsår i Åbenrå, arkivar, mag. art. Jørgen Witte, med hvem jeg har ført udbytterige samtaler, og som venligst har gennemlæst og kommenteret mit manuskript. En særlig tak skylder jeg Hendes Majestæt Dronning Ingrid for den tillid og hjælp, der har muliggjort mit arbejde. Sparekassen Sydjylland, Haderslev, og Den grevelige Hielmstjerne-Rosencrone-ske Stiftelse, der beredvilligt har ydet tilskud til udgivelsen, skylder jeg en stor tak. En særlig varm tak retter jeg til landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå. Han sørgede for, at jeg kunne fortsætte mine undersøgelser efter afsluttet eksamen, gav mig gode arbejdsforhold ved landsarkivet i Åbenrå, fulgte mig med aldrig svigtende interesse, og han lagde sig i selen for at få udsendt mit manuskript i bogform. Uden hans stadige støtte og medvirken var de følgende sider aldrig blevet publiceret.

Til slut tilegner jeg i taknemmelighed far og mor denne bog. I fritog mig for at tænke på en lang række af de praktiske ting i tilværelsen, som tager tid og gav mig derved mulighed for des bedre at koncentrere mig om arbejdet. Altid forstående og kærligt hjalp I mig – materielt og med hjemlig hygge – over »de døde punkter«. Uden jeres hjælp ville det have været svært at holde gejsten levende.

Åbenrå i januar 1977.

Lars N. Henningsen.

Indholdsfortegnelse

Indledning

Afgrænsning og formål s. 9 – Udeladte aspekter: tiggerne s. 11 – privat og halvprivat fattigvæsen s. 11 – hvad er en »fattig«? s. 13 – almisselemmernes rekruttering s. 13 – hvem fik fattighjælp? s. 16 – fattige som ikke fik hjælp s. 18.

Tiden indtil omkring år 1700

Middelalderen s. 20 – Tiggerforordninger s. 20 – Kirkeordinansen 1542 s. 22 – Reguleret tiggeri s. 22 – Husum s. 23 – Tønning, Garding, Haderslev og Tønder s. 24 – Flensborg og Sønderborg s. 24 – Nye regler s. 25.

1700-tallet

Samfundsmæssige tilstande ca. 1700–1730	26
Økonomisk krise s. 26 – Pietismen s. 26.	
Lokale fattigordninger ca. 1700–1736	28
Tønder s. 28 – Frederiksstad og Husum s. 29 – Flensborg s. 30 – Haderslev s. 30.	
Fattigforordningen af 7. 9. 1736	33
Forarbejde s. 33 – Indhold s. 36.	
Fattigforordningens gennemførelse	39
Burg s. 39 – Ekernførde s. 40 – Garding s. 41 – Husum s. 42 – Slesvig s. 44 – Tønder s. 45 – Ærøskøbing s. 46 – Sønderborg s. 46 – Åbenrå s. 51.	
Lokale fattigordninger efter 1736	58
Flensborg s. 58 – Frederiksstad s. 59 – Haderslev s. 60 – Tønning s. 68 – Sammenfatning s. 69.	
Fattigvæsenets indtægter	71
Borgernes faste bidrag s. 71 – Klingpung s. 73 – Fattiges ejendele s. 73 – Bøder s. 74 – Diverse indtægter s. 75.	
Fattigvæsenets udgifter	76
Ugepenge s. 76 – Forskellig fattighjælp s. 76 – Begraveshjælp s. 77	

Regeringens tilsyn med det lokale fattigvæsen	81
Kollegierne s. 81 – Kirkevisitatser s. 82.	
Fattigvæsenets effektivitet	85
Krise ca. 1740 s. 85 – Tønder s. 86 – Garding s. 86 – Flensborg s. 87 – Haderslev s. 87 – Åbenrå s. 90 – Sønderborg s. 92 – Sammenfatning s. 94.	
Det omstrefjende tiggerproletariat	95
Regeringens magtesløshed s. 95 – Tugthus s. 96 – Tiggerjagter s. 96.	
Fattigspinderier i 1760'erne	98
Udnyttelse af fattiges arbejdskraft s. 98 – Brødrene Otte s. 99 – Forslag om fattigspinderier s. 99 – Byernes reaktion s. 100 – Ekernførde og Slesvig s. 101 – Flensborg og Husum s. 101 – Sønderborg og Åbenrå s. 102 – Tønder s. 103 – Haderslev s. 104.	
Private beskæftigelsesprojekter	106
Idealisme eller kold beregning? s. 106 – Tønder s. 106 – Haderslev s. 108.	
Sammenfatning	112
 Oplysningstidens borgerlige reformperiode	
Økonomisk og idémæssig baggrund	114
Sociale problemer s. 114 – Humanitet s. 114.	
Grundtanker og idealer	117
Aug. Niemann s. 117 – Hamborgs fattigordning s. 118 – Reformkatekismus s. 118 – Nyordning i Kiel s. 121 – Inspiration fra Kiel s. 121.	
Reformbevægelsens gang	123
Slesvig s. 123 – Ekernførde s. 124 – Flensborg s. 125 – Tønning s. 126 – Sønderborg s. 127 – Haderslev s. 131 – Husum s. 133 – Åbenrå s. 134 – Tønder s. 137 – Sammenfatning s. 137.	
Regeringsinitiativer	140
Opholds- og hjemstedsret s. 140 – Omsorg for børnene s. 144.	
 Reaktionen fra 1814 til 1841	
Økonomisk baggrund	147
Engelske tilstande	150

Debat ca. 1815 til ca. 1830	152
Modstand mod tvunget fattigvæsen s. 152 – Det slesvig-holstenske patriotiske selskab s. 153.	
Udviklingen i udvalgte byer indtil 1830'erne	157
Tønder s. 157 – Sønderborg s. 161 – Åbenrå s. 164.	
Træk af lokal praksis 1815–1835	166
Borgerskabet får medindflydelse s. 166 – Offentlighed i forvaltningen s. 167 – Fattigplejere s. 168 – Privat velgørenhed s. 171 – Indtægter s. 174 – Naturaliehjælp s. 175 – Sparsommelighed s. 177.	
Stænderforsamlingerne og fattigordningen af 1841	179
Stænderforsamlingen 1836 s. 179 – Stænderforsamlingen 1838 s. 182 – Fattigordningen af 1841 s. 183.	
Regeringen og det lokale fattigvæsen ca. 1815–1845	186
Tiden indtil 1834 s. 186 – Reformen i Ærøskøbing s. 189 – Provincialregeringens reformarbejde s. 191 – Krav om besparelser s. 192 – Ensretning efter 1841 s. 196.	
Fattiggårde – idé og virkelighed	198
Ideologien bag fattiggårdene s. 198 – Ærøskøbing s. 199 – Haderslev s. 201 – Åbenrå s. 202 – Tønder s. 204 – Sønderborg s. 206.	

Konklusion

Forkortelser	216
Utrykte kilder	217
Noter og henvisninger	223

Indledning

Afgrænsning og formål

Fattigvæsenet i Sønderjylland har kun været genstand for få større, samlede fremstillinger. I 1944 udkom den tidligere sognepræst i Skrydstrup, pastor M. H. Nielsens hovedværk »Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid« i Historisk Samfunds skriftrække. Denne bog blev på grund af forfatterens svigtende syn aldrig afsluttet, men vil dog altid være det grundlæggende værk, når det gælder om at belyse fattigvæsenets udformning og effektivitet i de sønderjyske landsogne i perioden 1736 til 1864. Forholdene i købstæderne lades imidlertid næsten helt uomtalt. Forfatteren søger heller ikke i nævneværdig grad at påvise en udvikling i fattigvæsenets historie. De enkelte fænomener betragtes på en måde løsrevet fra deres tidsmæssige sammenhæng.

Fra tysk side udsendte dr. Ernst Erichsen i 1955 og 1956 to store afhandlinger under titlen: Das Bettel- und Armenwesen in Schleswig-Holstein während der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts (Zeitschrift bd. 79, 1955 s. 217–256 og bd. 80, 1956 s. 93–148). Her er samlet et stort, værdifuldt materiale om de stærkt voksende fattigdomsproblemer i tidsrummet ca. 1790–ca. 1840 og om den lovgivning, som kriseårene fremkaldte. Desværre savner artiklerne dog den klarhed, som gør M. H. Nielsens bog så nyttig. De virker som materialesamlinger, der trænger til en sidste afpudning.

I de forskellige oversigtsværker, sogne- og købstadshistorier er fattigvæsenet nok blevet genstand for omtale, men som regel en meget lidt udtømmende omtale. En undtagelse danner Henrik Fangels bog Haderslev bys historie bd. 1 (1975). Her har netop den sociale og økonomiske historie og fattigvæsenet fået en tilbundsgående behandling.

Nærværende bog søger at råde bod på et par af de »huller«, der således synes at være i den foreliggende behandling af emnet. Målet har været at skildre fattigvæsenets historie specielt i de sønderjyske *købstæder* i perioden fra 1736 til 1841. Yderpunkterne er mærkeår i fattigvæsenets historie i hertugdømmerne. I 1736 udstedtes »grundloven« for et virkeligt offentligt fattigvæsen, og i 1841 afløstes denne lov af et nyt kompleks af

regler, som kodificerede en lang række af de bestemmelser, som var udformet i de foregående årtier, bl.a. fordi 1736-loven på dette tidspunkt ikke længere levede op til en ny tids krav. Der er lagt særlig vægt på at fremhæve den *udvikling*, købstadsfattigvæsenet gennemløb i den behandlede periode. Hver tid havde sine idealer og stillede sine krav til fattigvæsenet. At fremhæve udviklingslinjen i den behandlede periode med betoning af de enkelte perioders særpræg har været et hovedmål.

I øvrigt samler skildringen sig om at belyse en række enkeltspørgsmål. Hvordan var fattigvæsenets administration indrettet i de enkelte byer? Var der lokale forskelle, og var der i så fald ønsker om ensretning? Hvilken rolle spillede de lokale myndigheder (kommunerne), og hvilken rolle spillede centralmyndighederne (staten) for fattigvæsenets udformning? Øvede borgerskabet en selvstændig indflydelse på dette felt? Hvordan definerede de forskellige tider fattigvæsenets opgave, og hvordan var synet på de fattige? Havde datiden øje for en relation mellem arbejdsløshed og fattigdom? Accepterede samfundet overhovedet begrebet »arbejdsløshed«, og hvad gjorde det i så fald for at løse problemet?

Det vigtigste mål for fremstillingen har som nævnt været at klarlægge nogle hovedlinjer i udviklingen. Alligevel har jeg af hensyn til lokalhistorien skønnet det berettiget at medtage en del detaljer om forholdene i hver enkelt by. Især er der dvælet ved de fire nordslesvigske købstæder. De lokale særforhold er betragtet som eksempler til illustration af generelle tendenser. Men der er ikke gjort forsøg på at trænge til bunds i tilstandene i hver enkelt by. Kun en del af det meget store utrykte kildemateriale er gennemgået. For de fire nordslesvigske købstæders vedkommende er et bredt udsnit af arkivmaterialet udnyttet. Det gælder de lokale myndigheders arkiver (byarkiver, præstearkiver, provstearkiver og amtsarkiver) og de overordnede myndigheders arkiver (overretten, generalsuperintendenten, overkonsistoriet, provinsialregeringen, tyske kancelli). Med hensyn til behandlingen af de sydslesvigske byer har kildegrundlaget været mere spinkelt. Hovedsagelig akter i overordnede myndigheders arkiver og trykte kilder danner her basis for fremstillingen. Det meget store materiale, som ligger i især de enkelte byarkiver, er der ikke gjort brug af ud fra den betragtning, at en nærmere fordybelse i lokale forhold ikke ville ændre meget ved det hovedindtryk, som blev udvundet ved en gennemgang af de nordslesvigske lokalarkiver og af akterne i de overordnede myndigheders arkiver.

Det turde allerede nu være klart, at den foreliggende skildring kun vil behandle et brudstykke af det emnekompleks, som kan sammenfattes under betegnelsen »fattigvæsen«. Vi vil samle os om det offentlige, af kom-

mune eller stat organiserede hjælpeapparat, som havde sit udgangspunkt i fattigloven af 1736. Det private eller halvprivate fattigvæsen, som ikke skyldtes den almindelige fattiglovgivning, og som fandt udtryk i fattighuse, hospitaler, milde stiftelser og legater, vil ikke blive behandlet. Det samme gælder den private almissegivning, som i øvrigt ikke kan belyses eksakt. Ej heller de socialhistoriske aspekter (hvad bør man forstå ved »fattig«, hvilke personer og hvilke samfundsgrupper modtog fattighjælp, hvorfor måtte de søge hjælp, hvordan var deres levevilkår, hvor mange var »fattige«, og hvor mange fik hjælp osv) vil vi beskæftige os med. Bogen er altså et stykke administrationshistorie. Det er hovedsagelig en skildring af den gren af den offentlige købstadsadministration, som blev betegnet »fattigvæsenet«.

Udeladte aspekter: tiggerne

For at modvirke, at den følgende fremstilling efterlader et alt for skævt billede af virkeligheden, skal der dog her siges lidt om den sammenhæng, hvoraf det offentlige fattigvæsen var en del.

Der har altid været mennesker, som ikke formåede at tilpasse sig det bestående samfundssystem, som ikke fandt en plads inden for de givne rammer. Nogle blev skubbet ud, og blev en del af det omvandrede proletariat. Disse *tiggere* optrådte overalt, på land og i by, og vakte uro og ængstelse i den fastboende befolkning. Vi hører om nogle af de omstrejfende, f.eks. når en gammel stakkel frøs ihjel på landevejen, og en tilfældig præst efter at have begravet den pågældende noterede det i kirkebogen. Og vi møder dem i talrige akter vedrørende samfundets kamp mod »det løse paks« tiggeri. Mange menneskelige tragedier kunne fremdrages. Men tiggeriet var for datiden et politianliggende, som faldt uden for det egentlige fattigvæsen. Derfor vil de omflakkende tiggere ikke blive genstand for særlig omtale.

Privat og halvprivat fattigvæsen

Fattigvæsenet tog sig af for sorgen for de hjemmehørende, fastboende fattige, som ikke var i stand til at klare sig selv. Først sent blev denne opgave et samfundsanliggende. Oprindeligt var det overladt til kirken, klostre, legater og privatpersoner at skaffe den mest nødvendige hjælp til de trængende. Da dette system ikke længere var tilstrækkeligt til at lindre nøden, måtte samfundet, det offentlige, gribe ind. Denne fremstilling vil udelukkende skildre det offentligt organiserede og administrerede fattigvæsen, som byggede på den almindelige lovgivning.

Men man må ikke glemme, at den offentligt organiserede forsorg også efter 1736 og langt op i tiden kun var en del af den hjælp, som blev stillet til rådighed for de trængende. Nogle steder endog den mindste del. Der var store forskelle fra by til by. Nogle steder var der fra gammel tid flere *hospitaller og fattighuse af privat oprindelse*, som gav husly til adskillige gamle, fattige borgerfolk. Der var i en del byer *legater*, som uddelte betydelige summer. I byer, som var rige på sådanne stiftelser, kunne den af øvrigheden etablerede fattighjælp helt op til 1800-årene tegne sig for den mindste del af understøttelserne. Et par eksempler vil vise det. I Haderslev fandt mellem 20 og 45 personer optagelse i hospitalet, og flere legater uddelte betydelige summer. Det betød, at det offentlige fattigvæsen i 1736 i penge tegnede sig for ca. 50 % af den uddelte hjælp. I 1769 var procentdelen faldet til ca. 25 på grund af fattigkassernes forfald siden branden i 1759. Trods en betydelig udvikling i det offentlige fattigvæsen i årene herefter udgjorde fattigkassernes uddeling i 1803 fortsat en mindre del, sandsynligvis ca. 35 % af de uddelte beløb¹. I Sønderborg var det i 1761 sådan, at ca. 32 % af ugepengene uddeltes af fattigkassen, men ca. 68 % af St. Jørgens hospital, og i 1801 tegnede hospitalet sig for 40 % af de ugentlige understøttelser. Også når vi spørger om de samlede sociale udgifter i Sønderborg, giver det et skævt billede kun at betragte de offentlige kasser. I 1775 blev ca. 54 % af hjælpen således udbetalt af hospitalet, der i 1800 sammen med forskellige legater afholdt ca. 45 % af socialhjælpen². På tilsvarende måde blev det fattigvæsen, som byggede på den almindelige lovgivning, også i byer som Flensborg og Tønder i høj grad suppleret af stiftelser og legater. På trods heraf vil denne del af fattigvæsenet, stiftelser og legater, ikke blive genstand for undersøgelsen. Vi vil samle os om den offentlige forsorg, som byggede på generelle lovregler.

Endnu et træk skal erindres for at forstå, at arkivernes fattigregnskaber ikke er udtryk for al den hjælp, som blev de trængende til del. Det organiserede fattigvæsen, offentligt og privat, formåede ikke at dække alle behov. Mange måtte søge hjælp hos familie, venner og bedre stillede medborgere. Der foregik et skjult tiggeri, sådan at trængende personer regelmæssigt hentede mad eller penge hos bestemte velstillede velgørere. Noget sådant var legalt, blot det ikke udartede til egentligt tiggeri. Men kun sjældent fremtræder det i de bevarede kilder.³ Ej heller det egentlige gade-tiggeri, som fortsatte gennem hele perioden trods alle forbud, kan opgøres i penge. Disse private almisser, der ikke blev registreret på samme måde i kilderne som fattigkassernes og de organiserede stiftelsers uddelinger, hører med i billedet af tidens samlede sociale forsorg.

Hvad er en »fattig«?

Nærværende fremstilling beskæftiger sig med det apparat, som samfundet – kommuner og stat – organiserede til hjælp for mennesker, der ikke kunne klare sig selv. De, der modtog hjælpen – de fattige – falder delvis uden for synsfeltet. Om dette emne må det være på sin plads til indledning at sige nogle få, supplerende ord.

Begrebet »fattig« kan defineres på mange forskellige måder. Det bør her ikke bruges efter en nutidsmålestok, hvorefter en meget stor del af datidens befolkning vel var fattig. Beregninger peger f.eks. på, at ikke mindre end 35 % af Haderslevs indbyggere ca. 1800 levede på eller under eksistensminimum.⁴ Termen »fattig« bør her betegne personer, som faktisk ikke kunne klare sig uden hjælp udefra, og som datiden derfor måtte regne for trængende. Kilderne tillader imidlertid kun sjældent at afgrænse hele denne befolkningsgruppe. Regnskaberne for den statslig befalede fattigforsorg og for stiftelser og legater viser os kun den del af de fattige, som faktisk opnåede hjælp fra det offentlige og det regulerede private fattigvæsen. De trængende personer, som ikke skønnedes værdige til offentlig hjælp, eller som trods trang ikke fik hjælp, fordi fattiggasserne var utilstrækkelige, er det vanskeligt at udsondre af kilderne. Men de hører lige så vel med til gruppen af trængende, som de personer, der optræder i fattigregnskaberne. Man bør derfor altid huske, at regnskaberne kun viser os de personer, som fik hjælp, ikke det samlede antal trængende eller fattige.⁵

Almisselemmernes rekruttering

Hvem var det da, som fik hjælp af det af øvrigheden etablerede fattigvæsen, og fra hvilke samfundsgrupper rekrutteredes de? Almisselemmerne, som disse understøttede blev kaldt, udgik fra byernes underklasse. Men når man nærmere vil belyse deres erhvervsmæssige tilhørsforhold, støder man på betydelige metodiske problemer. Kun sjældent anfører en kilde nemlig i klare ord om én og samme person både hans erhverv og at han var fattig eller fik understøttelse. Folketællingerne meddeler om den enkelte person som oftest kun enten erhvervet eller at den pågældende var fattig/almisselem, men kombinerer sjældent de to ting. De forskellige udelingslister indeholder som regel kun navne, men intet om erhvervet. Ved at kombinere flere kildetyper kan visse resultater dog nås.

To eksempler skal anføres til belysning af den samfundsgruppe, hvorfra almisselemmerne stammede, idet det dog tilføjes, at de angivne tal ikke betegner hele den fattige underklasse. I *Haderslev i 1803*⁶ kendes ialt 204 personer, der betegnes som fattige (excl. pårørende). Ser vi bort fra hos-

pitalslemmer og fattige i pleje på fattiggassens bekostning, var der 143 fattige, og heraf haves nærmere oplysninger om 99, nemlig 36 mænd og 63 kvinder (41 enker, 17 ugifte, 3 gifte, 2 forladte).

Mændene, herunder også enkernes afdøde mænd, de gifte kvinders ægtefæller og de ugiftes fædre, fordelte sig således på erhverv:

soldat, underofficer	16	vægter	2
skomager	8	hyrde	2
daglejer	7	slagter, guldsmed, tobak-	
skrædder	6	spinder, garver, bødker,	
svende	4	drejer, bysekretær, handske-	
skolemester, konrektor degn,		mager, vognmand, tinstøber,	
bedemand, ialt	5	maler á 1	11
snedker	3	ukendt	35
			<hr/>
			99

Af 60 enligt stillede kvinder ernærede 30 sig som daglejersker eller ved at sy og spinde.

Fra søfartsbyen *Sønderborg i 1801*⁷ kendes ialt 204 personer betegnet som fattige (excl. pårørende). Ser vi bort fra hospitalslemmerne og børn i pleje, var der 188 fattige, nemlig 31 mænd og 157 kvinder (131 enker, 16 ugifte, 7 gifte, 3 ukendt).

Mændene, herunder enkernes afdøde mænd og de gifte kvinders ægtefæller (ialt 169), fordelte sig således på erhverv:

matros, skibstømrer, styrmand	38	handskemager	2
skipper	30	guldsmed	2
daglejer	8	tobakspinder/fabrikant	2
skomager	7	svend	2
vægter, fattigfoged	7	bødker	2
murer, murerarbejdsmand	7	fisker	2
skrædder	6	væver, skarpretter, bogbinder,	
tømmermand	5	brolægger, skorstensfejer, grov-	
soldat, underofficer	4	bager, grynmøller, hyrde,	
skoleholder, degn	4	kandestøber, takkelagemester,	
snedker	4	seglmager, knapmager, garver,	
kræmmer, høker	3	bygmester á 1 =	14
slagter	3	ukendt	14
rebslager	3		<hr/>
			169

Om knap 100 af kvinderne ved vi, at de foruden at modtage evt. understøttelse, ernærede sig ved at sy, vaske, virke som daglejer og ved at udføre allehånde arbejder.

Selv om det ovenstående materiale er ufuldstændigt, giver det dog i store træk et billede af fattigbefolkningens erhvervsmæssige sammensætning i Haderslev og Sønderborg, og dermed af de lag, fattiglemmerne stammede fra. Og billedet svarer på mange måder til det generelle mønster for underklassens struktur, som kendes fra andre byer. Underklassen bestod som regel af innsiddere. På grund af mændenes større dødelighed var der overalt et anseligt antal enker og ugifte kvinder, som ofte med mindreårige børn måtte slå sig igennem ved deres hænders arbejde. De måtte spinde, sy og vaske. Havde disse personer ikke familie, som kunne hjælpe tilstrækkeligt, og svækkedes arbejdsevnen med alder og sygdom, og var der flere børn at forsørge, måtte fattigkassen træde hjælpende til.⁸ Enkelte erhverv var så dårligt stillet eller forbundet med så stor risiko, at deres udøvere eller disses enker meget ofte kom i stor fattigdom. Det gjaldt f.eks. daglejere, skomagere, der sammen med skoflikkerne altid udgjorde den talrigste håndværkergruppe med en del fattige medlemmer, og skræddere⁹. Da hæren for en stor del var hvervet, var der altid i garnisonsbyerne en del soldaterkoner med børn, som ernærede sig kummerligt ved at vaske og sy, samt en del aftakkede soldater og underofficerer, der måske nød en ubetydelig pension, men som ellers måtte klare sig med det socialt ringeste arbejde, f.eks. som daglejere eller skoflikkere, hvis de ikke fik fattigpenge¹⁰. I byer med fiskeri og søfart hørte fiskere, matroser og skibstømrere til den fattigste befolkningsgruppe, og når matroser og skipper omkom ved skibsforslis, var enkerne og børnene ofte ruineret og havde ingen anden udvej end at søge hjælp hos det offentlige¹¹.

Tilsvarende viser de to eksempler, at det i Haderslev og Sønderborg, som i andre byer, var især daglejere, skomagere, skræddere, murere, tømmere, de lavere bybetjente og gifte svende med flere børn, der var en udsat gruppe. I tilfælde af sygdom, alderdom, arbejdsløshed, børnerigdom eller under prisstigninger var det meget svært for denne underklasse af arbejdere og småhåndværkere at skaffe det nødvendige til livets opretholdelse. Når forsørgeren døde, måtte enken klare sig alene som daglejer. Dette var den tunge lod for en lang række håndværkerenker, idet det hørte til undtagelserne, at en småhåndværker kunne sikre enkens eksistens ved betydelige indskud i en enkekasse. Et stort antal enker efter småhåndværkere, daglejere og bybetjente samt ugifte kvinder måtte derfor ernære sig ved deres hænders arbejde, så længe kræfterne tillod det, og især fra denne kreds rekrutteredes almissemønstrene.

Sådan var det generelle mønster. Men den markante forskel på forholdene i garnisonsbyen Haderslev, der levede af handel med de mange gennemrejsende og med landboerne, og Sønderborg, hvor søfart betød meget, bør samtidig fremhæves. I Haderslev havde to eskadroner af det holstenske lansenerregiment garnison¹². Som i andre garnisonsbyer var der derfor adskillige soldaterkoner, afskedigede soldater (ryttere) og underofficerer, der hutlede sig igennem med en beskeden pension f.eks. som daglejere eller skoflikkere, og som til sidst måtte søge hjælp hos det offentlige¹³. Åbenrå og Sønderborg var derimod søfartsbyer, og dette var ikke blot en kilde til rigdom for købmænd og en del skippere. Bagsiden af medaljen var de mange enker med børn, som sad tilbage uden midler, når forsørgeren, hvad enten det var en matros eller en skipper, var forlist og omkommet, eller skibet var gået tabt¹⁴. Når søfolkene var på langfart kunne der også gå lang tid mellem at de pårørende hørte nyt og modtog penge, og det kunne da være svært for hustruen at klare sig¹⁵. På samme måde som fattigvæsenet i Haderslev blev belastet af den derværende garnison, var det i Åbenrå og Sønderborg skibsfarten, der »leverede« en meget stor del af de fattige til offentlig forsorg. Noget lignende var sikkert tilfældet i de andre byer i Sønderjylland med en tilsvarende erhvervsstruktur.

Hvem fik fattighjælp?

Det sidste spørgsmål står nu tilbage: *Hvilke personer i den omtalte fattige befolkningsgruppe var det, som fik hjælp af det af øvrigheden etablerede fattigvæsen?*

Vi vil først se på almisselemmernes fordeling på køn og ægteskabelig stilling. For årene 1801–04 har det været muligt at opstille nedenstående tabel.

Almisselemmer – køn og ægteskabelig stilling¹⁶

	Kvinder		Ugift				Ved ikke				Mænd		Enkemænd		Børn		
	Ialt	%	Enke	Gift	Ugift	Ved ikke	Mænd	%	Enkemænd	Gift	Ugift	Ved ikke	Børn	%			
Haderslev 1803–4	51	32	63	19	3	6	4	10	20	1	4	1	4	9	17		
Sønderborg 1801:																	
fattigkasse	35	30	86	28	2		5	14	1		1	3					
hospitalskasse	68	63	93	43	3	7	10a)	5	7	2		3					
bykasse	74	55	74	47	5	2	1	14	19	4	6	1	3	5	7		
	228	180	79	137	11	17	15	34	15	8	10	6	10	14	6		

a) af disse 10 kvinder var 8 hospitalslemmer, som sandsynligvis var enker.

Anm.: procentangivelserne er afrundede.

Tabellen viser, at det hovedsagelig var kvinder, især enker og ugifte kvinder, som fik understøttelse. Nogle havde flere mindreårige børn at forsørge, men hovedparten var ældre kvinder, som næppe længere havde forsørgelsesforpligtelser. De yngre, enlige kvinder måtte som regel klare sig selv f.eks. ved at sy, spinde eller vaske for folk, medmindre særlige omstændigheder såsom børnerigdom eller sygdom gjorde hjælp til en åbenbar nødvendighed.

Almisselemmernes aldersfordeling er søgt illustreret i nedenstående tabel:

Almisselemmer – aldersfordeling

	Ialt	0-16 år	17-49 år	50-59 år	60-69 år	70- år	Ukendt
Haderslev 1736	118	17	10	6	16	36	33
Haderslev 1769	23	3	4	4	2	8	2
Haderslev 1803–04	51	9	6	11	3	10	12
Sønderborg 1801:							
fattigkasse	35		5	5	9	11	5
hospitalskasse	68		8	7	15	17	21a
bykasse	74	5	13	12	15	15	14
	369	34	46	45	60	97	87b
		ca. 9%	ca. 12%	ca. 12%	ca. 16%	ca. 26%	ca. 24%

- a) af disse 21 var 11 hospitalslemmer, sandsynligvis enker i alderen over 60 år.
 b) hovedsagelig enker, ældre personer.

Det ses, at ugepengene især blev ydet til personer uden for den arbejdsduelige alder. Nogle forældrelose børn, og børn af meget fattige forældre blev opdraget for offentlig regning, indtil de i 13–14 års alderen blev sat i lære. Men folk i de mest produktive år mellem 17 og 49 kunne normalt ikke få hjælp. Ganske særlige omstændigheder skulle være til stede, for at der blev ydet støtte til denne aldersklasse. Der kunne være tale om enker med flere mindreårige børn, kronisk syge eller sindssyge mennesker, eller om folk, der pludselig var slået ud af sygdom, og som derfor måtte have hjælp, indtil de atter fik arbejdsevnen tilbage. Det var følgelig de ældre aldersklasser, som vejede tungest. Fattigvæsenet administreredes især for gamle og syge.

Endelig vil vi kort omtale almisselemmernes boligforhold. Hovedparten boede til leje, de enlige kvinder ofte blot i et kammer. Undertiden måtte de nøjes med at bo i kældre, barakker eller små tarvelige huse, og ikke sjældent boede de fattige ret afgrænset i enkelte kvarterer¹⁷. Almisselemmerne kunne imidlertid også have eget hus. Et godt materiale til belys-

ning af deres boligforhold er bevaret fra Sønderborg i 1801¹⁸. Det er lagt til grund for nedenstående tabel:

Almisselemmer – boligforhold i Sønderborg i 1801

	Ialt	Til leje	Eget hus	Familie	Fri bolig	Hospital	Ukendt
Fattigkasse	35	18	2	7	4		4
Hospitalskasse	68	20	11	10	8	11	8
Bykasse	74	35	14	5	5		15
	177	73	27	22	17	11	27
	ca. 41%	ca. 15%	ca. 12%	ca. 10%	ca. 6%		ca. 15%

Det ses, at hovedparten af de understøttede boede i lejede boliger, og den årlige leje var ofte 10–30 mk. Nogle boede dog gratis hos venner, evt. mod til gengæld at gå til hånd på forskellig vis. En del boede hos slægtninge, især hos sønner eller svigersønner. Men en ikke ringe del havde overraskende nok eget hus. Husejerne var især at finde blandt personer med tilknytning til skipper- og sømandserhvervet. Ganske vist drejede det sig kun om småhuse, undertiden behæftet med gæld. Alligevel viser dette træk, at fattigvæsenet i Sønderborg i 1801 ikke kun uddelte til personer, som var blottet for alle midler. Der blev ikke på dette tidspunkt ført minutiøs kontrol med de understøttedes økonomiske forhold, og derfor kunne også husejere få del i fattighjælpen. Senere blev forholdet anderledes. Da man i sparebestræbelserne efter 1814 indførte en nøjere kontrol med de fattige og stillede skrappe betingelser for opnåelse af hjælp, vendte man sig mod en tidligere tids »skødesløshed«, som bl.a. havde vist sig i uddeling til husejere. Det blev da bestemt, at regelmæssig understøttelse for fremtiden ikke måtte gives til personer med fast ejendom¹⁹. Tabellen er således udtryk for en ret liberal kurs under 1700-årenes primitive fattigvæsen, en kurs, som senere blev strammet på mangfoldige måder.

Fattige, som ikke fik hjælp

Vi har nu søgt at karakterisere den gruppe af personer, der fik fast hjælp af det offentlige fattigvæsen, og som optræder i fattigregnskaberne. Det er allerede tidligere fremhævet, at denne gruppe ikke udgør det samlede antal trængende, heller ikke efter datidens opfattelse. Der var mennesker, som havde svært ved at klare dagen og vejen, men som alligevel ikke fik del i de offentlige uddelinger. Vi vil til slut ganske summarisk antyde visse af de træk, der var karakteristiske for den gruppe af *personer, som samtiden regnede for fattig, men som trods det ikke fik hjælp*.

For Haderslevs vedkommende er der for årene 1803–05 konstateret 59 fattige, som ikke fik understøttelse (excl. pårørende). Mændene udgjorde ca. 51 % (30), kvinderne ca. 49 % (29). Af de gifte mænd (26) var 22 familiefædre med flere børn. Aldersfordelingen var således, at ca. 47 % lå i aldersgruppen 17–49 år, ca. 20 % i gruppen 50–59 år. 14 % var 60–69 år, og ca. 17 % var over 70 år²⁰. I denne gruppe fattige var mændene, især ægtemænd, altså i overtal, og tyngdepunktet lå i den arbejdsduelige aldersgruppe 17–49 år. Blandt almisselemmerne derimod dominerede kvinderne og de ældre.

Det her benyttede talmateriale er for begrænset til egentlig statistisk behandling. Alligevel antyder det, set i sammenhæng med de ovenstående tabeller vedrørende almisselemmerne, nogle afslørende træk i datidens fattigvæsen. Tabellerne peger på, at de offentlige midler blev forbeholdt personer uden forsørger, især ældre med svækket arbejdsevne, syge, og enlige kvinder, måske med børn. For at få hjælp af det offentlige skulle man, stort set, være gammel, syg eller uden forsørger. De yngre, som endnu var fuldt arbejdsduelige, måtte derimod, således som tallene fra Haderslev antyder, klare sig selv. Også yngre familier, hvor forsørgeren var svend eller daglejer, hvor der var flere børn, og hvor fattigdommen kunne være fuldt så stor som hos de ældre enker, kunne normalt ingen hjælp få, så længe forsørgeren endnu var rask og rørig. Disse ofte børnerige familier i den arbejdsduelige alder, og yngre, måske ugifte mødre med børn, optræder derfor sjældent i det kildemateriale, fattigvæsenets administration har efterladt. De faldt uden for systemet. Men de tilhørte i lige så høj grad byernes fattige underklasse som de personer, regnskaberne registrerede.

Tiden indtil omkring år 1700

Middelalderen

I *middelalderen* var fattigplejen overladt til kirkens og privates initiativ. Med udgangspunkt i klostre og milde stiftelser udøvede kirken en betydelig velgørenhed. I byerne opstod halvgejstlige institutioner og foreninger såsom helligåndshuse, St. Jørgensgårde og St. Gertrudsstiftelser, broderskaber og gilder. De påtog sig bl.a. sociale opgaver¹. Den civile øvrighed i hver enkelt by, rådet, fik del i styret af de nævnte institutioner. Men man tager næppe fejl ved at antage, at i det mindste helligåndshospitaler, broderskaber og gilder kun kom en snæver kreds af borgerskabet til gode. Deres virksomhed var sikkert mest indadrettet; gensidig hjælp og støtte var formålet². Hovedparten af de almindelige fattige måtte sandsynligvis søge deres underhold ved tiggeri. Borgerne blev opfordret til gavmildhed af kirkens lære om den fattige som Guds ven og om at gavmildhed mod de fattige ville hjælpe på dommens dag. Fra den borgerlige øvrigheds side blev der næppe i synderlig grad grebet regulerende ind i tiggeriet, der blev til stor ulempe for byerne.

Tiggerforordninger

Først reformationen åbnede mulighed for et nyt system. Luther talte stærkt for betleriets afskaffelse og forkastede almisser som et middel til sjælens frelse. Staten greb nu ordnende ind i fattigvæsenet. Tiden var dog endnu ikke moden til at afskaffe alt tiggeri mod til gengæld at give de fattige et fast underhold. Målet blev i stedet at lægge de hjemmehørende fattiges tiggeri i ordnede rammer og at gøre en ende på de omstrejfende og fremmede tiggerses huseren.

Ingen af delene lykkedes. Det viste sig således trods gentagne påbud umuligt at slippe af med de omstrejfende tiggere. Det vigtigste bevis herpå er de stadigt gentagne forordninger, som blev udstedt gennem 1500- og 1600-årene. Allerede d. 20. 2. 1572 udstedte kong Frederik 2. og hertugerne Hans den Ældre og Adolf en *fællesforordning mod herreløse landsknægte og omstrejfende lediggængere*³. Det hed her, at en mængde herreløse landsknægte og døgenigte strejfede rundt på landet og generede al-

Udsnit af kalkmaleri fra o. 1450 i Dråby kirke, Frederiksborg amt. Kilderne er næsten tavse om de fattiges kår i middelalderen. Klostre, domkapitler, fattighospitaller, kirkefyrster og stormænd lindrede vel nogen nød ved uddeling af milde gaver. Men hvor meget hjalp det i en verden fyldt af halte, blinde, lamme, spedalske, forældreløse børn, enker, gamle, syge og tiggere? Klædt i pjaltede klæder måtte de stavre rundt med deres tiggerstave og almiseskåle for at bede om en skærv til livets ophold ved kirkens port eller hos private. Efter Kalkmalerier fra danske landsbykirker, 1969.

muen. Derfor blev det befalet, at de ikke måtte tåles, men skulle pågribes, straffes og bortvises. I 1573 og 1579 gentog hertug Hans den Ældre for sit område, at fremmede tiggere skulle forvises, ja hvis de kom igen, skulle de sættes i fængsel eller straffes korporligt⁴. Tilsvarende bestemmelser blev udstedt af de forskellige landsherrer i 1592, i 1612, i 1622, i 1623, i 1664 og i 1669⁵; men lige meget nyttede det. Ved slutningen af 1600-årene var problemet så stort som nogensinde. I kongelige og fyrstelige forordninger fra 1698 og 1699 klages der over, at tiggeriet tog til, at landet oversvømmedes af fremmede tiggere og af nyligt afskedigede soldater, at mange tiggede med falske pas, og at menigmand led stor skade derved⁶. Alle de gamle bestemmelser blev derfor gentaget – men som vi vil se, hjalp det ikke meget. Problemet syntes uløseligt, og det var især de mange afskedigede eller på anden måde ledige soldater, der skabte vanskelighederne. De havde ofte intet lært, var demoraliseret af krigstjenesten og havde således ingen anden udvej end at tigge eller stjæle. Den naturlige følge af kriges ophør og hæres reducereing måtte derfor blive en betydelig stigning i tiggeriet.

Kirkeordinansen 1542

Bestræbelserne for at holde de fremmede tiggere borte skal ses i forbindelse med ønsket om at sikre underhold til de hjemmehørende fattige. Vigtige bestemmelser for fattigvæsenets nyordning efter reformationen var indeholdt i *kirkeordinansen* fra 1542. De hjemmehørende fattige skulle fortsat nyde indtægterne fra alle hidtidige fattigstiftelser og fra klingpungen. Hospitalerne skulle nøje holdes ved magt, og i byerne skulle der oprettes en almindelig fattigkasse. Indtægterne fra en del gejstlige stiftelser som kalenter, gilder og vikarier blev henlagt til disse fattigkasser, og alle borgere blev opfordret til gavmildhed mod de fattige. Præsterne skulle belære om, at gavmildhed mod de fattige var Gud velbehagelig. Borgerne fik pålæg om fortsat at give almisser, men ikke længere for at redde deres egen sjæl. Nej, almisser skulle nu vokse frem som en naturlig frugt af sand kristendom, som gode frugter på et godt træ. Alt det, der hidtil var givet for sjælefredsens skyld til messer og munke, skulle nu gives til de fattige til Guds ære⁷.

Reguleret tiggeri

Disse almindelige bestemmelser blev suppleret af mere detaljerede forskrifter, hvorefter fattigforsorgen søgtes organiseret som *reguleret tiggeri*. Som hovedregel fastsattes, at hver by eller hvert sogn skulle sørge for sine egne fattige. De fattige, der ikke kunne optages i hospitalerne, skulle have

Tiggeriet florerede trods alle forbud. Ikke mindst efter de mange krige og uår i midten af 1600-årene. De omstrejfende tiggere var så almindelige på landevejene, at de blev brugt som »vignet« på et kort i Caspar Danckwerths Newe Landesbeschreibung (1652).

tiggertegn af øvrigheden. Kun de, der havde tiggertegn, måtte tigge, og de måtte kun søge almisser i deres hjemby eller hjemsgn. Sådanne bestemmelser finder vi både i generelle forordninger og i lokale statutter. I 1548 fastsatte kong Christian 3. således for byerne i Ribe stift og dermed for Tønder by, at de hjemmehørende fattige skulle have tiggertegn, som de skulle bære klart synligt på frakken⁸. I 1573 udstedte hertug Hans den Ældre lignende regler for sit område og indskærpede, at kun svage og legemligt skrøbelige personer, der havde hårdt brug for hjælp, skulle have koncession til at tigge. Fattiges børn skulle sættes i tjeneste eller til håndværk, så de ikke blev fastholdt i tiggeri og lediggang⁹.

Efter at tilsvarende normer var fastsat i Ejdersteds politiordning i 1591¹⁰, bestemte fællesforordningen af 23. 12. 1622, at hver by, sogn eller landsby skulle tillade dé hjemmehørende fattige at tigge »som på grund af manglende sundhed og tydelig legemssvaghed ikke selv kunne skaffe sig brødet.« Sunde og raske, men arbejdssky personer skulle derimod sættes til arbejde¹¹.

Således blev organiseret tiggeri i 1500–1600-årene fastslået som den vigtigste form for fattigforsorg. Hvordan blev disse regler fulgt på lokalt plan?

Husum

De ældste regler møder vi i *Husum*. Her hed det allerede i 1528 i hos-

pitalsordningen, at gamle agtværdige borgere, der havde betalt deres skatter og afgifter, kunne optages i hospitalet. Men var der andre hjemmehørende fattige, der ikke kunne eller ville optages i hospitalet, og som ønskede at klare sig med tiggeri langs husene, skulle de have tiggertegn af øvrigheden. Kun disse registrerede tiggere måtte man give almisser, og alle andre tiggere skulle bortvises eller straffes¹².

På grundlag af disse regler blev fattigplejen opbygget i Husum i den følgende tid. Penge lagt i klingpungen i bykirken, i fattigbøsser og i bækkener, der blev sat frem ved begravelser, blev tillige med visse renteindtægter og småbeløb, som blev givet ved køb og salg, samlet i fattigkassen og uddelt til gamle og syge husumborgere¹³. Ifølge politiordningen fra 1582 var det dog stadig muligt at få udstedt tiggertegn¹⁴, men alt i alt havde Husum ry for at sørge godt for sine fattige. I 1590 udtalte Henrik Rantzau således om Husum: De sørger ganske fortrinligt for deres fattige. I det øjemed er der ansat bestemte mænd, som regelmæssigt besøger de fattiges boliger og giver enhver den nødvendige understøttelse i penge¹⁵.

Tønning, Garding, Haderslev og Tønder

Også i *Tønning* og *Garding* blev fattigvæsenet organiseret som en blanding af reguleret tiggeri og uddeling af understøttelse til især husarme, dvs. gamle eller syge personer, som uden egen skyld var kommet i trange kår¹⁶.

I *Haderslev* og *Tønder* søgte hertug Hans den Ældre, der arbejdede så ivrigt for en forbedring af skole- og fattigvæsenet, at lægge fattigplejen i mere faste rammer. På samme måde som det var sket i residensbyen Haderslev pålagde han i 1554 sine provster Vorstius og Boye at registrere de husarme i Tønder og tillige at sørge for de øvrige fattige. Herefter formede fattigplejen i Tønder sig efter de følgende retningslinier: til de gamle og syge var der beskedne uddelinger af midler, som stammede fra fattigblokke i kirken og ved byportene, fra fattigbøsser, der blev båret rundt ved familiefester, og fra bøder. De øvrige fattige kunne hver lørdag under fattigfogedens ledelse tigge hos byens borgere¹⁷.

Flensborg og Sønderborg

I *Flensborg* og *Sønderborg* blev lignende regler fastsat som norm ved politiforordningerne fra 1600 og 1698. De hjemmehørende fattige skulle have tiggertegn og måtte under fattigfogedens kontrol tigge på faste ugedage. Tiggeri på andre ugedage var forbudt, og kun til de indregistrerede fattige måtte borgerne give almisser¹⁸.

Nye regler

I hovedparten af de sønderjyske købstæder var de fattige lige indtil 1736 henvist til tiggeri. Men i enkelte byer søgte man allerede i 1600-årene at indføre en mere tidsvarende ordning, og det synes som om de gottorpske byer gik i spidsen. Sagen var nemlig, at det aldrig lykkedes at holde tiggeriet inden for de rammer, man havde fastsat i de mange love og byreglementer. Borgerne følte sig stærkt generet af tiggeriet og gik derfor i nogle byer sammen med regeringen om at etablere helt ny grundsætninger for fattigvæsenet – grundsætninger, som med forordningen af 1736 fik almindelig gyldighed i hertugdømmerne. Tanken var at afskaffe alt tiggeri og til gengæld sikre de fattiges underhold ved regelmæssige bidrag fra borgerne.

De nye regler møder vi for første gang i *Frederiksstads* byret fra 1633. Byen var blevet grundlagt af arminianere, et parti inden for den reformerte kirke, som var udvandret fra Holland omkring 1620. Her skal bestemmelseernes oprindelse også i nogen grad søges. Alt tiggeri blev forbudt. I hver af de tre menigheder skulle vælges en »Armenbesorger«, der med mellemrum skulle indsamle almisser hos borgerne og uddele dem til syge og trængende. I øvrigt skulle hver menighed sørge for sine egne fattige.¹⁹

I det gottorpske områdes centrum, i *Slesvig*, var tiden ligeledes moden for de nye principper. Den økonomiske tilbagegang og 30-årskrigen hæringer i Tyskland jog mange fra hus og hjem, og det mærkedes også i Slesvig. Byen blev overrendt af en sådan mængde fremmede tiggere, at hertug Frederik 3. efter gentagne klager fra borgernes side i 1648 udstedte en ny fattigforordning for Slesvig by og de to »forstæder« Lollfuss og Cratzenberg (Friedrichsberg).²⁰ Herefter blev alt tiggeri forbudt; de hjemmehørende fattige skulle registreres, alle skulle tegne sig for et ugentligt beløb til de fattige, og hver uge skulle disse da nyde et fast underhold i penge eller naturalier. I 1669 blev disse principper atter indskærpet, idet en hertugelig forordning påbød, at alle skulle yde efter evne til de fattige og at hertugens kommissærer om fornødent ville ansætte et passende bidrag, og i nødsfald benytte sig af udpantning²¹.

I *Tønning* viste den nedarvede form for fattigforsorg sig utilstrækkelig på omtrent samme tid. Tiggeriet tog til, og på magistratens forslag bestemte hertug Frederik 3. derfor i 1652, at de fattige for fremtiden skulle underholdes af en fast afgift, som blev pålagt husene²².

Trods disse spredte forsøg på at komme det generende tiggeri til livs fortsatte betleriet dog de fleste steder gennem hele 1600-tallet at være næsten den eneste udvej for de fattige til at opretholde livet.

1700-tallet

Samfundsmæssige tilstande ca. 1700-1730

Økonomisk krise

Først i 1736 blev grunden lagt til et egentligt offentligt fattigvæsen. Det var samspillet mellem en række forskellige faktorer, der førte til udstedelse af fattigforordningen af 7. 9. 1736. Årene efter den store nordiske krig var fattige såvel på landet som i byerne. Landbruget led under afsætningsvanskeligheder – kornpriserne nåede et lavpunkt i årene 1721–1740, og den tidligere så indbringende studeeksport gik kraftigt tilbage. Samtidig havde de tunge skattekrav og indkvarteringsudgifter under den store nordiske krig påført by og land betydelige gælds- og restancebyrder.

De fleste byer havde desuden mistet en stor del af deres skibsflåde ved de svenske kaperes hærgen. Deres handel gik tilbage, og p.g.a. de dårlige vilkår for landbruget må også bøndernes efterspørgsel af varer i byerne være dalet. Marskegnene blev ramt af alvorlige oversvømmelser i årene 1717, 1718 og 1720. Overalt hører man derfor i disse år klager over fattigdom. F.eks. skildres Flensborgs tilstand som »miserabel og ynkværdig«¹, og om Slesvig hed det i 1723, at byen var nær fuldstændig »desolation«².

Alt dette gav ny næring til tiggeriet, og da hæren var blevet noget indskrænket efter fredsslutningen³, fandt mange af de afskedigede soldater sikkert vej til den voksende skare af omstrejfende tiggere, som gjorde vejene usikre. Tiggervæsenet førte til »tyveri, røveri og mord«⁴ og begrundede krav om en ny lovgivning, som kunne skabe større orden og sikkerhed i samfundet.

Pietismen

Ikke blot disse forhold motiverede en øget interesse for fattigvæsenet i begyndelsen af 1700-årene. Også *pietismen*, der i Danmark havde et centrum i Vestslesvig, virkede i samme retning. Denne bevægelse kendetegnedes af praktisk virketrang, og den arbejdede for menneskers både timelige vel og evige salighed. Den satte sig tydelige spor i reformer inden for

skolevæsenet og inden for fattigvæsenet, hvor der oprettedes vajsenhuse for forældreløse børn og arbejds- eller tugthuse for arbejdsløse, tiggere og arbejdssky personer⁵. Disse tanker fandt grobund både ved Frederik 4.s og Christian 6.s hoffere og talrige steder i hertugdømmerne, og har sikkert fremmet ønskerne om et bedre indrettet fattigvæsen.

Lokale fattigordninger ca. 1700-1736

Tønder

Bestræbelserne for et bedre indrettet fattigvæsen viste sig først på lokalt plan. Efter at fattigforordningen af 24. 9. 1708 havde påbudt indførelse af tvungen fattigforsørgelse i kongeriget, blev der i de pietistisk prægede enklavesogne gjort forsøg på at efterleve forordningens bud⁶. Også i det gottorpske *Tønder* var der brug for reformer. Det bestående tiggeri tog overhånd, og »unge, sunde, fremmede og unyttige tiggere« indfandt sig og var dels selv, dels med deres børn borgerskabet til stor gene, ja, de berøvede tillige byens egne trængende deres almisser⁷. Sådanne forhold havde præget gadebilledet i århundreder. Med den usædvanlig hårde vinter 1708–09, det efterfølgende års misvækst og de stærkt stigende kornpriser, tog fattigdom og tiggeri imidlertid voldsomt til⁸, og magistraten i *Tønder* besluttede derfor at gøre et forsøg på at komme tiggeriet til livs.

Initiativet udgik sandsynligvis fra den velhavende rådmand, købmand og kniplingshandler Peter Struck. Præget af pietismens inderliggjorte kristentro, der især fandt praktisk udtryk ved oprettelse af vajsenhuse og forbedring af skole- og fattigvæsenet, ledede han i årene 1703–09 arbejdet for at udvide hospitalet i *Tønder*⁹, og i 1709 var han den drivende kraft i en fuldstændig nyordning af byens fattigvæsen. Alt tiggeri blev forbudt, og de fattige, som hidtil havde tigget, skulle i stedet underholdes af frivillige bidrag fra borgerne. Provsten formanede menigheden til gavmildhed, og den 15. juli gik borgmester og råd, provst Reimarus, bysekretær Richter og Peter Struck rundt fra hus til hus for at få alle indbyggere til at tegne sig for et ugentligt frivilligt beløb til den nyoprettede fattigkasse. Ialt tegnede indbyggerne sig for 43 mk. 1½ sk. samt 11 brød ugentligt. Mod en ugentlig betaling på 12 sk. fik skolemesteren i hospitalet, Niels Petersen, til opgave hver torsdag og fredag at indkræve disse ydelser hos borgerne. Derpå blev de fattige, som hidtil havde tigget, registreret. Hver lørdag kl. 2 skulle de nu i overværelse af Peter Struck eller en anden rådmand samt en borger fra hvert af byens fire kvarterer, sandsynligvis i hospitalet, modtage en understøttelse i penge samt 2 pund brød. Skolemesteren skulle ved hver uddeling indlede med at synge salmen »Nu beder

vi den Helligånd«, derpå læse et stykke af katekismen og slutte med en lov- og takke-salme.¹⁰ Først så skulle de utålmodige fattige have deres understøttelse.

Lørdag den 20. juli trådte det nye fattigvæsen i virksomhed, og Peter Struck påtog sig en stor del af arbejdet med hver uge at modtage og uddele pengene, at sørge for at skaffe brød og at føre regnskab herover. Til tider fik over hundrede fattige understøttelse, men hjælpen forsløg ikke meget i den vanskelige dyrtid. Flere borgere skænkede derfor ud over de ugentlige beløb til fattigkassen ekstrabeløb til indkøb af brød, og ved juletid 1709 blev der foretaget en særindsamling¹¹.

Allerede dette tyder på, at de velhavende i almindelighed ikke gav nok til fattigvæsenet, og at det derfor ikke evnede at opfylde hensigten: at afskaffe tiggeriet. Følgelig ophørte den ugentlige indsamling af fattigbidrag i 1711¹², fattigkassen måtte nu nøjes med indtægter fra fattigblokken i kirken og med de beløb, som blev indsamlet ved begravelser og bryllupper. Kun ca. 30 personer fik i 1715–16 ugepenge om lørdagen¹³. I realiteten var nyordningen fra 1709 altså allerede ophørt at fungere. Borgerne ydede fortsat for lidt til fattigvæsenet. De plagedes derfor stadig af hjemmehørende og fremmede tiggere¹⁴, og det mindskede kun tiggeriet lidt, at kirkeværgen hvert år efter magistratens anvisning udbetalte en del mindre beløb til især fattige rejsende¹⁵. Fra slutningen af 1720'erne søgte man atter at indsamle ugentlige beløb hos borgerne. Det hænger muligvis sammen med, at stillingen som hovedpræst og provst i Tønder i 1728 var blevet besat med en ny mand, J. H. Schrader. Han var ivrig pietist og som sådan levende interesseret i en forbedring af fattigvæsenet, specielt i oprettelse af et vajsenshus. Han har sikkert fra første færd søgt at bringe det forfaldne fattigvæsen på fode igen. Men resultatet blev endnu ringere end i 1709–10. De lokale reformforsøg i Tønder førte altså ikke før 1736 til et levedygtigt fattigvæsen i byen.

Frederiksstad og Husum

Også andre steder i Vestslesvig søgte man på lokalt plan at afløse tiggeriet med organiseret fattigunderstøttelse. I *Frederiksstad* administreredes socialvæsenet fortsat efter reglerne i byretten fra 1633. I *Husum* nød en del gamle og svage borgere bolig i klosteret, andre fik hjælp fra fattigkassen, hvis indtægter stammede bl.a. fra klingpung, bækkener og bøsser. Alligevel var det ikke muligt at hindre tiggeriet, der især tog overhånd under de vanskelige tider, som fulgte med hårde vintre, misvækst og krig i de første årtier af 1700-tallet. Som et middel mod tiggeriet blev der da i 1710 indsamlet penge hos borgerne, der blev købt hør og hamp, og de

fattige skulle nu tjene deres underhold ved at spinde. Denne arbejdsformidling blev dog en døgnflue – tiggerne så, at forsøget ikke havde levskraft, og hovedparten af den indkøbte hør blev liggende uspundet¹⁷. Men der arbejdedes dog videre i retning af et organiseret fattigvæsen, og i her-tug Christian Augusts byreglement for Husum fra 1712 hed det, at alle borgere og indbyggere under bøde af 10 rdl. skulle yde et »kontingent« til den ugentlige husindsamling¹⁸.

Flensborg

Langt større levkraft og virkning fik imidlertid de lokale reformer i *Flensborg*, hvor pietismens praktiske kristendom satte sig tydelige spor. Under de krisefyldte første årtier af det 18. århundrede led borgerskabet i stigende grad under tiggeriets tryk. Mange fremmede tiggere hjemsøgte byen, der lå på vejen nord-syd, og det nyttede ikke at jage dem ud af den ene port. De kom blot igen ind af den anden. De berøvede samtidig de hjemmehørende fattige deres almisser, og borgerne blev på alle ugens dage i deres huse udsat for tiggernes »drilleri og tyveri«¹⁹. I 1721 blev der da oprettet en fattigkasse i hver af de to bydele. Borgerne påtog sig at yde frivillige bidrag, og de fattige skulle herefter hver fredag nyde fast underhold af de indkomne midler. Hermed blev tiggeriet afskaffet. Men det varede kun kort. Snart udeblev bidragene fra borgerne, og den tidligere uorden vendte tilbage. Borgmester og råd udformede da en ny fattigordning, der mere håndgribeligt og detaljeret fastslog de nye principper om forbud mod tiggeri, faste bidrag fra borgerne og underhold til de fattige. For at gøre nyordningen virkelig bindende for borgerne og forhindre, at de unddrog sig byrderne, udvirkede magistraten desuden en kongelig konfirmation af ordningen den 14. 10. 1735, og lod straks reglerne trykke²⁰. Hermed var der skabt mulighed for, at de nye principper kunne finde varig anvendelse ikke blot i Flensborg, men også i andre byer, bl.a. i Flensborgs »naboby« Haderslev, hvor boghandler Korte fra Flensborg i øvrigt havde eneret på at handle med bøger²¹.

Haderslev

I ingen af de to kommuner i *Haderslev*, købstaden og Slotsgrunden, var der før 1736 etableret et offentligt fattigvæsen eller fattigkasser. De fattige var inddelt i to klasser: 1. klasse bestod af »husarme, som skammer sig for at tigge«, og 2. klasse af »dem der hver uge tigger ved dørene«²². Fattigforsorgen var altså, som det kendes fra andre byer, ordnet på den måde, at de notorisk fattige, der ikke kunne klare sig uden regelmæssig hjælp, fik tiggertegn af øvrigheden og ret til at tigge føden sammen dagligt eller

Der
Stadt Flensburg
CONFIRMIRTE
Armen-Ordnung,

Sub Dato Friderichsburg den 14ten Octobr.
Anno 1735.

FLENSBURG,
Gedruckt bey Christoph. Vogeln.

Flensborgs fattigordning af 14. oktober 1735, trykt hos byens første bogtrykker, Christoph Vogeln fra Jena. Denne ordning blev forbilledet ikke blot for Haderslevs fattigordning fra 1736, men også for den generelle fattigordning af 1736.

ugentligt²³. De husarme var mennesker, som skønnedes at kunne klare sig selv uden fast understøttelse, og for hvem det var en nedværdigelse at skulle tigge offentligt. Den eneste offentligt administrerede hjælp til de

fattige var provstens og magistratens årlige juleuddeling af en del af klingpungpengene. Ved denne uddeling, som foregik på rådhuset, fik de husarme som regel hver fra 2 til 4 mk., de notorisk fattige, der jo havde ret til at tigge, et mindre beløb^{23a}.

Det legaliserede tiggeri blev dog til stor gene for borgerne. De kunne næppe værgе sig for det uhyre overløb af fremmede og hjemmehørende fattige, der dagligt tiggede foran dørene og i husene. Denne tilstand skabte her som andetsteds et levende ønske om at gøre noget effektivt for at jage de fremmede tiggere bort og samtidig bringe de hjemmehørende fattiges tiggeri til ophør²⁴. Det må antages, at det var inspiration fra Flensborgs fattigordning, der fik myndighederne i Haderslev til at skride til handling. Den 7. 6. 1736 vedtog amtmand Vieregge og magistraten under ledelse af borgmester Ditlev Brun nemlig en nyordning af byens fattigvæsen, der på en del punkter mindede afgørende om den flensborgske. Såvel flere særprægede udtryk i indledningen til den haderslevske ordning som en række ensartede bestemmelser i de to ordninger peger således klart i retning af påvirkningen fra Flensborg²⁵. Men iøvrigt blev lokale forhold i Haderslev afgørende for reglerne om administrationen af det fremtidige kommunale fattigvæsen.

Grundtanken var den samme som i de hidtil skildrede fattigordninger. De fattige skulle have fast understøttelse, tiggeriet afskaffes og de fremmede tiggere bortvises.

Fattigforordningen af 7. 9. 1736

Forarbejde

Vi har nu set, hvorledes tanken om at skabe et virkeligt offentligt fattigvæsen til afløsning af det nedarvede tiggeri gradvist bredte sig fra by til by i de første årtier af 1700-årene. Fornylsen startede på lokalt plan. Ledende kredse i enkelte byer lagde grunden til reformer hver for deres eget område, når de ikke længere kunne affinde sig med de gener, det bestående kaos førte med sig for de besiddende. Til sidst blev de nye ideer også optaget i den generelle lovgivning.

Regeringernes første svar på det tiltagende tiggeri i disse år var en række tiggerforordninger af traditionelt tilsnit, således den kongelige forordning af 13. 2. 1723, som blev indskærpet i 1727²⁶, forordninger for de fællestyrede områder i 1724, for de fyrstelige dele af Holsten i 1732 og for hertugdømmet Plön i 1736²⁷.

I alle disse forordninger hed det, at fremmede tiggere skulle jages bort og ikke have adgang. De værdigt trængende skulle underholdes hvor de hørte hjemme, men der blev ikke givet nærmere regler om forsorgen. Ifølge både den fyrstelige og den plönske forordning skulle de hjemmehørende fattige have en skriftlig tilladelse til at tigge, og noget lignende var vel tanken bag såvel de kongelige forordninger som fællesforordningen. Der blev således ikke banet nye veje – de fattige var stadig overladt til privat godgørelse, og øvrigheden påtog sig ikke at administrere fattigforsorgen.

Den 14. 10. 1735 bekræftede Christian 6. imidlertid som nævnt Flensborgs ny fattigordning, ifølge hvilken alt tiggeri skulle ophøre, og de hjemmehørende fattige modtage tilstrækkelige ugepenge. Med forordningen af 7. 9. 1736 blev tilsvarende regler om statslig reguleret, offentlig fattigforsorg indført i hele hertugdømmet Slesvig og i de kongelige dele af Holsten.

Impulsen til indførelse af ny grundsætninger for fattigvæsenet i hertugdømmerne udgik fra Christian 6. personlig. Ligesom kongen på sin rejse til Norge i 1733, af forfærdelse over de mange tiggere, havde givet stødet til udarbejdelse af nye regler for fattigvæsenet i Norge²⁸, befalede han i

1734, efter på rejse til Altona med uvilje at have bemærket de mange tiggere »såvel i byerne som på landevejen«, at overretten på Gottorp og regeringskancelliet i Glückstadt skulle indsende betænkninger om, hvordan hertugdømmerne bedst kunne renses for de mange tiggere²⁹.

At dømme efter kongens ordvalg gjaldt hans tanker altså i første række afskaffelsen af tiggeriet. De to kollegier foreslog da oprettelse af et tugt- og værkhus. Det var datidens hovedmiddel i kampen mod betlerne. Kongen approberede forslaget, men da han ikke anså oprettelse af et tugthus for tilstrækkeligt, befalede han ved reskript af d. 22. 11. 1734 statholderen om sammen med overretten og regeringskancelliet at overveje, hvad der yderligere kunne gøres for at rense landet for tiggere³⁰. Det trak dog ud med affattelsen af betænkningerne, og i september 1735 måtte statholderen atter minde overretten om kongens befaling³¹. Denne tøven skyldtes muligvis, at kollegierne var overvældet af så mange andre sager; men som en mere nærliggende årsag kan det tænkes, at embedsmændene i Slesvig fandt det vanskeligt inden for de traditionelle rammer at finde virksomme midler mod tiggeriet, når alle de gængse foranstaltninger havde vist sig uvirksomme.

I oktober 1735 godkendte kongen imidlertid den flensborgske fattigordning, efter at statholderen havde afgivet en betænkning herom, som uden tvivl, i overensstemmelse med almindelig forretningsgang, var affattet af overretten³². Overretten fik således gennem den flensborgske ordning ideer til hvordan tiggeriet kunne hindres ved at indrette et virkeligt fattigvæsen, og allerede d. 19. 12. 1735 afgav overretten sit projekt til en ny fattigordning til statholderen. Dette projekt var tydeligt inspireret af Flensborgs fattigordning³³. Den 6. 1. 1736 afleverede regeringskancelliet sit forslag til en fattigordning, og uden at være synligt påvirket af den flensborgske ordning indeholdt også dette forslag ikke blot de traditionelle tvangsregler mod omstrejfende tiggere, men tillige regler om en virkelig fattigforsorg.

At Christian 6.'s ønske om at afskaffe tiggeriet således ikke kun resulterede i oprettelse af et tugthus og gentagelse af århundredgamle bestemmelser mod landstrygere, men i en forordning om offentligt fattigvæsen, skyldtes da sikkert bl.a. påvirkning fra det flensborgske råds fattigordning³⁴. Men samtidig var der ikke meget originalt i den flensborgske ordning, og derfor kan påvirkning fra kongerigske forordninger, fra de tanker som var »oppe i tiden« herunder pietismen, ikke udelukkes. Også uden impulser fra Flensborg ville der sikkert før eller senere være kommet en ny fattigforordning i hertugdømmerne.

Begge udkast til den ny fattigforordning foreslog, at alt tiggeri skulle for-

bydes, at en fattigkasse skulle oprettes i hvert sogn eller kommune, og at de hjemmehørende fattige skulle nyde tilstrækkeligt underhold heraf. Den gottorpske betænkning indeholdt de mest detaljerede regler om fattigkassens forvaltning og indtægter, regler, som var inspireret af Flensborgs fattigordning. I begge projekter blev der regnet med bidrag fra borgerne som en betydelig indtægtskilde. Men medens overrettens plan kun talte om frivillige bidrag, foreslog regeringskancelliet, at hvis borgerne tilbød for lidt, skulle øvrigheden oprette en »fattigkasse efter hvert steds og dets indbygges tilstand«³⁵. Øvrigheden skulle altså have pligt til at ansætte indbyggerne til fattigpenge. Det var en dristig tanke. Ganske vist havde kongen allerede med den flensborgske ordning godkendt, at magistraten om nødvendigt skulle antegne borgerne for et beløb, men det skulle først ske efter en »høflig påmindelse«, og ansættelsen skulle foregå »med passende moderation, for at den milde gave ikke udarter til et skattepålæg«³⁶. I Flensborg skulle bidragene til fattigkassen altså stadig formelt være frivillige milde gaver; det glückstadtske projekt skar derimod alle omsvøb bort, og ville om nødvendigt indføre en fattigskat.

Statholderen tilsluttede sig regeringskancelliets synspunkter, især tanken om ansættelse til fattigpenge, og i tyske kancelli mente man ligeledes, at regeringskancelliets projekt var det bedste grundlag for en ny forordning. Dog skulle der også tages hensyn til overrettens detaljerede planer om fattigkassens indretning og administration. Dette blev godkendt i konsillet, hvor det blev vedtaget på grundlag af de to udkast at lade udarbejde et projekt til en omfattende forordning, som så skulle forelægges kongen til godkendelse³⁷.

De ledende embedsmænd viste således vilje til at skabe nye grundlæggende regler for fattigvæsenet i hertugdømmerne. At netop finansieringen af den planlagte forsorg voldte betænkeligheder fremgår dog af et udateret udkast til en »tiggerforordning« for begge hertugdømmer, som blev udarbejdet på grundlag af de to første projekter³⁸. Her fastholdt man i princippet, at målet var at afskaffe tiggeriet og give de værdigt trængende underhold, men man turde ikke straks udtale sig om finansieringen heraf. Foreløbig skulle tiggeriet forbydes, fattigforstanderkollegier oprettes, og disse skulle indberette om antallet af fattige og om fattigvæsenets forhåndenværende indtægter. Herefter ville regeringen overveje, om det blev nødvendigt at skabe nye indtægtsmuligheder. Forslaget var ganske ulogisk: ville forbyde tiggeriet uden samtidig at anvise nye indtægter for fattigforsorgen. Var dette forslag, som i realiteten blot var en gentagelse af alle de gamle forbud mod fremmedes tiggeri, blevet gennemført, ville disse år næppe være blevet et vendepunkt i fattigvæsenets historie i hertugdømmerne.

Det skete dog ikke – regeringen trodsede vanskelighederne, og efter beslutningen i konseillet overdrog oversekretæren i tyske kancelli, J. S. Schulin, udarbejdelsen af den nye forordning til kancellisekretæren Christian Siegfried Eggers³⁹. Som søn af en landskriver i Meldorf i Sydditmarsken (hvor han selv blev landfoged i 1744, og hvor han opholdt sig i 1736 under arbejdet med den ny forordning), og som en vigtig medarbejder ved udarbejdelsen af mange ny forordninger for hertugdømmerne, havde Eggers et personligt kendskab til forholdene i hertugdømmerne⁴⁰. På grundlag af de tre omtalte projekter udformede Eggers nu forslaget til den endelige forordning. Dispositionen og reglerne om fattigkassens indretning og forvaltning blev overtaget fra overrettens projekt; bestemmelserne om registre over de fattige og om ansættelse til fattigbidrag fra det glückstadske projekt; de mange regler til afskaffelse af løsgængeriet blev ligeledes især taget fra det glückstadske forslag, vel i den udformning, de havde fået i det udaterede udkast til en tiggerforordning. Uden ændringer op-højede kongen d. 7. 9. 1736 Eggers' arbejde til lov, hvorpå overretten og regeringskancelliet fik påbud om at foretage den videre bekendtgørelse. En ny grundlov for fattigvæsenet i hertugdømmerne havde set dagens lys.

Indhold

Fattigforordningens hovedpunkt var, at alt tiggeri skulle afskaffes. Derfor var det nødvendigt at sikre underhold til de værdigt trængende. Hver by, kommune eller sogn skulle oprette en fattigkasse og uddele ugepenge til de hjemmehørende fattige, så de kunne klare sig uden at ty til tiggerstaven. Afgørende for det nye fattigvæsens skæbne var finansieringen. Indtægterne skulle ikke blot komme fra legater, klingpungpenge og småbeløb lagt i fattigbøsser. De skulle især komme fra frivillige bidrag fra borgerne. Alle var imidlertid klar over, at det kunne blive svært at få penge nok ad denne vej. I kongeriget havde det været nødvendigt ved reskript af d. 5. 2. 1734 at tillade ansættelse og udpantning af uvillige betalere, men først efter stiftamtmandens og biskoppens approbation. I den slesvigske forordning gik Eggers dog endnu videre: viste de frivillige bidrag sig utilstrækkelige, skulle øvrighederne »taksere enhver uden forskel, og ansætte ham til at erlægge et fast, forholdsmæssigt beløb i fattigpenge. Beløbet skal indkræves og mod de forsømmelige skal der anvendes udpantning«⁴¹. Denne formulering var langt mere uforbeholden end de tilsvarende passager i den flensborgske ordning og det glückstadske projekt. Og øvrigheden skulle ikke først søge om tilladelse til ansættelse og udpantning som i kongeriget. Forordningen gav derved mulighed for ind-

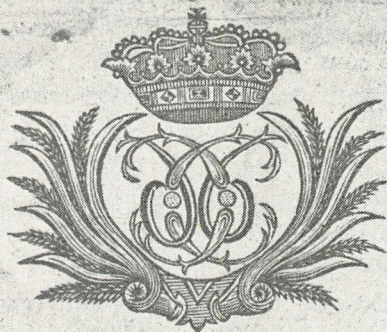
N:o 2.

N:o 2.

1

Verordnung,
 wegen
Bäncklicher Einstellung
des Veffelns,
 Und der damit verknüpften Verpflegung
 der wahren
Almosens-würdigen Armen.

De dato Friedensburg, d. 7. Septembr. 1736.

*publ. Quars
 Dom: 2 p. Epiph:
 1737.*

§ 1 7 6 § 6
 § 1 7 6 § 6, Gedruckt bey Christoph Vogeln.

»Forordning om tiggeriets fuldstændige ophør og den dermed sammenhængende pleje af de sande almisseverdige fattige« af 7. september 1736. Det viste eksemplar blev læst fra prædikestolen i Kværns kirke anden søndag efter Hellig Tre Kongers dag 1737. Forordningen lagde grunden til et almindeligt offentlig fattiggvæsen i hertugdømmerne Slesvig og Holsten og forblev i kraft lige indtil 1842.

førelse af en regulær fattigskat og viste, at lovgivningsmagten havde taget ved lære af bitter erfaring.

Loven fastsatte visse hovedregler for, hvordan fattigvæsenets administration i byerne burde indrettes. Magistrat, præster, fattigforstandere og kirkeværger skulle i fællesskab lede den ny administrationsgren. De skulle registrere de fattige og bevilge understøttelserne. To borgere skulle hver måned indsamle frivillige bidrag hos indbyggerne, og om nødvendigt skulle magistraten sammen med den øvrige ledelse ansætte de forsømmelige til et passende bidrag. At føre opsyn og regnskab over de indtægter, der således kom i fattigkassen, skulle være en opgave for kirkeværger eller fattigforstandere tillige med en rådmand og en præst på skift. Kirkeværger eller fattigforstandere skulle i overværelse af en præst eller en embedsmand uddele pengene hver uge efter ledelsens anvisning, og de skulle være ansvarlige over for visitatorerne.

En generel og bogstavelig gennemførelse af disse regler anså regeringen dog hverken for mulig eller nødvendig. Forordningen havde snarest karakter af en rammelov, som lagde mere vægt på, at der blev etableret en effektiv offentlig forsorg under en eller anden form, end på at den blev opbygget efter samme mønster overalt. Når blot forordningens hovedmål blev opfyldt, var det for regeringen mindre væsentligt, hvordan den nye forsorgs administration blev indrettet på lokalt plan. Derfor blev det tilladt, at lokale afvigende fattigordninger, der i øvrigt svarede til forordningens generelle hensigt, kunne forblive i kraft, og at forordningens bestemmelser om fattigvæsenets administrative indretning således ikke skulle gælde de pågældende steder⁴². Blot skulle de øvrigheder, som anså en allerede etableret lokal ordning for tilfredsstillende, og som derfor ønskede at bevare den, indberette herom til overretten. Derpå ville kongen afgøre, om den bestående praksis kunne fortsætte, eller om den ny forordnings regler skulle effektueres det pågældende sted.

Det lokale fattigvæsen blev heller ikke med 1736-loven underlagt nøje kontrol. Der skulle ikke afgives regelmæssige indberetninger til regeringen, og regnskaberne skulle ikke indsendes, således som det var bestemt for kongeriget i 1708⁴³. Herved blev der på forhånd mulighed for lokalt initiativ og lokale forskelle. Ved de omtalte fleksible regler ville regeringen vel også søge at overvinde den uvilje, som måtte ventes hos kommunerne mod enhver ny udgiftskrævende reform.

Fattigforordningens gennemførelse

Nogle magistrater benyttede sig straks af den mulighed, forordningen åbnede til at undgå omfattende ændringer i den bestående købstadsadministration.

Efter at forordningen i begyndelsen af oktober 1736 var blevet publiceret fra prædikestolene i de enkelte byer, ansøgte Frederiksstad, Tønning og Haderslev i slutningen af oktober og begyndelsen af november måned om at måtte bibeholde deres hidtidige fattigordninger, og for Flensborgs vedkommende kom en fornyet stadfæstelse af 1735-ordningen på tale⁴⁴.

Uden at skele til det hensigtsmæssige i en vis grad af ensartethed gik regeringen straks ind på at acceptere de forelagte lokale ordninger. Det eneste, den krævede, var, at hver enkelt by tydeligt formulerede reglerne for det lokale fattigvæsen i form af et åbent brev, så alle kunne vide, hvad de havde at rette sig efter. Resultatet blev da, at regeringen ved reskript af 9. 12. 1737 stadfæstede Haderslevs, Tønnings, Frederiksstads og Flensborgs fattigordninger⁴⁵. I disse byer blev grundlaget for administrationen af hjælpen til de hjemmehørende fattige hermed ikke den generelle fattigforordning af 1736, men de pågældende byers lokale statutter. Kimen til den fremtidige uensartethed inden for den nye administrationsgren var lagt. For de øvrige byer viste indberetninger i 1737 imidlertid, at de ikke i forvejen besad et fattigvæsen, der svarede til den nye lovgivnings krav. Her måtte fattigvæsenet altså opbygges fra grunden efter loven af 1736.

Under hvilke former blev lovgivningen nu administreret på lokalt plan? Vi vil først se på de byer, hvor fattigforordningen af 7. 9. 1736 umiddelbart blev grundlag for den forsyng, som nu skulle opbygges.

Burg.

Købstaden *Burg* på Femern dannede sammen med Burg landsogn (Østersognet) ét sogn med fælles præster og kirke. Til gavn for de fattige fandtes der her i 1736 to fattighuse eller hospitaler. Uden for byen lå St. Jørgens hospital, hvor ca. 10 fattige fra by og landskab nød fri bolig og fuldt underhold. Omkring 30 gamle mænd og kvinder fra købstaden havde ophold i byens helligåndshus, men herudover kunne denne stiftelse kun yde

beboerne beskeden hjælp i form af brændsel, brød og tøj⁴⁶. Desuden sørgere provst og borgmester for uddeling af en del af klingpungpengene til de fattige.

Efter publicering af fattigforordningen tog magistraten imidlertid fat på at opfylde de nye krav. Købstad og landsogn fik hver sit fattigvæsen. I byen antog magistraten to fattigforstandere på skift. De indsamlede hver måned frivillige bidrag hos borgerne og foretog uddelingen til de fattige. Men nyordningen blev modtaget med uvilje. Adskillige borgere foretrak som hidtil selv at uddele deres almisser til de fattige og på trods af, at provsten fra prædikestolen manede til gavmildhed, gav mange alt for lidt. De månedlige indsamlinger slog ikke til, og allerede i 1737 foreslog magistraten derfor at indføre ansættelse af de forsømmelige⁴⁷. Hertil kom, at provsten var uvillig til at aflevere klingpungpengene til fattigkassen, således at det i 1742 blev nødvendigt at udstede et reskript om, at klingpungpengene helt skulle tilfalde de fattige⁴⁸.

På dette grundlag fortsatte fattigvæsenet i Burg i resten af århundredet. I kirken blev der ved gudstjenesterne båret to klingpunge, én for bysognets fattige og én for landsognets. Indtægterne herfra blev tillige med udbyttet af indsamlingerne hos borgerne uddelt månedligt til dé gamle, syge og børn i byen, som magistraten havde fundet værdige til hjælp. De to fattigforstandere førte regnskaberne, der blev revideret af magistrat og provst⁴⁹.

Ekernførde.

Også i *Ekernførde* blev fattigvæsenet reformeret fra grunden i 1736. Før den tid havde der været visse tilløb til et organiseret fattigvæsen i byen. Ofte var der foretaget husindsamlinger, hvis provenu sammen med indtægten fra klingpungene var tilfaldet byens fattighus, som desuden havde renteindtægten af en betydelig kapital. I fattighuset nød 12 til 14 fattige fuldt underhold, og af overskud på stiftelsens regnskab var der som regel tilfaldet byens andre fattige og folk på gennemrejse nogle småbeløb⁵⁰. Men hovedparten af byens fattige havde måttet tigge. Hver lørdag havde de tigget i sluttet trop under fattigfogedens anførsel, og nogle havde desuden bedt om almisser på ugens øvrige dage⁵¹.

Alt dette blev ændret i 1736. Tiggeriet blev forbudt, der blev indført en fast månedlig indsamling af frivillige bidrag, og uddeling af ugepenge begyndte. Borgernes bidrag viste sig dog utilstrækkelige, ikke mindst under den strenge vinter i 1740 og den efterfølgende dyrtid⁵². Derfor pålagde kirkevisitatorerne i 1740 præsteskabet og magistraten i Ekernførde, at de skulle ansætte borgerne til fattigskat⁵³.

Gradvist udviklede fattigvæsenet i Ekernførde sig da således, at ledelsen kom til at ligge hos et fattigkollegium bestående af magistraten og begge præster. Kollegiet mødtes med mellemrum for at træffe de vigtigere beslutninger. Det fastsatte understøttelsen til de fattige, anbragte forældreløse børn i kost og sørgede for pleje af de syge. Det ansatte borgerne til fattigskat, såfremt de frivilligt tilbød beløb var utilstrækkelige. Den daglige ledelse af fattigvæsenet lå imidlertid hos et mindre udvalg bestående af en rådmand og en af præsterne. Borgernes bidrag til fattigkassen blev indkrævet månedligt og afleveret til en anset borger, der virkede som fattigforstander. Dette hverv var et ulønnet borgerligt ombud. Han bestyrede fattigkassen, udbetalte efter anvisning hver måned understøttelse til de fattige, og aflagde regnskab over for fattigkollegiet ved årets afslutning. Klingpungpengene tilfaldt fortsat byens fattighus. I fattigkassen flød foruden fattigskatten bl.a. bøde- og bøssepenge og de beløb, som indkom ved salg af fattiglemmers efterladenskaber. Til betaling af fattige børns skolegang fandtes der siden 1727 en særlig »Armenschulkinderkasse«, som havde en lille fond samt indtægt fra en kollekt ved kirkedøren⁵⁴. Det må således siges, at fattigvæsenet i Ekernførde i administrativ henseende blev indrettet nøje efter fattigforordningen fra 1736.

Men forordningens hensigt blev næppe nået. De månedlige understøttelser var i 1780'erne ofte kun 1 til 2 mk., og dette beløb forslog ikke til meget mere end huslejen. Mange fattige var derfor nødt til at søge andre udveje, og fattigkollegiet måtte stiltiende affinde sig med, at byens fattige hver lørdag tiggede ved borgernes døre⁵⁵. Bruddet med fortiden i 1736 blev altså ikke så klart, som man ved første øjekast skulle tro.

Garding.

Garding by og landsogn dannede ét pastorat. I St. Jørgens Hospital, »das Gasthaus«, der rådede over en betydelig kapital, fik normalt omkring 11 fattige fra hele sognet fri bolig og underhold, og også uden for hospitalet nød enkelte fattige godt af dets indtægter⁵⁶. De øvrige fattige tiggede før 1736 én gang ugentligt under fattigfogedens opsyn⁵⁷. Med fattigforordningen af 1736 var denne tilstand blevet ulovlig, og i overensstemmelse med de nye regler lod magistraten iværksætte en månedlig indsamling af frivillige bidrag hos borgerne i byen. To borgere indsamlede de milde gaver og afleverede dem til en rådmand og (senere) en deputeret borger, der uddelte pengene hver lørdag til de fattige og førte regnskab herover. Denne indsamling gjaldt dog kun byen. Landsognet, der iøvrigt havde fattigkasse fælles med byen, etablerede sin selvstændige naturalforplejning⁵⁸.

Men det var kun tilsyneladende, at fattigforordningen således var op-

fyldt. Efter ganske få år svandt borgernes frivillige bidrag ind, så de fattige ikke kunne få det allernødvendigste, og de hjemmehørende og fremmedes tiggeri tog atter fart. Borgmestrene Stolteley og Rittmer gik i spidsen med at begrænse bidragene, og et yderst dårligt forhold mellem borgmestrene på den ene side og rådmænd, deputerede og præster under anførsel af sognepræsten fra 1747 til 1750 Johann Dietrich Meier på den anden stillede sig i vejen for indførelse af en regulær fattigskat⁵⁹.

Senere i århundredet blev der dog rettet op på disse misligheder. Magistraten, de deputerede og præsterne samarbejdede nu om fattigvæsenet, der i årene indtil 1787 var helt fælles for by- og landsogn. De fattige nød godt af renterne af en del kapitaler; hertil kom udbyttet af klingpungen. Men hovedindtægten måtte skaffes ved bidrag udskrevet hos sognets beboere⁶⁰.

Husum.

I *Husum* blev der fra gammel tid gjort en del for de fattige. Klosteret, »das Gasthaus«, der med tiden kom til at råde over anselige indtægter fra jordegods og kapitaler, gav bolig og underhold til gamle borgere og borgerenker, og ydede tillige hjælp til en del fattige uden for stiftelsen. I fattigkassen samledes indtægter fra klingpungen, fra bækkener, som blev sat frem ved begravelser, og fra forskellige fattigbøsser, og allerede før 1736 var der en ugentlig husindsamling til fordel for de fattige⁶¹. I 1736 ønskede magistraten derfor at bibeholde den bestående ordning, som skønnedes at svare til fattigforordningens hensigt. Den lokale ordning blev imidlertid ikke beskrevet nøje som for Haderslev, Frederiksstad og Tønning, og officielt kom fattigforordningen af 1736 derfor til at danne grundlag for den følgende tids fattigvæsen i Husum⁶². Men reelt blev den bestående ordning bevaret og udbygget, og dette gav fattigvæsenet i Husum dets særpræg.

4 klosterforstandere sørgede for klosterets anliggender, herunder underhold til klostrets beboere og uddeling til en del fattige uden for klosteret. 4 kirkeforstandere lod nogle legater og kirkeindtægter uddele til trængende personer. Men administrationen af den egentlige offentlige fattighjælp lå hos de 4 fattigforstandere. Dette hverv var et ulønnet borgerligt ombud, og de valgte kunne genvælges 8 år i træk. Det praktiske arbejde med opkrævning af fattigvæsenets indtægter, uddeling af understøttelse og regnskabsførelse gik på skift mellem fattigforstanderne.

Fattigvæsenets indtægter stammede efter 1736 fra flere kilder. De fire fattigforstandere indsamlede milde gaver med klingpungen i kirken. Ved begravelser stillede degnen bækkener frem, og der var fattigbøsser. Arligt

Trods det omfattende fattigvæsen i Husum lykkedes det ikke i 1700-årene at afskaffe tiggeriet. I 1760'erne følte magistraten sig generet af både voksnes og børns tiggeri. På det her viste udsnit af et stik fra Pontoppidans Danske Atlas bd. 7 (1781) ser man, hvordan en tigger beder om almisser uden for Husum.

foretog fattigforstanderne indsamling af frivillige bidrag hos borgerne, og hertil kom renter af kapitaler. Disse indtægter indgik i fattigkassen. Hertil kom den månedligt opkrævede fattigskat, som magistraten fastsatte årligt efter folks formue, og som beregnedes i det såkaldte »Collecten Gelder Register«. Den besluttende myndighed lå hos magistrat og provst. De fastsatte sammen med fattigforstanderne understøttelserne til de fattige. Efter deres anvisninger skulle den til enhver tid administrerende fattigforstander udbetale understøttelserne. Det skete hver anden fredag eftermiddag eller en gang om måneden i klostersalen i overværelse af en præst og et medlem af magistraten. Den fungerende fattigforstander udarbejdede ved årets afslutning regnskabet, som sammen med kirkeregnskabet og hos-

pitalsregnskabet blev aflagt over for magistrat og gejstlighed ved den årlige »klosterforsamling«, der fandt sted ottendedagen efter Hellig Tre Konger^{62a}.

Slesvig.

Opbygningen af et velordnet fattigvæsen i *Slesvig* blev kompliceret af byens inddeling i tre sogne. Siden 1711 havde Friedrichsberg, Lollfuss og Altstadt i civil henseende udgjort »den combinerede by Slesvig«, men i kirkelig henseende var byen fortsat delt i tre dele. Hertil kom, at byens store udstrækning, mere end en halv mil fra den ene ende til den anden, gjorde det vanskeligt at føre kontrol med tiggere. Gentagne gange var det i den gottorpske tid forsøgt at skabe et fælles fattigvæsen for hele byen, men hver gang var det mislykkedes, og resultatet var i bedste fald blevet indsamling og uddeling af fattigpenge i hver bydel for sig⁶³.

Denne tilstand fortsatte efter 1736. De tre bydele fik hver sit fattigvæsen, hver med egen fattigforstander og eget fattigkollegium bestående af præsterne og nogle magistratspersoner eller kirkeværger. Magistraten førte overopsyn med byens fattigvæsen. Hver uge blev der særskilt i de tre bydele indsamlet frivillige bidrag hos borgerne, og fattigforstanderne uddelte disse indtægter tillige med provenuet af klingpungene og diverse legater til de fattige ugentligt eller månedligt⁶⁴. Landsognene, som St. Michaelis landsogn, deltog ikke i byområdets fattigvæsen⁶⁵. I Altstadt blev fattigforstanderen en fast lønnet funktionær, der sørgede for den ugentlige opkrævning og uddeling af fattigpengene, og som aflagde regnskab over for magistraten⁶⁶. Kun hvor det drejede sig om at give fattige rejsende de traditionelle tærepenge, samarbejdede de tre bydele, idet der oprettedes en særlig fælles kasse til at bestride disse udgifter⁶⁷.

Byens fattigvæsen var imidlertid højst utilstrækkeligt. De frivillige bidrag slog langt fra til, de fattige var nødt til at tigge, og gennem lange tider klagedes over, at der i Slesvig var så mange fattige, at de ikke kunne forsørges af de mere velhavende, men at de bestandig lå foran folks døre og tiggede⁶⁸. Og de mislige tilstande rådede endog på trods af, at Slesvig nød godt af flere stiftelser. Helligåndshuset gav bolig og delvis underhold til ca. 30 personer; det grå kloster forsørgede 16–17 gamle borgere; Præsidentklosteret i Lollfuss gav ca. 10 personer ophold og pengeunderstøttelse; i Friedrichsberg var der et fattighus for 12 kvinder, og i vajsenshuset, indrettet i 1719, fik 40 børn underhold og undervisning⁶⁹.

Tønder.

I Tønder blev fattigvæsenet reorganiseret på grundlag af forordningen af 1736. Først nu, da kommunen fra allerhøjeste sted fik befaling om at indføre et organiseret fattigvæsen, kom der mere fasthed og stadighed på dette område. Magistraten gav nogle rådsmedlemmer og to præster samt en udnævnt fattigforstander til opgave at tegne borgerne til forhøjede frivillige bidrag, og den lod samtidig de fattige registrere. Derpå fastsatte hele rådet i provstens og de to præsters nærværelse ydelserne til de fattige⁷⁰. Selv efter denne nyordning var forsorgen dog yderst mangelfuld. I hårde vintre og under dyrtid var de fattige nødt til at tigge, som f.eks. under den strenge vinter og de høje priser i 1740⁷¹.

Men skønt mangelfuldt var det offentlige fattigvæsen nu kommet for at blive. Administrationen forblev ret uændret helt til 1831. Ledelsen lå hos magistraten, og efter provst Schraders død i 1737 deltog ingen af præsterne i fattigvæsenets bestyrelse. Hver mandag kunne de fattige, der ønskede hjælp, møde for magistraten på rådhuset. Blev en understøttelse bevilget, modtog den fattige en anvisning på fattigkassen og fik da hjælpen udbetalt af fattigforstanderen, der tillige førte fattigregnskabet⁷². Fattigforstanderen valgtes af magistraten blandt byens borgerskab og uddelte efter magistratens anvisninger hver onsdag i salen over hospitalet ugepengene til de fattige, efter at de først havde overværet den ugentlige hospitalsprædiken⁷³. Borgernes ugentlige bidrag til fattigkassen var i begyndelsen frivillige, men efterhånden blev det magistratens opgave at regulere og fastsætte ydelserne. Under indtryk af de stærkt stigende fattigudgifter først i 1800-årene blev de deputerede inddraget i ansættelsen. Den fandt herefter sted årligt efter nytår. Beløbene blev opkrævet hver onsdag og lørdag af en lønnet opkræver og afleveret til fattigforstanderen. At være fattigforstander var ligesom det at være deputeret et ulønnet borgerligt tillidshverv. En vis godtgørelse fik fattigforstanderen dog måske i og med, at der normalt var en likvid kassebeholdning i fattigkassen. Den kunne fattigforstanderne disponere frit over og fik således et rentefrit lån. Præsteskabet, specielt hovedpræsten, deltog ikke i fattigvæsenets administration. Tønder amts kirkevisitator (amtmand og provst) visiterede ikke i byen, og generalsuperintendenterne krævede ikke ved de treårige visitatser regnskaberne forelagt. Alt dette betød, at magistraten var enevældig bestyrer af fattigvæsenet uden indgriben udefra. Først da den virkelystne J. G. C. Adler i 1793 blev provst i Tønder, men ikke samtidig hovedpræst, blev magistratens eneherredømme anfægtet. Men ved overkonsistoriets resolution af 1795 fik den dog sin enekontrol over denne side af byens forvaltning stadfæstet⁷⁴.

Ærøskøbing.

Også *Ærøskøbing* må regnes til de byer, hvor fattigforordningen officielt fik gyldighed. *Ærø* hørte i verdslig henseende til hertugdømmet Slesvig, i kirkelige anliggender sorterede øen under Fyns stift og biskoppen i Odense. I *Ærøskøbing*, der op til 1749 var en del af de lyksborgske besiddelser, og som derpå overgik til kronen, bestod bystyret indtil 1773 af en magistrat (borgmester og råd). Ved forordning af 18. 11. 1773 blev borgmester, rådmænd og stadssekretæren afskediget, og i stedet indsattes en stadsret, bestående af en landfoged og en aktuar. I samarbejde med de deputerede borgere bestyrede stadsretten herefter de kommunale anliggender⁷⁵.

Det varede meget længe inden *Ærøskøbing* fik et organiseret offentligt fattigvæsen. I 1600-årene måtte byens almindelige fattige søge deres underhold ved at tigge foran folks døre⁷⁶. Et forsøg i 1730'erne på ved frivillige bidrag at få indført fattiggasser på *Ærø* for at hæmme tiggeriet strandede på grund af modstand mod udgifterne⁷⁷. I 1763 var der endnu ikke oprettet en fattigkasse i *Ærøskøbing*. I stedet kunne byens fattige hver lørdag samle almisser hos indbyggerne i form af penge, brød, øl eller mælk⁷⁸.

Fra udgangen af 1600-årene og især i slutningen af 1700-årene blev der imidlertid stiftet en del legater til fordel for de fattige. Magistraten og sognepræsten administrerede disse kapitaler og uddelte hovedparten af renterne hvert år den 22. februar⁷⁹. Også en del af de penge, som blev samlet med klingpungen eller tavlen i kirken, blev uddelt til de fattige. Ved uddelingen søgte man altid at hjælpe flest muligt, så de enkelte ydelser blev ubetydelige og til ringe hjælp for den enkelte⁸⁰.

Legatrenterne og tavlepengene kunne dog ikke dække de fattiges behov. Tiggeriet vedblev at være den vigtigste, accepterede fattigforsorg. Hertil kom, at byen følte sig generet af fremmede tiggere. Bytjeneren formåede ikke at holde dem borte, og magistraten mente i 1770, at ansættelse af en tiggerfoged ville kunne løse problemet. Men det blev ved tanken, da man også veg tilbage for øgede lønudgifter. Først i 1820'erne søgte øvrigheden at etablere et virkeligt offentligt organiseret fattigvæsen. Forordningen af 1736 satte sig således gennem næsten et århundrede ingen afgørende spor i *Ærøskøbing*⁸¹.

Sønderborg.

I *Sønderborg* var de fattige, der ikke havde plads i hospitalet, før 1736 henvist til tiggeri. Ifølge politiordningen fra 1698 skulle de hjemmehørende trængende have tiggertegn, og efter gudstjenesten måtte de indsamle

at der var indhentet en betalingsordre og en tilladelse til udpantning hos overretten¹⁵¹. Dette komplicerede inddrivningen af restancerne, og reglen blev næppe altid overholdt. Magistraten i Haderslev ønskede derfor i 1802 at få ret til at udpante restanter uden hensyn til de pågældendes privilegier, således som foreskrevet i forordningen fra 1736¹⁵², og senere fik fattigkollegierne ret til uden videre at udpante hos de særlig privilegerede; dog skulle der afgives rapport om de anvendte tvangsmidler til overretten¹⁵³.

Alligevel gav netop forholdet til de privilegerede såsom statsembetsmænd, officerer, præster, lærere og advokater atter og atter fattigkollegierne hovedbrud. Denne persongruppe var jo ikke på samme måde som de almindeligt næringsdrivende borgere underlagt bystyrets jurisdiktion og skatteligning. Derfor holdt de altid sejt på retten til selv at kunne bestemme deres fattigbidrag. Lige så målbevidst arbejdede fattigforvaltningerne på at inddrage alle under sin ansættelsesmyndighed. Også regeringen fastholdt, at alle uanset privilegier eller stand kunne ansættes til fattigskat. Stridighederne om dette punkt fortsatte imidlertid, og til langt ind i 1800-årene træffer man eksempler på embedsmænds og andre ikke-borgeres påstand om, at de kun var underlagt egen frivillig ansættelse til fattigbidrag.

Fattigskatten havde således et tydeligt særpræg, forskelligt fra de almindelige skatter, og en officiel redegørelse for hvilken karakter myndighederne tillagde denne afgift, møder vi i en sag fra Åbenrå i 1789¹⁵⁴. En rigmand, Jean de Young, havde mod særlige friheder bosat sig i Åbenrå og havde i Slotsgade erhvervet et »frihus«, som var skattefrit og sorterede under overretten. de Young hævdede nu, at hans privilegier også omfattede bidrag til fattigkassen, at han ikke kunne ansættes for et bidrag til fattigkassen, altså ikke havde *pligt* til at betale, men kun gjorde det af *fri vilje*. Overretten fastslog imidlertid, at »bidraget til fattigkassen ikke kan regnes til stats-, amts- eller byskatterne ..., men at et sådant bidrag skal betales af ethvert medlem af en menighed«. Fattigpengene var et »onus parochiale«, og ethvert medlem af kirken skulle derfor deltage i byrderne til fattigforsorgen. Bidragene til fattigkassen var altså ikke i slægt med stats-, amts- eller byskatterne, som særlige privilegier kunne fritage for, men var en afgift som alle parochiani, medlemmer af en menighed, skulle betale, hvis de ikke udtrykkelig var fritaget derfor. Følgelig kunne alle medlemmer af en menighed, også de i andre henseender privilegerede, ansættes til fattigskat. At yde fattigpenge var ikke en sag, som var overladt til den enkeltes fri vilje; det var en pligt for ethvert medlem af en menighed, af kirken.

Klingpungen var en af fattigvæsenets ældste og gennem lange tider mest stabile indtægtskilder. Her ses en af klingpungene fra S. Nicolai kirke i Åbenrå. Den består af en fløjlsylinder med messinglåg og en ring af messing fornedet og sidder på et langt skaft. Klingpungen benyttes den dag i dag ved de tyske gudstjenester. Foto Chr. Lind-Petersen, Åbenrå.

Klingpung

Den vigtigste indtægt næst efter fattigskatten kom normalt fra *klingpungen*. Det var et levn fra den tid, hvor fattigvæsenet helt var kirkens opgave. Kirkeværgen eller borgere på skift bar klingpungen rundt til kirkegængerne under hver gudstjeneste, så de kunne lægge deres småmønter deri. Ifølge forordningen af 1736 skulle pengene udelukkende gå til de fattige. Bestemmelsen fandt imidlertid ikke generel anvendelse, og lokal praksis kunne variere meget – også efter 1736. En stor del af klingpungpengene fik de fattige dog altid – foruden de småbeløb, der blev lagt i kirkernes fattigblokke. Fra periodens slutning svandt denne indtægt ind i takt med et dalende kirkebesøg. Bl.a. af denne detalje kan vi aflæse, at kirkens oprindelig afgørende betydning for fattigvæsenet var på retur.

Fattiges ejendele

Foruden de faste indtægter, fattigskatten og klingpungpengene, modtog fattiggasserne en række »uvisse« indtægter. I en del tilfælde blev fattighjælpen helt eller delvist erstattet ved salget af de *afdøde almisselemmers ejendele*. De skulle kun tilfalde fattiggassen, hvis den fattige havde fået sit fulde underhold af fattiggassen. Efterlod et fattiglem umyndige børn

eller havde understøttelsen kun været et tilskud til supplerung af den fattiges egen arbejdsindsats, tabte fattiggassen al ret til arven¹⁵⁵. Trods de lokale myndigheders gentagne forsøg på at udvide fattiggassens rettigheder, fastholdt regeringen indtil 1803 disse fornuftige regler¹⁵⁶.

Når et almisselem, hvis ejendele efter de nævnte regler skulle tilfalde fattiggassen, var død, blev efterladenskaberne vurderet og solgt ved offentlig auktion af byfogeden, som uden at modtage gebyrer afleverede det indkomne beløb til fattigforstanderen (fattiggassereren). Fattiggassens udgifter til f.eks. begravelser, lægehjælp osv. blev om muligt erstattet på samme måde af den afdødes bo. Der var som regel tale om »få og ret værdiløse ejendele«, en kiste (kasse) med gammelt tøj, en seng, måske stol og bord, men det var nok også de allerfattigste, hvis ejendele tilfaldt fattiggassen. Fra Sønderborg klagede magistraten flere gange over, at en del lemmer egentlig ikke trængte til hjælpen, at de efterlod en ikke ubetydelig formue til arvingerne, og at fattiggassen, sådan som lovgivningen var indrettet, derfor ikke kunne få sine udgifter erstattet¹⁵⁷. Sådanne udtalelser er naturligvis formet efter det formål de skulle tjene. Regnskaberne viser, at en stor del af lemmerne var næsten uden ejendele, og at de som oftest ejede mindre end de fattige i fattighusene¹⁵⁸. Men samtidig fremgår det af en fortegnelse over Sønderborgs fattige i 1801, at magistratens klage ikke kan have været helt grundløs – nogle lemmer havde eget hus (skønt det undertiden var behæftet med gæld), og enkelte havde et ganske pænt hjem¹⁵⁹. Det var dog undtagelserne, og det mest repræsentative billede af almisselemmernes ejendele får vi nok ved at betragte regnskaberne, som viser os et yderst tarveligt bohave.

Alligevel synes praksis for uddeling af understøttelse at have været mere lemfældig i 1700-årene end senere. Ikke kun notorisk fattige fik hjælp. Der blev ikke ført så streng kontrol med de fattige, og hjælpen havde ikke en så klart deklarerende og umyndiggørende karakter som i det følgende århundrede. På tilsvarende måde blev den fattiges pligt til at tilbagebetale modtaget understøttelse og fattigvæsenets ret til det afdøde fattiglems efterladenskaber først håndhævet virkelig effektivt efter år 1800.

Bøder

Overtrædelse af en række forordninger blev straffet med *bøder* til fattiggassen. Brud på sabbatsforordningen af d. 16. 4. 1736 straffedes med bøder, som delvis tilfaldt fattiggassen, og da forordningen vel intetsteds blev overholdt, fik fattiggasserne i de første år små indtægter ad den vej. Begravedes fremtrædende personer på særlig pragtfuld måde uden for de

sædvanlige begravelsestider, skulle der betales 12 mk. til fattigkassen og 12 mk. til kongen (dvs. amtsstuen, hvor pengene indgik i amtsregnskabet)¹⁶⁰ Både i Åbenrå og Sønderborg modtog fattiggasserne med mellemrum sådanne beløb. Kun i fattigregnskaberne fra Haderslev købstad optræder disse »recognitioner« ikke; men det kan muligvis skyldes, at Slotsgrundens fattige nød godt af pengene. Undladt brug af stempelpapir kunne ligeledes straffes med bøde til fattigkassen¹⁶¹, og da Oldesloer Saltværkets årlige produktion fra 1786–88 blev tvangsfordelt i hertugdømmerne, måtte købmænd, som nægtede at aftage det Oldesloeske salt, betale bøder på 10–40 rdl. til fattigvæsenet¹⁶².

Diverse indtægter

Foruden de nævnte indtægter modtog fattigvæsenet med mellemrum en række *tilfældige småbeløb*. Ved vielser indsamledes til de fattige, ved hushandler blev der undertiden givet en skærv, og i Sønderborg indkom der småbeløb fra skytte- og skipperlavenes sammenkomster. Viste tjenestefolk, f.eks. søfolk, ulydighed, kunne arbejdsgiveren pålægge dem bøder til fattigkassen, og ved optagelse af nye borgere blev der betalt en afgift til de fattige. Mod et anseligt bidrag til fattigkassen kunne borgerne købe sig fri for valg til deputeretkollegiet, og »veldædige« borgere kunne endelig skænke et større eller mindre beløb. Fattigvæsenet ejede kapitaler, som var udlånt til byens borgere eller kommunerne, renterne heraf tilfaldt naturligvis fattigkassen, og fik byen besøg af komedianter, kunne de give et mindre beløb til de trængende.

Fattigvæsenets udgifter

Ugepenge

Fattigforordningens nyskabelse var, at alle hjemmehørende værdigt trængende skulle have *ugepenge*, og dermed begyndte en stadig kamp mellem kommunerne om at skubbe forpligtelserne fra sig. Fra 1749 var grundreglen, at de fattige havde forsørgelsesret på fødestedet, eller hvor de var fast bosiddende. Seks års uafbrudt ophold eller køb af hus gav ret til fattighjælp i tilfælde af forarmelse. Men var der udsigt til, at en tilrejsende, som ikke havde erhvervet eget hus, ville falde kommunens fattigkasse til byrde, kunne øvrigheden, såfremt den pågældende ikke kunne stille sikkerhed mod forarmelse, tvinge vedkommende til at rejse bort inden de 6 år var gået¹⁶³. Disse regler gav anledning til en stadig jagt på fremmede lejere og tjenestefolk. Alle kommuner søgte at sikre sig mod, at fattige fremmede slog sig ned på ét sted i over 6 år og dermed kunne blive en fremtidig byrde for kommunens fattigvæsen.

Den regelmæssige understøttelse til de fattige, der var anerkendt som hjemmehørende i en kommune, blev i byerne ydet i form af ugepenge – naturalunderstøttelse, der var almindelig på landet, forekom normalt ikke i stor udstrækning i byerne i 1700-årene. Det var en forudsætning ved fastsættelse af ugepengenes størrelse, at den fattige om muligt skulle bidrage til sit underhold med eget arbejde, og denne arbejdspligt blev betonet stadig stærkere, jo mere utilstrækkelig fattighjælpen med tiden viste sig at være. Mange fattiglemmer, selv meget gamle mennesker, regnedes for arbejdsduelige, og derfor var det i de fleste tilfælde ikke muligt at leve af fattigpengene – understøttelsen skulle ofte kun være et tilskud til egen arbejdsfortjeneste. Det synes at have været princip, at »almisserne aldrig skulle række længere end til at skaffe det, som umuligt kan erhverves (ved arbejde)«¹⁶⁴. De fattige skulle ansføres til at klare sig selv længst muligt.

Forskellig fattighjælp

Ugepengene var til enhver tid fattigvæsenets vigtigste udgift, men derudover måtte fattigkasserne yde hjælp til trængende mennesker i en lang

række af livets forhold, og opgaverne udvidedes stadig. Mens fattiggassen i Haderslev i 1740'erne næsten kun udbetalte ugepenge og rejsepenge, var ydelserne således langt mere differentierede i århundredets slutning. Fattigforordningen, som blot gav regler om administrationen og ugepengene, var ganske tavs på disse punkter. De fattige kunne få lægehjælp, medicin, husleje, tøj og brændsel af fattigvæsenet; under alvorlig sygdom eller når døden nærmede sig, kunne fattiggassen betale en person for at pleje den pågældende eller våge ved sygelejet. Forældreløse børn blev sat i pleje enten i byen eller på landet for fattiggassens regning, indtil de kunne få en læreplads, og i en vis udstrækning betaltes fattige børns skolepenge af fattiggassen.

I Åbenrå skulle f.eks. 50 fattige børn fra 1751 have gratis undervisning i Günderoths fattigskole¹⁶⁵; i århundredets slutning nød ca. 80 børn godt af denne undervisning¹⁶⁶. Da tilsvarende stiftelser ikke fandtes i Haderslev og Sønderborg, måtte fattiggasserne her betale for en del fattige børns skolegang. Skolevæsenet var jo et kirkeligt anliggende, og gejstligheden havde derfor indflydelse på hvilke fattige børn, som skulle nyde fri skolegang. I Sønderborg blev der bevilget fripladser for fattige børn i både biskolerne, byskolen og latinskolen, og skoleholdernes løn for undervisningen var 8 sk. i kvartalet, det tredobbelte i latinskolen. For fattige børn i byskolen ydedes desuden brændselspenge, og i såvel Haderslev som Sønderborg måtte fattiggasserne endelig levere de fattige børn skolebøger, f.eks. katekismer, bibler og sangbøger.

Begravelseshjælp

Ofte måtte fattigvæsenet påtage sig at sørge for fattigfolks *begravelse*. Det gjaldt både almissemænd og andre fattige. Begravelse kunne foregå under flere former, alt efter den afdødes og de efterladtes stand. Der var morgen- eller aftenbegravelse med pomp og pragt for særlig fornemme eller rige personer; normal begravelse med klokkeringning, sang af skolelærere og peblinge og deltagelse af præst og ligfølge, alt mod betaling af de fastsatte gebyrer, og som tredje mulighed fattigbegravelse i stilhed (uden gebyrer) og med beskedent ligfølge¹⁶⁷.

Når fattiggassen skulle sørge for en fattigs begravelse, blev der som regel betalt for kiste og graverløn; graven var gratis. I Haderslev fik de fattige fri plads på Klosterkirkegården, i Sønderborg i »fattigjorden«. Kirke og skole skulle efter reglerne normalt forrette sådanne begravelser uden gebyrer, men bl.a. i Sønderborg hændte det dog, at fattiggassen betalte gebyrer til klokker og degn. Fra omkring 1770 ydede fattiggassen

her et fast beløb til begravelser. Gebyrerne til skole og degn faldt bort, og der blev faste regler for kistens art og ligfølgets størrelse. Et fattiglig måtte ikke begraves i en normal kiste til 7 mk. med hvælvet låg. Der skulle bruges en fladlåget kiste til 4 mk. Følget måtte kun være på to par, og de måtte ikke bære flor. Disse regler var udformet bl.a. som et værn mod degnens og lærernes indtægter. Fænomenet »fattigbegravelse«, som indebar fritagelse for gebyr til degn og lærere, skulle fremstå som noget deklasserende og klart forskelligt fra en normal begravelse. Herved ville man anspore de fattige til at forsøge at opnå en normal begravelse, selv om det krævede betaling af gebyr til degn og lærere¹⁶⁸.

Som det fremgår af ovenstående, kunne det hænde, at der også over fattigfolk lød sang og klokkeklang, hvad enten nu kirken medvirkede gratis eller mod gebyr. Nogle mente endog, at det gik for vidt. F.eks. betalte fattigkassen i Tønning indtil midten af 1760'erne for skolens deltagelse i fattigbegravelser. Pastor Schinmeyer hævdede i 1764, at der blev gjort lige så megen stads af de mange »fattiglig« som af de rige. Han klagede over, at hele skolen skulle gå med til kirkegården, som lå en fuld time fra byen. Bærerne stod ofte stille »af højmod«, så hele skolen »måtte lade det regne på sig uden godtgørelse«. Derfor ønskede den gode pastor, at »fattiglignene« skulle begraves i stilhed og uden sang, som det skete andre steder^{168a}.

Schinmeyer havde sikkert ret i, at det almindelige var, at fattigfolk blev begravet i stilhed. Når det gjaldt den laveste klasse, der ikke kunne betale de sædvanlige takster for en hæderlig begravelse, var skoler og præster selvfølgelig ikke så tjenstivrige, og der blev heller ikke altid lagt så megen vægt på formaliteterne. I kirkebogen for Tønder blev det f.eks. noteret i 1751: »De følgende lig blev ikke meldt for mig. Det blev mig blot sagt, at der ud over de foregående indtil d. 7. 11. 1750 var blevet begravet 11 mænd, 12 kvinder og 11 børn i stilhed ... Da dødegraverne (die Kühlen-gräber) ikke, som det er deres pligt, i rette tid har angivet de lig, som er blevet begravet i stilhed, hos mig, så har jeg umuligt kunnet føre bog derover«. Ved et fattiglig var det altså nok at graveren var til stede. Præst og degn kunne undværes. Endnu i 1793 skete det, at man ikke meldte navnene på de fattige, der blev begravet i stilhed til hverken præst eller degn. Man bestilte blot graveren til at grave graven; den fattige kom under jorden uden gejstlig medvirken og kontrol¹⁶⁹. På samme måde klagede de yngre lærere ved latinskolen i Haderslev i 1722 og 1760 over, at de fattige blev begravet i stilhed uden sang til stor skade for lærernes indtægter^{169a}. Heller ikke over de fattige, der blev begravet på det offentlige regning, er der vel lydt megen sang og klokkekimen. Når der blot

blev betalt for kiste og graver, og kirkens og skolens embedsmænd ikke fik betaling, har de nok indskrænket deres medvirken til det mindst mulige, hvis de overhovedet deltog i sådanne begravelser. De fattige forlod denne verden i stilhed.

Alt i alt faldt det helt op i næste århundrede præsteskabet svært at finde en holdning til fattigbegravelserne, der på én gang var i samklang med både de økonomiske realiteter og evangeliets lære. De oprørende forhold, som er omtalt for Tønders vedkommende i 1700-årene, træffer vi næppe efter år 1800. Problemerne var der dog alligevel. Et eksempel fra Åbenrå kan antyde det. Indtil Peter Paulsen blev provst i Åbenrå, ledsagede præsten ikke de lig, der blev begravet på fattigkassens regning, til graven. Det fandt Paulsen uacceptabelt, og lige indtil den nye kirkegård ved Forstallé blev anlagt i 1826, påtog han sig frivilligt, enten alene eller i årene efter 1822 på skift med diakonen David Davidsen, at følge de fattige til det sidste hvilested. Efter 1826 lå kirkegården imidlertid så langt borte, at præsten måtte køre derud. Hvem skulle nu betale køreturen, når et fattiglig skulle begraves? I den herskende sparestemning mente man ikke, at kunne pålægge fattigkassen denne udgift, og af egen lomme ville præsterne jo ikke betale. Derfor blev de efter 1826 officielt fritaget for at følge de fattige til kirkegården. Men Paulsen nærede skruller. Han mente, det lå en præsts embede lige så nær at ledsage et menneske på den sidste vej som at modtage det ved indgangen til livet. Snart sejrede menneskeligheden over økonomien. I 1833 kunne Paulsen nemlig indberette, at intet lig, heller ikke det fattigste, nu blev begravet uden en lille gravtale. Der var altid en præst med ved begravelsen, og fattigkassen havde påtaget sig at betale præstens køretur ud til Forstallé, når et fattiglig skulle begraves^{169b}. En ny tid var alligevel på vej. Den åbenlyse ligegyldighed og ringeagt for de fattige, der ikke kunne betale for at komme ordentligt ud af livet, kunne hverken offentligheden eller kirken længere acceptere.

Endelig må vi omtale fattigvæsenets udgifter til fremmede fattige. For at hindre tiggeriet blev det sædvane, at fattige rejsende, som var forsynet med de lovbealede pas og papirer, kunne henvende sig til borgmesteren i byerne og få anvist nogle skilling i *rejsepenge*, som derpå blev udbetalt af fattigforstanderen (fattigkassereren). Det drejede sig især om aftakkede soldater, underofficerer, skibbrudne søfolk og håndværkssvende på vandring. De sidstnævnte skulle i hver by melde sig hos deres lav, der skulle give dem rejsepenge, såfremt der ikke var arbejde til dem. Var den rejsende svends lav ikke repræsenteret i byen, skulle rejsepengene betales af fattigkassen. Naturligt nok havde en by som Haderslev, der var et trafikalt

knudepunkt, særlig store udgifter af denne art, og der udbetaltes årligt rejsepenge til talrige vandringsmænd. I Åbenrå og Sønderborg ophørte næsten al udbetaling af rejsepenge i periodens slutning; men dette skyldes snarere fattigkollegiernes sparsommelighed end mangel på rejsende, som bad om en skilling.

De her nævnte poster var fattigkassernes vigtigste udgifter. Men dertil kom beløb til regnskabsføreren, til udfærdigelse af regnskaberne, indkrævning af fattigskatten, renteudgifter, måske løn til fattigfoged og andre udgifter af forskellig art.

Regeringens tilsyn med det lokale fattigvæsen

Kollegierne

Regeringen ønskede et fattigvæsen opbygget, som kunne give de hjemmehørende fattige tilstrækkeligt underhold, holde fremmede tiggere borte og helt afskaffe »gade-tiggeriet«. På hvilken måde og af hvilke myndigheder blev der ført tilsyn med, at de lokale øvrigheder efterlevede forordningens hensigt?

Det øverste centrale regeringsorgan for hertugdømmernes kirke-, skole- og justitsvæsen og byernes indre anliggender (forvaltning, politi) var tyske kancelli i København. Den øverste provinsstyrelse i hertugdømmet Slesvig udøvedes af overretten på Gottorp. Dette kollegium, der tillige virkede som øverste verdslige domstol, bestod af statholderen (som præsident), en kansler, en vicekansler og et antal overretråder. Overretten var øverste lokale administrative myndighed for justits, forvaltning, politikvæsen (f.eks. tiggerjagter), landets og befolkningens ve og vel, herunder også kirke- og skolevæsenet, og den skulle sørge for, at de kongelige forordninger blev bragt til udførelse. Suppleret med generalsuperintendenten og nogle gejstlige virkede overretten som overkonsistorium, der var øverste gejstlige domstol, og som især tog sig af kirkeregimentet¹⁷⁰. Begge kollegier var direkte underordnet tyske kancelli.

Fattigvæsenet blev regnet for et »kirkeligt institut«, der stod under gejstligt overopsyn. Det sorterede under overretten, men som kirkeligt institut også under overkonsistoriet. Hertil skulle de lokale myndigheder og enkelte borgere henvende sig med klager, ansøgninger og stridsspørgsmål vedrørende fattigvæsenet, og begge kollegier var inddraget i tilsynet.

Regeringen blev på forskellig måde holdt underrettet om hvorledes fattigforordningen blev efterlevet, og talrige sager blev af de lokale myndigheder forelagt højere instanser til afgørelse. I 1737 og 1740 befalede overretten magistraterne at indberette om forordningen blev efterlevet¹⁷¹, men det blev ikke skik, at magistraterne afgav regelmæssige rapporter eller indsendte regnskaberne til godkendelse. Klager over fattigvæsenets tilstand, stridsspørgsmål og ansøgninger af forskellig art blev forelagt til behandling og afgørelse enten for overretten eller »direkte« for kongen

(tyske kancelli). Sagerne blev derpå undersøgt nøje af disse kollegier.

Var sagen sendt direkte til København, blev en afgørelse ikke truffet straks, men kancelliet lod først overretten eller statholderen indkræve yderligere oplysninger og afgive en betænkning, hvorefter den endelige resolution af kancelliet blev meddelt overretten til videre bekendtgørelse. De fleste sager blev dog ikke sendt helt til København, men blev forelagt den øverste provinsmyndighed, overretten, af de lokale myndigheder. Det gjaldt f.eks. stridigheder mellem kommuner og sogne om forsørgelsesforpligtelser, og ansøgninger om tilladelse til udpantning af personer, som sorterede under overretten. Sådanne rutinesager blev normalt afgjort umiddelbart af overretten og beslutningen straks meddelt rette vedkommende. I vanskelige og principielle sager kunne overretten dog også forelægge problemet for tyske kancelli, som da afgav den endelige kendelse.

Kirkevisitatser

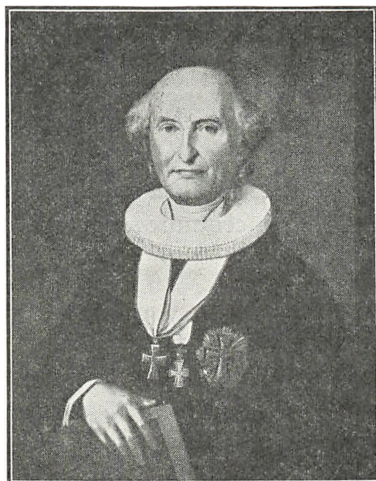
Da fattigvæsenet var et kirkeligt anliggende, udøvedes det væsentligste tilsyn imidlertid af kirkevisitatorerne og generalsuperintendenten.

Kirkevisitatorerne, amtmand og provst, skulle årligt ved specialvisitatserne i deres distrikter undersøge, hvordan fattigforsørgelsen var indrettet, om forordningen blev efterlevet og afgive en beretning herom¹⁷². Fattigregnskaberne skulle endvidere forelægges dem til gennemsyn. Kirkevisitatorernes aktive tilsyn var dog i det væsentlige begrænset til landsognene. Enkelte byer var endog helt befriet for kirkevisitatorernes visitatser, således Ekernførde, Tønder og Frederiksstad¹⁷³. At kirkevisitatorerne kontrollerede byernes fattigregnskaber blev undtagelsen. Helt enestående var forholdet i Garding, hvor kirkevisitatorerne, overstaller og provst lige indtil 1831 ikke blot havde indseende med fattigregnskabet, men også, som en magistraten overordnet myndighed, afgjorde stridigheder udsprunget af byens fattigvæsen. På dette tidspunkt fandt regeringen imidlertid, at magistraterne ikke burde være underordnet amtsmyndighederne¹⁷⁴. I 1831 blev kirkevisitatorernes afgørende myndighed over byfattigvæsenet i Garding derfor ophævet¹⁷⁵. Kirkevisitatorernes betydning for byernes fattigvæsen må således siges i de fleste tilfælde at have været beskedent.

Det var følgelig gennem generalsuperintendenten, regeringen fik den mest regelmæssige orientering om fattigvæsenets tilstand i byerne. Denne embedsmand skulle hvert tredje år besøge alle kirker, fremme fattigplejen, nøje undersøge fattigvæsenets tilstand, samt afgive beretning herom umiddelbart til kongen.

Hvert tredje år udspurgte generalsuperintendenten altså præsterne (og evt. magistraterne); ofte havde de på forhånd besvaret de ventede spørgs-

Jakob Georg Christian Adler, general-superintendent 1792–1834. Adler var ikke blot hovedkraften bag de skolereformer, som fandt en sammenfatning i skoleloven af 1814. På sine visitatsrejser gennem mere end 40 år virkede han tillige utrætteligt for en reform af fattigvæsenet i oplysningstidens ånd. Efter fotografi i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

mål skriftligt. Undertiden fik generalsuperintendenten regnskaberne forelagt, men en regel blev det først i J. G. C. Adlers tid (1792–1834). Særlig opmærksomhed viede generalsuperintendenterne altid fattighusenes og hospitalernes forhold. Som oftest lod de sig nøje med de oplysninger, de lokale præster kunne give. En nærmere personlig undersøgelse var der ikke tid til. Det betød, at generalsuperintendenten ofte kun fik andenhånds viden. Forvaltningen af fattigvæsenet lå nemlig hovedsagelig hos magistraterne.

På grundlag af den viden, der var indsamlet gennem de skriftlige og mundtlige oplysninger fra præster og magistrater og ved personlig undersøgelse af især regnskaberne, affattedes visitatsberetningen, som blev indsendt til tyske kancelli. Herfra gik den til udtalelse hos overkonsistorium og overret. Her udarbejdede embedsmændene, efter hos de enkelte kirkevisitatorer at have indkrævet yderligere oplysninger om eventuelle klagepunkter i visitatsberetningen, en udførlig betænkning, som blev sendt til kancelliet. Den endelige kendelse om de mangler, som var bemærket i visitatsberetningen, blev derpå truffet af kancelliet (kongen) og sendt til overkonsistorium og overret til videre kundgørelse. Havde generalsuperintendenten f.eks. klaget over voldsomt tiggeri, fik den pågældende magistrat måske befaling om at hindre det. Men ofte kom der ikke nogen reaktion på klagerne, og i mange tilfælde blev de reskripter, som blev resultatet af klagerne, af ringe virkning, idet der ikke var embedsmænd til at sikre bestemmelsernes overholdelse.

Det må således siges, at visitatserne gav regeringen en løbende orien-

tering om fattigvæsenets tilstand; der blev udført et stort arbejde med indhentning af supplerende oplysninger og betænkninger. Men i praksis blev de befalinger, som de overordnede myndigheder udstedte som følge af klager i visitatsberetningerne ofte af beskeden betydning, og der blev ikke gjort forsøg på at skabe ensartede administrative forhold. De lokale øvrigheder var altså ret frit stillet og ikke underlagt en stram og effektiv kontrol fra centralregeringen eller lokalregeringen i Slesvig.

Fattigvæsenets effektivitet

Krise ca. 1740

Hvor effektivt fungerede det ny fattigvæsen set ud fra samtidens normer? På dette punkt var der markant forskel mellem land og by. I mange landsogne lykkedes det vel i årene efter 1736 at oprette fattigkasser og etablere et reguleret offentligt fattigvæsen. Men talrige steder brød det snart sammen igen, bl.a. fordi de omstrefjende tiggere fortsat hjem søgte bønderne og gjorde dem uvillige til at betale til fattigkasserne. Også kvægsygen, der huserede særlig slemt i årene 1745–46 og i midten af 1760'erne, fik mange fattigkasser til at sygne hen. Resultatet blev, at der i mange landsogne gennem lange tider ikke fandtes noget offentligt fattigvæsen svarende til fattigforordningens bud. De trængende måtte som før 1736 klare sig med tiggeri og småbeløb, som blev lagt i klingpungen.

Anderledes i byerne. Her blev et offentligt fattigvæsen etableret næsten overalt i 1736, og det fortsatte sin virksomhed så godt som uden afbrydelser. Fattigkasserne var her kommet for at blive. Men det betød ikke, at hjælpen til de fattige var tilstrækkelig og tiggeriet afskaffet.

For hele perioden gælder, at understøttelsen til langt de fleste fattige var så beskedent, at de ikke kunne leve af den alene. De måtte skaffe sig biindtægter. Men selv for de arbejdsduelige var det ofte umuligt at få lønnende arbejde, og kun tiggeri stod da tilbage. Især om vinteren, når mange arbejder måtte indstilles, når arbejdsløsheden steg, og når priserne på korn og brændsel gik i vejret, blev fattigvæsenets mangler tydelige for enhver. Ikke mindst i hårde vintre og dyrtid hører vi højlydte klager over nød og tiggeri.

De første år efter 1736 var næsten overalt en kritisk overgangstid. Den almindelige depression var ikke overvundet. De fleste steder søgte øvrighederne endnu at skaffe midler til understøttelsen ved frivillige bidrag. Men det skabte problemer. Fra Ekernførde, Flensborg, Burg, Slesvig og Garding hører vi klager over, at borgerne vægrede sig ved at yde tilstrækkeligt til fattigvæsenet, og at det var nødvendigt at indføre taksation for at kunne give de fattige en bedre hjælp¹⁷⁶. Vanskelighederne blev yderligere forværret af de hårde vintre 1739–40 og 1740–41. Kulden var så

hård, at man i januar og februar 1740 kunne køre i vogn fra Husum til Nordstrand og Pellworm¹⁷⁷, og i Ekernførde huskede gamle folk endnu i århundredets slutning med gru disse strenge tider¹⁷⁸. Priserne steg stærkt, og spekulanter udførsel af korn gav prisstigningen ekstra kraft¹⁷⁹. Overalt tog fattigdom og tiggeri til. I Flensborg kunne man ved aftenstid se fattigfolk bede om hjælp ved de mere velstillede borgeres døre. I Tønder måtte magistraten erkende, at de fattige på grund af den hårde vinter, det dyre brændsel og korn ikke kunne klare sig med understøttelsen, og at der havde fundet forskellige »uregelmæssigheder« sted¹⁸⁰. Regeringen greb ind og forbød fremstilling af kornbrændevin og udførsel af levnedsmidler. Magistraten i Tønder øgede understøttelsen. Men meget hjalp det næppe.

Der kan herefter ikke være tvivl om, at årene omkring 1740 markerer en kritisk fase i fattigvæsenets historie. Men som institution betragtet stod byernes fattigvæsen krisen igennem, og gradvist blev borgernes utilstrækkelige frivillige bidrag afløst af en udskrevet fattigskat.

Tønder

Stadig var fattigvæsenets tilstand dog udsat for betydelige svingninger, skabt ikke mindst af vejrligets omskiftelser. Og det var altid de fattige, som rantes hårdest. Nogle eksempler fra *Tønder* viser det. Under den alvorlige dyrtid i januar 1766 holdt omegnens bønder og opkøbere korn tilbage, og de stigende priser hvilede tungt på underklassen. Magistraten måtte derfor indkøbe et større parti rug for at sænke prisen¹⁸¹. I 1771–72 var vinteren igen meget streng, dyrtid fulgte i årene 1771–74. Atter gik det ud over de fattige, og byen søgte nu at hjælpe ved at give dem arbejde i det nyoprettede spinderi¹⁸². Også i 1788–89 stod det slemt til. Vinteren varede ved. Mange fattige havde hverken brød til at mætte sig med eller klæder eller brændsel til værn mod kulden. Nogle manglede endog en seng. Borgerne måtte øge deres bidrag til fattigkassen, understøttelsen blev sat op, og magistraten lod foretage en særindsamling. Ialt 207 personer fik tildelt 647 mk. 8 sk.¹⁸³

Garding

Kun i ekstreme situationer fik regeringen kundskab om manglerne i det lokale fattigvæsen. Det normale var sikkert, at de hjemmehørende fattiges tiggeri stadig foregik under mere eller mindre åbenlyse former. I *Garding* var det rent galt i 1750'erne. De frivillige bidrag var for små, ugepengene var utilstrækkelige og blev fordelt ganske ulige. Fremmede tiggere og fattige betlede uden tilladelse og uden at være ledsaget af fat-

tigfogeden. Borgmestrene Stolteley og Rittmer kunne ikke enes med det øvrige bystyre. Præsterne, anført af sognepræsten Joh. Dietrich Meyer, rådmændene Martensen og Schwartz og de deputerede borgere appellerede da til visitatorerne, overstaller Friedrich Reventlow, staller Johannes Thomsen og provst Adolph Möllenhof. De søgte forgæves at få gennemført en regulær taksation af borgerne. Sagen blev indanket for overretten, der befalede borgmestrene at efterleve forordningen. Til sikkert stor tilfredshed for Stolteley og Rittmer døde pastor Meyer imidlertid sidst i august 1750 pludselig under katekisationen i kirken, og det ses ikke, hvilke resultater der umiddelbart kom ud af hans anklager mod magistraten¹⁸⁴.

Flensborg

Heller ikke i *Flensborg* levede virkeligheden op til lovens forskrifter i perioden fra 1740'erne til 1760'erne. Atter og atter klages over de mange fremmede tiggere, som kom til byen. Det var svært at få borgerne til at yde tilstrækkeligt til fattigvæsenet. De fattige kunne ikke klare sig med ugepengene, men måtte forsøge at skaffe sig biindtægter. Magistraten indrømmede da også, at trods det, at tiggeri var forbudt og blev holdt i ave af fattigfogederne, tiggede gamle og unge hemmeligt i byen¹⁸⁵

Vi vil nu betragte forholdene i Haderslev, Åbenrå og Sønderborg lidt nærmere. Et mål for fattigvæsenets skiftende omfang og effektivitet har vi i størrelsen af den årligt udskrevne fattigskat og mængden af udelte ugepenge.

Haderslev

I *Haderslev* var fattigkassens månedlige indtægter indtil 1759 langsomt vigende. Trods udsving måtte antallet af understøttede personer indskrænkes – fra over 100 i 1740'erne til omkring 70 i 1750'erne. Denne udvikling betegnede ikke en økonomisk fremgang for byen med reduceret fattigdom, men var udtryk for fattigvæsenets langsomme forfald. Fattigdommen var stor, og selv om fattigskatten blev indbetalt uden afbrydelse, var indtægterne ikke tilstrækkelige til at underholde det store antal fattige, og de enkelte ydelser var for små¹⁸⁶. Allerede i 1740 erkendte magistraten i en indberetning, at nogle af almisselemmerne »tiggede hemmeligt«¹⁸⁷. Ved visitatserne klagedes der gentagne gange over, at tiggeriet blev tolereret åbenlyst, og at en mængde børn aldrig kom i skole, men tiggede på gader og stræder¹⁸⁸. Et højdepunkt nåede klagerne mod magistraten i 1758 i en skrivelse til kongen fra den deputerede borger Friederich Riedel. Riedel angreb magistraten for helt at lukke øjnene for tiggeriet, som skete

ganske uhindret. Ja, det var så slemt, at de fattige om lørdagen, når de havde fået deres ugepenge af fattiggassereren, straks derefter gik på tiggeri i hele byen. Og da Riedel var begyndt selv at uddele sit fattigbidrag, havde han hver lørdag måtte give penge og brød til 70–80 unge og gamle. Riedel bad da om fritagelse for fattigskatten og om officiel tilladelse til selv at måtte uddele sit fattigbidrag¹⁸⁹.

Naturligvis var det ikke i Riedels interesse at pynte på forholdene. Men magistratens svar på anklagerne viste dog, at der var megen sandhed i påstandene. Når magistraten kort forinden havde ansat en ny fattigfoged og ladet kundgøre et mandat mod fremmed »pak«, er det et tegn på, at tiggeriet virkelig var et stort problem. Når det tilmed i mandatatet hed, at de fremmede tiggere berøvede de hjemmehørende værdigt trængende »de almisser, som var tiltænkt dem af denne eller hin af kristelig medlidenhed, eller som var bestemt til fattiggassen«, tyder denne formulering på, at de fattige havde lov til at bede om almisser hos borgerne – altså tiggeri –, og at fattiggassen ikke var den eneste anerkendte hjælpekilde¹⁹⁰. Et klart bevis på fattigvæsenets utilstrækkelighed og tiggeriets omfang er det tillige, at borgmester Meyland i 1756 fik tilladelse til selv at uddele sin fattigskat, fordi han »føjte sig overrendt af rejsende og fattige«¹⁹¹.

Det kan altså regnes for ganske sikkert, at fattigvæsenet i Haderslev i tiden 1736 til 1759 ikke var opgaven voksen. Selv om ydelserne aldrig blev indstillet, var de utilstrækkelige. Antallet af fattige var så stort, at indtægterne ikke strakte til. Da borgerne således, ligesom før 1736, fortsat blev generet af både de hjemmehørende fattiges og naturligvis også de omstrejfende fattiges betleri, blev de stadig mere uvillige til at yde fattigpenge og foretrak selv at uddele deres bidrag. Regeringen blev gentagne gange underrettet om, at fattigordningen ikke blev efterlevet og befalede da magistraten at holde øje med fremmede og sørge for at de hjemmehørende fattige ikke tiggede. Men regeringen havde ikke embedsmænd, som kunne effektuere bestemmelserne, magistraten kunne ikke fremskaffe flere indtægter, og derfor blev alt ved det gamle.

Havde det offentlige fattigvæsen været meget mangelfuldt i tiden før 1759, blev situationen dog katastrofalt forværret med den store brand i 1759. De fleste fattige mistede ugepengene, og kun 15–20 fattige, især børn, blev tilbage. Alt samarbejde mellem de to kommuner ophørte, og i flere år uddeltes overhovedet ikke fattigpenge til Slotsgrundens fattige.

Branden var et hårdt slag for byens økonomi, fattigdommen må være blevet meget mere alvorlig end før 1759, og når fattigforsorgen samtidig blev indskrænket drastisk, tog tiggeriet sikkert et enormt opsving. Magistraten stod ganske afmægtig over for problemerne, og affandt sig sand-

synligvis i 1760'erne med tiggeriet som den vigtigste fattigforsorg¹⁹². Også en stor mængde børn måtte tigge og kom aldrig i skole¹⁹³.

Først fra 1770'erne begyndte byen at komme til kræfter igen. Fra 1771 ophørte skattefriheden for de skatteydere, der efter branden havde genopbygget i bindingsværk, fra 1784 for dem, som havde bygget brandmur. Der blev herved større midler til rådighed for fattigforsorgen, og bl.a. ved at øge antallet af ydelser til ca. 35–45 kunne magistraten forsøge at hindre tiggeriet. I 1770 søgte magistraten at komme tiggeriet til livs. Talrige børn og voksne tiggede, og mange børn kom ikke i skole. De fattige blev derfor indkaldt til at møde for magistraten, de arbejdsduelige fik tilhold om at arbejde, der bevilgedes nogle få ny ugentlige understøttelser, og en del børn fik fri skolegang. Derefter mente man at kunne forbyde tiggeriet¹⁹⁴. Men selvfølgelig var det ganske utilstrækkeligt. Årene 1771–75 var kendetegnet af høje kornpriser, og i 1773 tiggede en stor del af almisselemmerne stadig¹⁹⁵. Magistraten måtte tage affære igen, og især borgmester Neuhoeffel var meget ivrig. Antallet af børn som fik gratis skolegang blev øget til over 30, der blev bevilget mere i ugepenge, og på Neuhoeffels initiativ forsøgte man at give de fattige kvinder beskæftigelse med at spinde, mændene med markarbejde¹⁹⁶. Til bestridelse af udgifterne hertil var det først meningen, som planlagt i 1736, at lade borgerne tegne sig for et månedligt eller årligt beløb til fattigkassen. Det blev dog opgivet, og der blev foretaget en éngangsindsamling, som indbragte knap 150 rdl.¹⁹⁷ Bl.a. dette kan have været medvirkende til, at spinderiet efter få år atter blev indstillet¹⁹⁸.

Muligvis var de nævnte foranstaltninger i forbindelse med de mere jævne kornpriser i årene 1776 til 1784 medvirkende til, at fattigvæsenet i årene efter 1773 løste sin opgave bedre. I 1774 indberettede generalsuperintendent Struensee, at mange fattige børns tiggeri nu var indstillet, og at de fik undervisning i biskolerne¹⁹⁹. Provst Cretschmer fremhævede samme år, at magistraten sørgede for arbejde til fattige mænd og kvinder, at børnene blev holdt i skole, og at de trængende fik ugepenge. Konklusionen var derfor: »Fattiganstalterne er meget velindrettede i Haderslev, og det hyppige tiggeri ved dørene er ganske ophørt«²⁰⁰. Det er vanskeligt at afgøre, om denne vurdering svarede til virkeligheden, eller om den snarere var et udtryk for den optimistiske stemning, der så ofte kom til orde lige efter reformer, og som snart viste sig grundløs. I alt fald viste vanskelighederne sig snart igen.

I 1780 oplyste provsten, at skønt antallet af fattige var meget stort i Haderslev, kunne der dog ikke klages over fattigforsorgen, en formulering som tyder på, at alt ikke så så godt ud som påstået i 1774²⁰¹. Og alle-

rede i 1785 var situationen den samme som i begyndelsen af 1770'erne. Prisen på det livsnødvendige brødkorn, rug, næsten fordobledes fra 1784 til 1785–86, vintrene 1783–84 og 1784–85 var strenge, tiggeriet tog til, en stor del af både almisselemmerne og de øvrige fattige tiggede²⁰². Atter blev tiggeriet forbudt, og de fattige blev henvist til arbejde især i det nytligt indrettede spinderi. Ugepengene blev derimod ikke øget væsentligt; først med de stærkt stigende kornpriser fra 1792 til 1796²⁰³ steg de ugentlige uddelinger. Man må derfor antage, at fattigvæsenet uændret har været ganske utilstrækkeligt. Ikke alle trængende fik hjælp, og de understøttede kunne ikke leve af ydelsen. Derfor er tiggeriet fortsat mere eller mindre skjult, alt efter de ydre omstændigheder.

Åbenrå

Manglerne var altså ganske åbenbare i Haderslev i hele perioden fra 1736 til 1780'erne. Hvorledes var forholdene i *Åbenrå*? På grund af det særdeles sparsomme kildemateriale er det vanskeligt at belyse ændringerne i det åbenråske fattigvæsens omfang og effektivitet. Et forsøg i denne retning skal dog gøres.

Ifølge *Åbenrå* bys historie formindskedes antallet af fattige i århundredets midte. Byens økonomiske fremgang fra 1730'erne til 1750'erne med den vældige vækst i skibsfarten kom hele befolkningen til gode; fattigdommen ophørte med at være et problem, og de fattiges kår forbedredes betydeligt. Det offentlige fattigvæsen kunne i disse år let opfylde sine forpligtelser, fattigkassen kunne endda opspare en ikke helt lille kapital. Men i århundredets sidste årtier steg antallet af fattige; fattigkassens indtægter var ikke længere tilstrækkelige, og der blev derfor givet tilladelse til at ombære klingpungen også ved eftermiddagsgudstjenesterne²⁰⁴.

Det er imidlertid tvivlsomt, om fattigvæsenets effektivitet fulgte udviklingen i byens økonomi så nøje, som skildret her. I alt fald kan fattigkassens tilstrækkelighed ikke aflæses direkte af de opsparede kapitaler eller af de skiftende overskud og underskud. Fattigkassens kapital lå ret konstant og var i 1778 5010 mk., i 1800 4910 mk.²⁰⁵ Overskud på fattigregnskabet betød ikke nødvendigvis, at fattigkassen havde ydet alle trængende det nødvendige og alligevel havde penge tilovers. Uddelingerne indrettedes snarere efter fattigkassens indtægter, således at når uddelinger gennem en årrække havde skabt et betydeligt underskud i fattigkassen, blev de indskrænket drastisk, indtil der atter var oparbejdet et anseligt overskud. Derpå kunne uddelingerne igen øges for en tid.

En nærmere betragtning af kildematerialet viser et noget andet udviklingsforløb end antydnet af H. H. Worsøe i *Åbenrå* bys historie.

Magistraten i Åbenrå indberettede i 1737 og 1740, at fattigvæsenet var i en sådan tilstand, at forordningens hensigt helt var opfyldt, og at de hjemmehørende fattige blev forsørget således, at de hverken tiggede på byens gader eller andetsteds²⁰⁶. Disse indberetninger gav sandsynligvis et for lyst billede af de faktiske forhold. Bystyret ønskede så få regeringsindgreb og pålæg som muligt og skildrede derfor forholdene som ideelle. Der kan fremdrages en række træk, som peger i den retning. Når fattigkollegiet i 1737 besluttede, at beboerne i de to fattighuse for fremtiden ikke skulle have understøttelse af fattigkassen, men af fattighusenes indtægter, og at almisselemmerne som betingelse for at få ugepenge skulle acceptere, at deres efterladenskaber skulle tilfalde fattigkassen, må dette skyldes, at fattigkassens indtægter allerede på dette tidspunkt havde vist sig utilstrækkelige²⁰⁷. Fra 1741 blev der derfor årligt overført et beløb fra fattighusene til fattigkassen, »fordi den månedlige indsamling ikke slog til«²⁰⁸. I 1746 indberettede generalsuperintendenten, at de hjemmehørende fattige blev understøttet »så tilstrækkeligt som muligt«²⁰⁹, og i 1750 meddelte provsten på samme måde, at de fattige »forplejes tilstrækkeligt efter deres omstændigheder og fattigkassens formåen«²¹⁰. Disse vidnesbyrd må tillægges større vægt end magistratens indberetninger, og de viser, at fattigkassen end ikke var tilstrækkelig i 1730'erne og 1740'erne, der var en meget fremgangsrig periode for Åbenrå. Dette forhold kan have bevirket, at indsamlingen af frivillige bidrag blev afløst af en slags fattigskat²¹¹.

Heller ikke i den følgende tid slog fattigkassen til. Uddelingerne måtte afpasses mere efter fattigkassens evne end efter de fattiges trang; tiggeriet fortsatte, og i 1756 følte bystyret sig så generet af de hjemmehørende og fremmede tiggere, at der blev antaget to ny fattigfogeder til at hindre tiggeriet²¹². Naturligvis havde dette ingen varig virkning. Især hver lørdag formiddag var der fortsat fattige, som tiggede²¹³, og i 1765 kunne provst Bargum indberette, at antallet af fattige var stort i Åbenrå, dels på grund af de mange fremmede fattige, som slog sig ned i byen, dels på grund af de talrige forulykkede søfolks efterladte. Derfor foreslog fattigkassens indtægter ikke til at yde alle trængende, hvad de havde brug for²¹⁴. Disse mangler erkendte fattiginspektørerne åbent i 1767. For da kollegiet dette år endnu engang fra prædikestolene forbød alt tiggeri, truede de almisselemmer, som tiggede, med fængsel og fortabelse af ugepengene og forbød al privat almisseuddeling, var kollegiet klar over, at forbudet kun ville få virkning, hvis flere fattige end hidtil fik bevilget en understøttelse. Alle trængende skulle derfor møde på rådhuset for at deres tilstand kunne undersøges af inspektørerne²¹⁵.

Det må herefter være klart, at fattigvæsenet i Åbenrå ved 1700-årenes midte næppe virkede så tilfredsstillende, som antydnet i Åbenrå bys historie. Netop perioden fra ca. 1730 til ca. 1760 kan nemlig have betydet øgede krav til fattigvæsenet. Der var i disse år en kraftig indvandring af mindrebemidlede, matroser, tjenestefolk og daglejere²¹⁶, og det var især fra denne befolkningsgruppe, almisselemmerne kom. En stærk indvandring af sådanne befolkningslementer kunne let betyde større fattigdom og stigende krav til fattigvæsenet, og den ekspanderende skibsfart medførte måske et større antal sømandsenker og børn, som måtte søge offentlig hjælp. Det kan muligvis være med til at forklare, at fattigvæsenet også ved midten af 1700-årene var utilstrækkeligt på trods af den almindelige fremgang for skibsfarten, byens »sjæl«.

Sønderborg

Endelig vil vi undersøge udviklingen i *Sønderborg*. Fattighjælp blev her ikke blot ydet af fattigkassen, men også af hospitalet og bykassen. St. Jørgens hospital, hvis inspektion bestod af amtmanden, provsten og hele magistraten, hver med én stemme²¹⁷, havde betydelige indtægter af fæstegods og af renter af kapitaler. En særlig hospitalsforstander (fra ca. 1760 fattigforstanderen) uddelte hver lørdag efter inspektørernes anvisning ugepenge til de få fattige, som nød fri bolig og brændsel i hospitalet og til et langt større antal fattige ude i byen. Ved regnskabsaflæggelsen i december måned blev der desuden hvert år uddelt et stort beløb i éngangsydelser til de fattige. Der kunne med tiden også uddeles renter af flere legater, som blev administreret af hospitalet. Da hospitalets jordegods- og renteindtægter lå ret fast, kunne forstanderen gennem hele perioden årligt uddele mellem 600 og 800 rdl. som ugepenge til 60 til 80 fattige, og af disse boede kun mellem 5 og 11 personer i hospitalet²¹⁸.

Fra 1770'erne blev betydelige sociale opgaver pålagt bykassen. Magistraten og de deputerede bevilgede et årligt stærkt stigende beløb, som i form af ugepenge blev udbetalt af bykassereren til de fattige. I 1774 fik 13 fattige ialt 535 mk., i 1801 beløb 76 ydelser sig til 2607 mk. Fattighjælpen blev derved en betydelig post på byens budget, stigende fra knap 5 % af udgifterne i 1774 til ca. 16 % i 1801.

Samtidig med at hospitalet og byen således ydede et voksende beløb til social forsyning, trådte fattigkassen mere og mere i baggrunden. Det var en naturlig udvikling, idet hospitalet og bykassen ikke i samme grad som fattigkassen var afhængig af bidrag fra borgerne, der stadig bevarede en rest af frivillighedens skær. Da disse indtægter nemlig svandt ind, og fattigkassen gennem hele perioden var ene om at afholde de ekstraordinære

ydelser (sygepleje, begravelser, skolepenge osv.), blev det beløb, der af fattigkassen var tilovers til den egentlige forsorg, ugepengene, stadig mindre. Fattigkassen, som alene skulle have finansieret den egentlige fattighjælp, tegnede sig da efterhånden kun for en beskedent del heraf.

Det samlede resultat var, at der blev uddelt et stadig større beløb som ugepenge til de fattige, men fattigkassens andel blev mindre. I 1761 uddeltes således sandsynligvis ialt 2715 mk. som ugepenge, hvoraf fattigkassen afholdt ca. 32 %, hospitalet ca. 68 %. I 1801 var de ugentlige understøttelser steget til 5825 mk., hvoraf fattigkassen kun ydede ca. 15 %, bykassen derimod ca. 45 % og hospitalet ca. 40 %. Også i forhold til den samlede fattighjælp reduceredes fattigkassens betydning. Det må formodes, at fattighjælp først fra 1770'erne blev en betydelig post på byregnskabet, at fattigkassen og hospitalet altså indtil 1770'erne var ene om den sociale forsorg. I 1743 tegnede fattigkassen sig da sandsynligvis for ca. 46 % af de sociale udgifter, en andel som blev stærkt formindsket fra 1770'erne. I 1775 udbetaltes ca. 54 % af hjælpen gennem hospitalet, ca. 12 % gennem bykassen og kun ca. 34 % gennem fattigkassen. I 1800 var fattigkassen blevet reduceret yderligere, så hospitalet incl. legater afholdt ca. 45 % af socialhjælpen, bykassen ca. 36 % og fattigkassen kun ca. 19 %. Men væksten i de samlede uddelinger betød, at de sociale udgifter i dette år svarede til ca. 50 % af byregnskabet samlede udgifter.

Allerede den ovenstående redegørelse for fattigkassens andel af den samlede sociale forsorg viser, hvor utilstrækkelig fattigkassen var. Men også fattigkassens og hospitalets forenede midler slog ikke til. I 1737 indberettede magistraten ganske vist, at den nyoprettede fattigkasse ydede de fattige en sådan understøttelse, at tiggeriet helt var standset. Det betød dog blot, at det legaliserede tiggeri var ophørt²¹⁹. Antallet af fattige var stort i Sønderborg, bl.a. fordi så mange søfolk mistede liv og ejendele på havet. Der var altid en stor gruppe sømandskoner og børn, som pludselig blev berøvet hele deres eksistensgrundlag. Fattigkassen og hospitalskassen kunne ikke yde alle disse fattige det nødvendige underhold, og derfor tiggede en stor del af de hjemmehørende fattige også efter 1736²²⁰. De to kassers midler måtte uddeles i første række efter kassernes formåen, i anden række efter de fattiges trang²²¹. Der blev ikke gjort forsøg på at give de fattige arbejde²²², og når regeringen undtagelsesvis reagerede på klagerne over, at fattigforordningen ikke blev efterlevet, blev tiggeriet blot forbudt, under trussel om almissens fortabelse og fængsel²²³. Men da årsagerne til tiggeriet ikke hermed blev fjernet, var sådanne forbud naturligtvis uden virkning. Myndighederne måtte erkende, at mange fattige ville fryse om vinteren og lide sult, »hvis det skulle være dem helt forbudt

i nødsfald at bede om hjælp ved dørene«²²⁴. Tiggeri, eller snarere det at søge hjælp i bestemte huse, erkendtes altså som en nødvendighed på grund af den offentlige understøttelses utilstrækkelighed.

Indtil 1780'erne var fattigvæsenet således meget mangelfuldt, og denne tilstand fortsatte i resten af århundredet, selv om der takket være magistratens og de deputeredes initiativ blev uddelt et stadig større beløb som fattighjælp.

Sammenfatning

Den foregående analyse har vist, at fattigforordningens mål ikke blev nået i de slesvigske byer i perioden fra 1736 til 1780'erne. Ganske vist fortsatte det offentlige fattigvæsen, som blev oprettet i 1736, i alle byerne sin virksomhed uden nævneværdige afbrydelser. Det brød intetsteds sammen som så ofte på landet. Men de fattige fik ikke tilstrækkeligt underhold, og de hjemmehørende fattiges og almisselemmers tiggeri fortsatte. Særlig tydeligt trådte manglerne frem under hårde vintre og dyrtid. Årene omkring 1740 synes således overalt at have fremkaldt øget nød og tiggeri. Samtiden så klart systemets utilstrækkelighed. Derfor kunne forfatteren og nationaløkonomen Christian Martfelt, der i 1761 rejste gennem Haderslev, skrive om byen: »Skidne gader og omløbende betlere vidner her, som i Colding, om slet politie . . . Som det var Mortens aften, jeg var her, saa var der saadan en sang og tralallen paa gaden om aftenen, af omløbende betlere, at man let kunne ansee byen for en daarekiste og selv tabe forstanden derover.« Mon ikke en kritisk rejsende i 1761 kunne dømme sådan om de fleste byer i Sønderjylland?

Det omstrefjende tiggerproletariat

Regeringens magtesløshed

Når det ikke lykkedes at skabe en tilstrækkelig effektiv fattigforsorg, har det mange årsager. Af betydning var borgernes modvilje mod at betale til fattigkassen og deres ønske om selv at uddele almisserne. Særlig vigtigt var det, at det ikke lykkedes at komme det omstrefjende tiggerproletariat til livs.

Fattigforordningen og talrige senere bestemmelser indeholdt skrappe regler mod vagabonder og andre omstrefjende tiggere. Alligevel lød der atter og atter i visitatsberetningerne klager over, at landbefolkningen blev truet med mord og brand af hele skarer af tiggere. Bønderne frygtede dem og nærede måske ofte medlidenhed med de stakkels subsistensløse. Derfor turde de ikke anmelde tiggerne. Embedsmændene kunne ikke, og ville vel heller ikke, efterleve forordningernes bud. Politiryttene, som blev indsat efter bestemmelser i fattigforordningen, viste sig nytteløse og blev gradvist afskaffet fra 1745. Regeringen følte, at alle dens gavnlige bestemmelser havde været forgæves og stod ret rådvild over for problemet. Alle tænkelige regler var jo givet, og lige meget hjalp det. Da Bernstorff i 1754 endnu engang fik de gammelkendte mangler forelagt, undslap der ham derfor følgende hjertesuk; oversat til nutidsdansk: »Jeg ved meget vel, at der i verden findes forskellige mangler, hvis afskaffelse ville være meget ønskelige. Men jeg ved også, at de i betragtning af de mange ufuldkommenheder, som klæber til mennesker og de menneskelige love, i alt fald ikke kan afskaffes helt. Det hører til de »fromme ønsker«²²⁵. Klarere kan *regeringens afmagt* vel næppe udtrykkes. Alligevel fortsatte den med at gentage de gammelkendte forholdsregler i stadig skarpere vendinger.

Også til byerne kom det omstrefjende tiggerproletariat. Ikke mindst byer ved »hovedfærdselsårerne« som Slesvig, Flensborg og Haderslev mærkede disse ulemper. I Slesvig gjorde byens store udstrækning det vanskeligt at hindre fremmede i at snige sig ind. Når en tigger var bragt ud af byen, kunne han let efter nogle dages forløb snige sig ind igen²²⁶. Magistraten klagede i 1770 over de mange gennemrejsende tiggere, som forvoldte fattigkassen store udgifter. Som middel herimod foreslog man

oprettelse af tugt- og værkhuse og indførelse af bedre kontrol ved grænserne. »Eller man kunne sende dette pak til de vestindiske øer, hvor de ville finde arbejde nok«^{226a}. Tanken om at eksportere fattigdommen til kolonierne, som ikke mindst i England blev praktiseret så ivrigt i 1600–1800-årene, havde altså også fortalere her i Sønderjylland. På samme måde strømmede der altid store skarer af ubemidlede til Flensborg i håb om fortjeneste. Især en stor mængde aftakkede soldater og soldaterkoner var med til at holde liv i tiggeriet i byen. Rent lokale forhold, f.eks. de delte jurisdiktioner, kunne også gøre det vanskeligt for øvrigheden at forhindre tiggeriet. Fra Haderslev hører vi således, at der indfandt sig mange fremmede betlere. Men når fattigfogederne eller bytjenerne forfulgte dem i købstaden, skjulte de sig blot i skure, gårde eller huse på Slotsgrunden, og så var man lige vidt. Her havde købstadens embedsmænd nemlig ingen myndighed^{226b}.

Tugthus

Som middel mod dette onde anbefalede de lokale myndigheder til staidighed oprettelse af et *tugthus* for hertugdømmet Slesvig, hvortil de pågrebne tiggere kunne sendes. Planen fra 1736 om et separat tugthus for Slesvig i Flensborg var nemlig ikke blevet til virkelighed, og efter de gældende regler skulle embedsmændene sende hårdnakkede betlere til tugthuset i Glückstadt. Både transporten og opholdet her kostede imidlertid dyrt, og derfor undlod embedsmændene ofte på dette punkt at følge lovens bud. Et tugthus i Slesvig ville betyde færre udgifter, og dermed gøre embedsmændene mere ivrige for at pågribe tiggerne. Heller ikke disse tanker blev realiseret.

Alt i alt følte borgerne sig stærkt generet af de fremmede omstrejfer, og derfor blev de uvillige til at yde et betragteligt beløb til byens egen fattigkasse. Bl.a. af denne grund blev det organiserede fattigvæsen så mangelfuldt.

Tiggerjagter

Fra 1760'erne forsøgte regeringen et nyt middel, nemlig generelle *tiggerjagter*, afholdt på samme tid overalt i begge hertugdømmer. Den første jagt fandt sted mandag d. 26. november 1764. I Haderslev satte magistraten, ledet af den dygtige bysekretær von Neuhoeffel, et vældigt apparat i gang. Hos generalmajor von Schinkel rekvireredes militær assistance. I 24 timer blev byen sat under militær bevogtning. Fra kl. 24 natten mellem den 25. og 26. nov. til midnat den følgende nat holdt 2 soldater og en deputeret borger vagt ved hver af byens hovedindfalds-

veje. Alle der ville ud og ind blev undersøgt, og de der kunne gøre tilfredsstillende rede for deres færden fik passerseddel. Men alle fordægtige personer blev af borgervagten ført til rådhuset. I nattens mulm og mørke ved 4–5 tiden begyndte husundersøgelsen. Fra byens fire hjørner undersøgte en rådmand eller en deputeret borger under militær eskorte husene. Hvor det måtte formodes, at fordægtige fremmede holdt sig skjult, havde de ordre til at gennemsnøge alle rum og overraske beboerne i deres senge. Mistænkelige folk blev ført til rådhuset, hvor bysekretær von Neuhoeffel og to rådmænd foretog undersøgelsen og afgjorde, hvem der kunne få passerseddel. Også de følgende dage skulle de ordinære vagter ved indfaldsvejene holde skærpet opsyn og kun lade dem komme ud, der kunne fremvise gyldig passerseddel. Hermed mente man at have sikret, at alle fremmede og ukendte tiggere ville falde i øvrighedens garn. Men kun fem tiggere blev fanget²²⁷.

Endnu ringere blev resultatet i Tønder; men her tog magistraten også lettere på regeringens befaling. Tidligt mandag d. 26. nov. kaldte magistraten 8 borgere op på rådhuset, bød dem to og to ledsaget af en bytjener at undersøge de fire kvarterer og sende de fordægtige personer hen på rådhuset. Selvfølgelig lykkedes det ikke ved en så primitiv »undersøgelse« at finde nogen fremmede tiggere²²⁸. Lignende generelle tiggerjagter blev foretaget bl.a. i 1775, 1790, 1794 og 1799. Noget stort udbytte gav de ikke. De pågrebne blev transporteret til hjemstedet eller, hvis det ikke var første gang, de blev fanget, sendt til tugthuset i Glückstadt. Som regel havde tiggerne på forhånd fået nys om, hvad der skulle foregå og forstod at tage sig i agt. Særlig effektive blev jagterne altså ikke, især ikke på landet.

Fattigspinderier i 1760'erne

Udnyttelse af fattiges arbejdskraft

Det var i 1760'erne åbenbart, at fattiglovgivningen havde spillet fallit. Tiggeriet var ikke ophørt. Regeringen tog derfor endnu et middel i brug, nemlig at sætte de fattige i arbejde.

Tanken om at afløse almissevæsenet med en lønnet beskæftigelse for derved at begrænse fattigvæsenets udgifter og samtidig befordre industrien var gammelkendt. Allerede i 1654 blev det i en »sparebetænkning« til den gottorpske hertug Frederik 3. udtalt, at det var ønskeligt at grundlægge et fattighus, hvor beboerne tillige blev sat i gang med at spinde og væve. Herved ville hoffets behov for tekstiler kunne dækkes²²⁹. Også pietisterne søgte overalt at tvinge de fattige til arbejde i stedet for at give dem almisser, og de var ivrige for at oprette fattig-, vajsens- og arbejdshuse²³⁰.

Sådanne ideer blev særlig populære i regeringen i den højmerkantilistiske periode midt i 1700-årene. I årene 1753 til 1767 var Johan Hartvig Ernst Bernstorff leder af den danske industripolitik, og han søgte på merkantilistisk vis med alle midler at udvide den hjemlige produktion²³¹. *At udnytte de fattiges arbejdskraft* i denne sags tjeneste var en nærliggende tanke for Bernstorff. I 1763 fremkom nu forslag om, at der bortset fra de helt uarbejdsdygtige kun skulle ydes fattigpenge til de fattige, som kunne vise, at de havde arbejdet ved fabrikker eller på anden måde, og at de, der havde arbejdet mest, tillige skulle have flest fattigpenge. Bernstorff gik straks ind for dette forslag, som tjente til at hæmme tiggeriet, formindske antallet af fattige og ophjælpe fabrikkerne. Efter pålæg fra Bernstorff bad statholderen, grev Frederik Ludvig v. Dehn, den 20. 4. 1763 magistraterne udtale sig om disse tanker og stille forslag til, hvordan de fattige bedre end hidtil kunne skaffes arbejde²³². Dehn nærede imidlertid betænkeligheder. Han vidste, at mange magistrater af frygt for udgifter og besværligheder ville svare, at det ikke var muligt at give de fattige arbejde. I et samarbejde mellem fattigvæsenet og de driftigste fabrikanter i hertugdømmene, *brødrene Otte* i Ekernførde, øjnede Dehn dog en løsning på problemet.

Brødrene Otte

Frederik Vilhelm Otte, kancelliråd og borgmester i Ekernførde 1741–56, og broderen kancelliråd Johan Nikolaus Otte, ejer af godserne Binebæk og Krisby i Svans, tilhørte en velhavende købmands- og rederfamilie. Familien drev et skibsværft og rådede over flere store skibe, der sejlede bl.a. på Vestindien. I 1750'erne og 1760'erne grundlagde brødrene Otte med Fr. Vilh. Otte som drivende kraft flere storvirksomheder. I Slesvig var Otte indtil 1758 interesseret i en fajancefabrik, og i 1762 købte de sammesteds en fransk kammerdugsfabrik, som omdannedes til et lærredsmanufaktur og en trådfabrik, der fremstillede tråd til kniplingsfremstilling. På Binebæk, senere i Ekernførde, drev de et uld- (klæde)manufaktur, på Krisby, derefter i Ekernførde, en fajancefabrik og en stivelsesfabrik²³³. Men når det gjaldt uld- og lærredsmanufakturerne måtte Otte kæmpe med de vanskeligheder, som overalt stillede sig i vejen for tekstilproduktionen. Den var ofte organiseret sådan, at fabrikanten leverede kæmmet uld eller heglet hør til især fattige kvinder, der spandt rundt om i deres hjem, altså forlagsproduktion. Garnet blev derefter afleveret til væverne i manufakturet, der fremstillede klædet. Men altid kneb det med at skaffe tilstrækkelig mange og tilstrækkelig dygtige spindere, til at holde vævene i gang²³⁴. I 1760 ville Otte således rejse til Berlin for at hente nogle dygtige spindere, der skulle afhjælpe den overhåndtagende mangel på denne arbejdskraft²³⁵. Ofte måtte fabrikanterne tillige indrette spindestuer for at undervise børn og voksne, og det medførte omkostninger af både tid og penge.

Forslag om fattigspinderier

Dehns tanke, som kom frem i et brev til Otte den 23. 4. 1763, var nu, at alle arbejdsduelige fattige skulle tvinges til at *spinde for Ottes virksomheder*. Herved ville en af de vigtigste hindringer for manufakturernes trivsel, mangelen på spindere, blive fjernet, og fattigvæsenets udgifter kunne begrænses²³⁶.

Fr. Vilh. Otte så straks, hvilke fordele statholderens forslag indebar for fabrikanterne, og allerede efter et par dage forelå hans svar på henvendelsen. Han gik ind for, at alle arbejdsduelige fattiges ugepenge skulle beskæres, og at de i stedet skulle spinde for de otteske virksomheder. De enkelte kommuner skulle indrette spindeskoler og bekoste undervisning af de fattige børn samt levere redskaber til de fattige, som ikke ejede sådanne. Otte påtog sig til gengæld i hver by at holde en fuldmægtig, som skulle udlevere hør og uld, aftage garnet og betale spindeløn²³⁷. Tendensen i Ottes forslag er ganske klar. En række driftsudgifter skulle væltes

over på kommunerne, og betalingen til de fattige være den mindst tænkelige. Den utilstrækkelige arbejds løn skulle suppleres op af fattiggasserne. Der var således tale om en tankegang svarende til den berygtede engelske Speenhamland Act fra 1795, som indebar at en væsentlig del af arbejds lønnen kunne væltes over på samfundet. Kun en fuldmægtig til at organisere spinderiet lovede Otte at indsætte i hver by. Otte øjnede altså mulighed for med yderst beskedne omkostninger at skaffe sig den store skare af spindere, som alle manufakturer havde så svært ved at få fat på. Statholderen meddelte straks disse forslag til byerne og udbad sig deres mening. Hvordan gik det med virkeliggørelsen af de store planer?

Byernes reaktion

Ideen om at skære ned på understøttelserne faldt naturligvis mange steder i god jord, men i øvrigt stillede de fleste magistrater sig meget *afvisende* til tanken om spinderi til fordel for Ottes virksomheder. Nogle hævdede, at de fattige havde arbejde nok i forvejen eller fremhævede, at udgifterne til materialer, redskaber, lokaler og lærere langt ville overstige fattigvæsenets kræfter. Andre forkastede ikke ganske tanken om at sætte de fattige til at spinde. Men brødrene Ottes planer fandt de fleste uacceptable. De ville ødelægge de lokale manufakturer, og den foreslåede betaling var alt for ringe. De fattige ville nægte at arbejde for en sådan løn. Tvang man dem til det, ville det blive nødvendigt at yde så store tilskud fra fattiggasserne, at de hurtigt blev tømt²³⁸. Snart stod det endvidere klart, at fattigspindierne altid ville give underskud. En generel indførelse af fattigspindier ville da medføre nye skattebyrder for byernes borgere. Det ønskede regeringen at undgå. Men samtidig holdt især Bernstorff, trods magistraternes ugunstige modtagelse af forslagene, stædigt fast ved den anskuelse, at fattigspindier var en vældig nyttig indretning for landet, og at de byer, der gjorde et forsøg i denne retning, skulle opmuntres på enhver måde. Resultaterne af overvejelserne blev, at tanken om at oprette spindier og spindeskoler i alle byer i samarbejde med brødrene Otte blev opgivet. I stedet blev det i generelle vendinger i 1766 befalet byerne at overholde fattigforordningen og at sørge for arbejde til de fattige. I mangel af andet arbejde skulle de fattige, og især de fattige børn, spinde hør eller uld på fattiggassens regning, og om nødvendigt skulle der antages en person til at give undervisning i at spinde. Endelig skulle alle almisselemmer, som endnu kunne arbejde en smule, for at få understøttelsen udbetalt forelægge et bevis for, at de faktisk havde arbejdet efter evne²³⁹.

Hvilke resultater kom der ud af dette regeringens første store forsøg på at sætte fattigspinderier igang?

Ekernførde og Slesvig

I Ekernførde og Slesvig indledtes et kortvarigt samarbejde mellem fattigvæsenet og brødrene Ottes virksomheder. Bedst gik det i *Ekernførde*. Her anlagde magistraten en spindeskole, hvor alle fattige børn og børn, der tiggede, skulle undervises i at spinde. For voksne arbejdsduelige fattige blev understøttelsen begrænset, og de fik tilhold om i stedet at arbejde for deottes virksomheder. Fr. Vilhelm Otte ansatte en fuldmægtig, der skulle levere de fattige råmaterialer. Men hele projektet mødte store vanskeligheder, og blev ikke af lang varighed²⁴⁰.

I *Slesvig* forsøgte brødrene Otte først at udnytte vajsenuset i deres kommercielle foretagender. Men da vajsenusets administratorer nægtede at lade vajsenuhallen indrette som spindestue, måtte de på egen bekostning etablere en spindestue til undervisning af fattige børn. De håbede så, at vajsenubørnene ville møde her og give fabrikkerne en billig arbejdskraft. Det mislykkedes ganske. Ikke et eneste barn kom i spindestuen²⁴¹. Magistraten var i øvrigt ikke uvillig til at samarbejde. Den lod de fattige vide, at kun hvis de arbejdede for fabrikkerne eller på anden måde, kunne de forvente støtte. Hos Ottes fuldmægtig kunne de hente uld eller hør og således fremstille garn til brug for kammerdugs- og trådfabrikken²⁴². Endnu i 1769 var der en spindeanstalt i Slesvig, men i 1771 ophørte den, og også i Slesvig blev projektet altså en fiasko²⁴³.

Flensborg og Husum

I *Flensborg* havde tanken om at indrette et arbejdshus for de fattige været fremme lige siden vajsenusets oprettelse i 1720'erne. I 1760 blev et tugthus indrettet i forbindelse med vajsenuset, og i 1765 resulterede statholderens henvendelse i grundlæggelse af en arbejdsanstalt sammesteds²⁴⁴. Det var imidlertid i *Husum*, reskripterne af 1763 og 1766 satte de varigste spor. Her blev det tillige afsløret, hvor lidt realitet der lå bag brødrene Ottes »tilbud«.

Trods det, at forsøg på at sætte de fattige i gang med frivilligt spindearbejde var mislykkedes i 1710 og 1754–55, greb bystyret i Husum de nye forslag med iver. Som altid følte de besiddende sig generet af mange voksnes og børns tiggeri, og for at komme dette onde til livs udformede magistrat, præster og deputerede i fællesskab i 1763 et omfattende forslag til oprettelse af en spindeskole og et arbejdshus. De accepterede endvidere brødrene Ottes tilbud om at ansætte en fuldmægtig, levere råmaterialer,

aftage garnet og betale spindeløn²⁴⁵. Regeringen godkendte i hovedtræk det indsendte forslag. Da Husum derpå henvendte sig til industrifyrsterne i Ekernførde, viste det sig imidlertid, at de ikke var rede til at opfylde de givne løfter. Ganske vist ulejlige Johan Nicolaus Otte sig til Husum sammen med værkfører Stahmer fra trådfabrikken i Slesvig for at give gode råd og vise, hvilken garnkvalitet han kunne aftage. Men tanken om at ansætte en fuldmægtig og om at levere råmaterialer afviste Otte som umulig. Husum måtte selv sørge for dette. Byen fik endvidere kun mulighed for at afsætte hørgarn til fabrikken i Slesvig, og det til en meget lav pris. Andre produkter, som f.eks. uldgarn, kunne Otte ikke aftage²⁴⁶.

Alligevel løb projektet af stabelen i 1764, og de oprettede »virksomheder« viste sig levedygtige. I byens barakker indrettedes en spindeskole. Her gav en »spindemesterinde« hver eftermiddag fra kl. 13 til kl. 18 20–40 fattige børn, hovedsagelig piger, undervisning i at spinde. Efter vajsenhusets oprettelse i 1773 deltog også vajsenhusbørnene i spindeskolens arbejde. Om formiddagen gik børnene i byens fattigskole. Spindemesterindens mand var »arbejdsmester« i arbejds huset, hvor personer, som blev pågrebet i tiggeri, som var forfaldne til drikkeri eller som førte et »uordentligt« levned, på ubestemt tid blev tvunget til at arbejde. De fik fuldt underhold, men betalingen for deres arbejde tilfaldt fattigkassen. Desuden havde fattige arbejdsløse personer mulighed for at få råmaterialer til forarbejdning i deres eget hjem. Det største kvantum blev altid spundet af sådanne fattige ude i byen²⁴⁷.

Sønderborg og Åbenrå

I byerne i Nordslesvig satte statholderens reskripter ikke helt så varige spor som i Husum. Magistraterne udtalte overalt alvorlige betænkeligheder ved planen, især fordi den ville medføre udgifter til spindemesteren, hans bolig og redskaber. Selv efter at regeringen i 1766 havde modereret sine krav, kneb det med at få tankerne virkeliggjort. I *Sønderborg* var magistraten helt rådvild og spurgte forgæves om råd i Haderslev²⁴⁸. Der blev derfor næppe i *Sønderborg* gjort forsøg på at oprette spinderier, og denne mangel på arbejde beklagedes stærkt i 1777²⁴⁹.

I *Åbenrå* viste fattigkollegiet større initiativ. Straks efter modtagelsen af det afsluttende reskript i 1766 lod magistraten for fattigkassens regning indkøbe hør, som mod beskeden betaling blev spundet af de fattige²⁵⁰. Alle var dog klare over, at spinderiet ville betyde en udgift for fattigkassen. Derfor skulle kun de fattige, der umuligt kunne skaffe sig andet arbejde, spinde for fattigkassen, og spindelønnen skulle være så ringe, at ingen med andet arbejde blev fristet til at opgive dette²⁵¹. Alligevel blev

der i beskeden målestok spundet for fattigkassens regning i alt fald indtil 1783. Fattigvæsenet indkøbte hør og blår hos købmænd i byen; en »spindemester« udleverede det i små portioner til de fattige, modtog det spundne garn og udbetalte løn til spinderne af de midler, han fik til spindeløn af fattigforstanderen. Med mellemrum afleveredes garnet til fattigforstanderen, hvorefter det blev solgt ved en årlig auktion på rådhuset²⁵².

Tønder

I *Tønder* satte pietismen ligesom i Flensborg frugt i indvielse af et vajsenhus i 1735. Det lykkedes samtidig for vajsenhussagens vigtigste forkæmper, provst Schrader, at få indrettet et »tugt- og værkhus« i en tilbygning til vajsenhuset. Her blev tiggere, »uroelige hoveder«, forbrydere og sindssyge indsat på fattigkassens eller pårørendes regning. De fik underhold, men skulle tillige arbejde.

Ude i byen havde ubemidlede kvinder mulighed for at tjene en kummerlig løn som kniplersker, og hensyn til den vigtige kniplingsindustri prægede magistratens reaktion på regeringens forslag i 1763 og 1766. De fik en meget blandet modtagelse. Magistraten ønskede ikke at skade den givtige kniplingsfremstilling ved at sætte de fattige til at spinde. Ideen om at tvinge dem til arbejde ved at afkorte deres understøttelse, såfremt de ikke arbejdede efter evne, modtog man dog naturligvis med begejstring²⁵³. Alligevel indledtes trods betæneligheder i 1767 et forsøg på at sætte de fattige til at spinde. Kommunen indkøbte hør. Den blev uddelt til fattige, som spandt hør- og blårgarn. Betalingen var 4–5 sk. pr. pund hørgarn, 2½–3½ sk. pr. pund blårgarn. Garnet blev enten solgt direkte eller vævet og derpå solgt til købmænd. Spinderiet gav imidlertid underskud og gik ind omkring 1780²⁵⁴.

Arbejdsløshed og tiggeri fortsatte med at være et problem. Magistraten allierede sig derfor med den foretagsomme købmand Matthias Asmussen. For byens regning anlagde han i 1783 i Østergade 56 en hue- og strømpefabrik, der fik privilegier af kongen i 1784. Fabrikkenes formål var at afhjælpe lediggang og tiggeri, og i en del år havde den god fremgang. I 1783 arbejdede 10 mænd, 34 kvinder og nogle børn, deriblandt nogle vajsenhusdrengene, i fabrikken, hvor der produceredes 9600 huer og 252 par strømper. I 1790 arbejdede ca. 40 arbejdere i fabrikken, der afsatte for ca. 3000 rdl. årligt. Huerne fandt god afsætning, især i Norge og i Jylland. Med krigen 1807–14 begyndte driften at give underskud, og fra 1814 ophørte byens engagement. Fabrikken overgik nu til Joh. Hanquist. Det stadig dårligere driftsresultat, ikke mindst efter tabet af Norge, førte til,

at produktionen gradvist blev indstillet. I 1826 var der således kun én vævestol og 12 arbejdere beskæftiget, og i 1829 blev bygningen lærerbolig for seminariet²⁵⁵.

Haderslev

Til sidst vil vi se på, hvordan man i *Haderslev* reagerede på regeringens henvendelse. Her var byens fattigvæsen efter branden i 1759 næsten gået helt i opløsning, tiggeriet tog et vældigt opsving, og magistraten stod magtesløs over for problemerne. I 1763 afviste den derfor ret kategorisk planen om et spinderi på byens og fattigkassens bekostning: da forslaget ville pålægge borgerne udgifter til en spindestue, en spindemester og til udstyr, og da de fattige ikke havde lyst til at spinde, fandt magistraten det meget betænkeligt at tiltræde planen.

Først i 1773 blev der gjort et forsøg på at efterleve statholderens rekskript fra 1766, og den ledende i arbejdet var den initiativrige borgmester A. C. Neuhoeffel. Talrige fattige i byen tiggede – det var især ældre kvinder, og for at bringe dette tiggeri til ophør lod borgmesteren foranstalte en slags »arbejdsanvisning«. De fattige mænd fik anvist markarbejde, men kvinderne skulle spinde. For fattigkassens regning blev der anskaffet spinderokke og hasper, som uddeltes til de fattige kvinder. Ved en særlig husindsamling tilvejebragtes kapital til indkøb af hør og betaling af spindeløn til de fattige. Neuhoeffel antog derpå en »bogholder«, Matthias Hansen, til at udføre det praktiske arbejde. Hansen modtog hver måned en portion hør og blå samt en sum penge til spindeløn af magistraten. Han lod hørren og blåren uddele pundvis til de fattige kvinder, som havde fået spinderokke. Kvinderne tilvirkede derpå garn rundt om i deres egne hjem og afleverede hver uge resultatet af deres anstrengelser til bogholderen. Efter omhyggelig vejning af garnet fik de udbetalt deres løn i forhold til arbejdets kvalitet. Nogle af spinderskerne fik tillige fattighjælp, og det blev nu gjort til en betingelse for at modtage denne, at den fattige havde arbejdet efter bedste evne.

Alt dette lyder jo meget godt, men snart tårnede vanskelighederne sig op. De fattige manglede både lyst og evner til arbejdet, de søgte at snyde bogholderen ved at gøre garnet fugtigt, så det vejede mere, og hertil kom sikkert kapitalmangel. Resultatet blev, at »arbejdsanvisningen« efter nogen tid måtte indstilles, sandsynligvis fra 1775–76²⁵⁶.

Herefter står det klart, at reskripterne af 1763 og 1766 kun i Husum satte sig varige spor. Tanken om at udnytte de fattige som billig arbejdskraft i den hjemlige industri var på forhånd dømt til at mislykkes. De kommunale forsøg på at give de fattige arbejde i stedet for understøttelse

var de fleste steder ophørt i slutningen af 1770'erne. Overalt blev resultatet underskud og afsætningsvanskeligheder. De fattige var desuden meget uvillige, spindearbejdet var forhadet, og betalingen alt for ringe. Ad denne vej lykkedes det altså ikke at begrænse fattigvæsenets udgifter og hindre tiggeriet. Alligevel vedblev de tanker, som lå bag de to reskripter, at være god latin lige indtil 1820'erne.

Private beskæftigelsesprojekter

Idealisme eller kold beregning?

Som nævnt så tiden et universalmiddel mod det overhåndtagende tiggeri og de tyngende fattigudgifter i en forbindelse af fattighjælp og arbejdstvang. De fattige skulle sættes til arbejde og så vidt muligt forsørge sig selv. Denne tankegang lå bag de omtalte forsøg med »kommunal arbejdsanvisning«. Private »fabrikanter« søgte tillige, som eksemplet Otte viser, at benytte de nævnte idealer til egen fordel. Atter og atter bad driftige erhvervsfolk regeringen om privilegier for manufakturer eller lignende med den begrundelse, at virksomheden skulle give de fattige mulighed for beskæftigelse, modvirke tiggeri, altså gavne de fattige. Ofte havde fabrikanterne sikkert oprigtigt de fattiges vel for øje og ønskede at hjælpe dem til bedre kår gennem arbejdsomhed. Men man får dog undertiden en fornemmelse af, at de skønne ord blot var et dække over nøgterne kommercielle betragtninger, over ønsket om at udnytte den billige arbejdskraft.

Fænomenet kendes ikke blot i Sønderjylland. I kongeriget var storkøbmanden Niels Ryberg, svigersøn af Fr. Vilh. Otte i Ekernførde, særlig ivrig på dette felt. Hans kongstanke var, at man burde hjælpe de fattige ved at vænne befolkningen til fabriksarbejde og dermed ophjælpe industrien. I landsbyen Køng på Øbjerggård i Sydsjælland etablerede Ryberg en landfabrik baseret på de fattiges arbejdskraft. Her spillede ønsket om at skabe beskæftigelse til så mange som muligt en afgørende rolle²⁵⁷. Hvad der vejede tungest i de initiativer, som vil blive nævnt her, en ægte patriotisk trang til at gavne fattige medborgere og dermed samfundet som helhed, eller privatøkonomiske interesser, kan det ofte være svært at afgøre.

Tønder

I 1728 ansøgte borger Jens Matzen i *Tønder* f.eks. om koncession til at anlægge et vajsenshus og en stoffabrik »til de fattiges bedste«. Men magistraten afviste ansøgningen med den begrundelse, at Matzen blot ville benytte fattig- og hospitalskapitalerne til at anlægge en fabrik, der kunne give ham profit, og hvor de fattige kunne benyttes som billig arbejds-

Indskriften på den tavle, Matthias Asmussen i 1785 lod opsætte på huset Østergade nr. 29, tyder i oversættelse:

Bygget 1785 af

Matthias Asmussen

*Man hjælper gerne de fattige at finde frem til midler,
ved flid i ro at sikre sig det daglige brød.*

kraft²⁵⁸. Lignende forsøg ses særlig ofte i århundredets slutning. I Tønder anlagde den initiativrige Matthias Asmussen i slutningen af 1770'erne et uld- og linnedmanufaktur. I 1787 fik han privilegium og forskellige begunstigelser. Spinderiet foregik som forlagsproduktion. Arbejdet blev udført som bibeskæftigelse under arbejdsløshed i fattige og børnerige familier i Tønder og omegn. 200 til 300 mennesker siges at have fundet arbejde på denne måde. Uldsorteringen, kævningen og vævningen foregik i Asmussens manufakturhus i Tønder. Der blev bl.a. fremstillet vævede kniplinger, og afsætningen siges omkring 1790 at have repræsenteret en værdi af ca. 10000 rdl. årligt. Der kan næppe være tvivl om, at fabrikken blev anlagt ud fra en kølig beregning af fordelene ved at anvende børns og fattige arbejdsløses billige arbejdskraft. Dette var den underforståede realitet. Men officielt skildredes Asmussen som en uegennyttig, menneskekærlig og ædel mand, der kun havde tanke for at give børnerige familier en nyttig bibeskæftigelse under arbejdsløshed. Han ville sikre de ubemidlede mod fattigdom ved at give dem arbejde. For at ingen kunne være i tvivl lod Asmussen endog denne tankegang præge i sten som et motto for sit virke. Da han i 1785 lod nye bygninger opføre i Østergade 29, opsatte han en indskriftstavle på huset med følgende påskrift:

Erbauet 1785 von Matthias Asmussen.

*Man hilft den Dürftigen die Mittel gern ersinnen /
durch Fleiss ihr eigen Brodt in Ruhe zu gewinnen.*

Således blev den nøgterne erhvervsinteresse tilsløret ved tale om ædle sociale motiver²⁵⁹.

En tilsvarende sammenblanding af privat- eller nationaløkonomiske og socialpolitiske hensyn møder vi ofte i slutningen af 1700-årene. Det blev en hel modesag at oprette spinderier, hvor de fattige kunne hjælpes til at ernære sig selv og samtidig fremstille garn til brug i den hjemlige tekstilindustri. Her skal fremdrages et par eksempler fra *Haderslev*.

Haderslev

Som led i statens merkantilistiske erhvervs politik var der i 1780 blevet grundlagt et dugmanufaktur på Blågård ved København. I foråret 1785 anlagde dets direktion et filial-uldspinderi i Haderslev. Det skulle fremme vindskibeligheden og industrien i denne egn, og give byens fattige mulighed for at tjene noget til deres eget underhold²⁶⁰. Uldspindriet blev ledet af en særlig udsendt spindemester, Hans Hansen, der modtog redskaber og råmaterialer fra direktionen i København. Hertil skulle også det garn, de fattige spandt i spindemesterens hus, indsendes. Uldspindriet blev imidlertid ikke tilsmilet af lykken – tværtimod blev det fra første øjeblik betragtet med den største uvilje af de fattige.

Netop i 1785 var tiggeriet meget udbredt i Haderslev. Kilderne beretter om et overhåndtagende, skammeligt betleri af gamle og unge. Alligevel ville de fattige ikke møde frivilligt hos Hans Hansen for at spinde, og den 14. marts 1785 søgte han da bistand hos magistraten. Han klagede over, at byens fattige ikke viste lyst til spinderi, »fordi de kaster ligesom en slags foragt derpå, og ikke æstimerer det«. Derfor bad han magistraten om offentlig at bekendtgøre, at ingen måtte foragte uldspindriet eller øve vold mod det og ej heller »tage eller skjule noget af ulden eller garnet«.

Disse klagepunkter viser tydeligt, hvilke vanskeligheder der mødte det nyoprettede manufaktur. Magistraten ilede derfor hurtigt til undsætning. I et forsøg på at bringe tiggeriet til ophør befalede den i slutningen af marts de arbejdsduelige fattige, som tiggede, at de *skulle* henvende sig til spindemesteren, og at de kun kunne få udbetalt en evt. understøttelse, hvis de fremlagde en attest fra spindemesteren på, at de havde arbejdet i spindriet. De fattige børns skolegang skulle endvidere deles mellem almindelig undervisning og arbejde hos spindemesteren.

Dette nyttede dog ikke meget. De fattige ville fortsat ikke møde hos Hans Hansen, og i deres uvilje spredte de nu det rygte, at manufakturet ikke havde flere råmaterialer, og at spindemesteren ikke gav dem deres fulde løn, men holdt noget tilbage til sig selv. Fuld af håbløshed over, at

det ugentlige besøg i spinderiet højst kom op på et par kvinder og børn, skrev Hans Hansen da den femte august: »... Gud ved hvordan dette skal blive, for det ser ikke ud til at skulle komme til nogen fuldkommenhed og fremgang ...«.

Derpå greb magistraten imidlertid til skrappe midler. Nogle fattige, der ringeagtede befalingen om at møde i spinderiet, blev straffet med fængsel og fortabelse af evt. understøttelse. Dette fik besøget i spinderiet til at stige. Dog nåede tallet af spindersker aldrig på samme dag den halve snes. De fattiges uvilje fortsatte, og snart var situationen atter den samme som i foråret. Sidst i oktober måned sukkede Hans Hansen derfor over, at spinderiet næppe ville vinde fremgang, da de fattige jo slet ikke ville indfinde sig. Ganske stille sygnede spinderiet hen, og sandsynligvis med udgangen af året 1785 måtte det kongelige dugmanufakturs uldspinderi i Haderslev lukke efter en total fiasko.

Årsagerne hertil var flere, og det var overalt de samme faktorer, som gjorde spinderierne til døgnfluer²⁶¹. Sådanne anstalter, der mindede om tugthusene, var mildt sagt ikke velsete af de fattige. De ønskede ikke, at børnene i stedet for at gå i skole skulle sendes til spindemesteren. Betalingen var yderst ringe, så alle, der andetsteds kunne tjene mere, holdt sig borte. Også mangel på råmaterialer spillede sikkert ind. Øvrighedens trusler om at inddrage almissen var nytteløse, idet de fattige blot kunne tigge eller drage på landet, hvor der var endnu mindre kontrol med tiggeriet end i byerne. Arbejdskraften var ustabil, og mødte de fattige endelig op i spinderiet, var de ofte på grund af alder, dårligt syn og andre legemlige svagheder ude af stand til at udføre det fine spindearbejde. Hertil kom det producerede garns dårlige og skiftende kvalitet, afsætningsvanskeligheder og stadig voksende underskud.

I Haderslev var det nok de fattiges uvilje mod manufakturen og spindemesteren, som var den afgørende faktor. Kun sjældent har en sådan uvilje imidlertid fundet udtryk i kilderne med de fattiges egne ord. Vore kilder stammer nemlig som oftest fra embedsmænd og andre medlemmer af »den herskende klasse«. Spinderierne betragtes derfor i disse kilder som udslag af kongens og øvrighedens nådige omsorg for de fattige. Disses uvilje eller i bedste fald passivitet anskues som ildesindede menneskers forsøg på at tilintetgøre velmente foranstaltninger til samfundets og de fattiges eget bedste. En handlemåde, der i sidste instans bundede i foragt for Gud, kongen eller øvrigheden. Kun sjældent anskuer en kilde derimod problemet fra den anden parts, de fattiges, side. Det hører til undtagelserne, at en kilde direkte belyser hvilke stemninger, der rådede i underklassen, og hvordan denne betragtede myndighedernes foranstaltninger. Et

sådan sjældent og værdifuldt aktstykke er bevaret i forbindelse med uldspinderiet i 1785, og skal refereres her.

En dag mødte fattigfogedens kone enken Karen Jacobs og spurgte hende, om hun ikke sendte sine døtre til spindemesteren. Straks brusede Karen op af indestængt harme: Nej, hendes døtre skulle ikke hen i tugthuset til den gamle skælm. Ingen skulle befale over hende. Øvrigheden gav hende intet. Hun ville drage på landet; det var der ingen, der kunne forbyde hende. Hun ville skide på øvrigheden med samt spindemesteren og hele den forbandede redelighed. I disse ord ser vi, hvordan én enkelt af de fattige betragtede spinderiet, og de samme synspunkter rådede sikkert i næsten hele underklassen. Dermed har vi også fundet en af de vigtigste årsager til spinderiets kortvarige »levetid«.

Med oplysningsideernes sejr i 1790'erne fulgte en stærk interesse for sociale spørgsmål, og dermed ønsket om at reformere fattigvæsenet i pagt med tidens idealer. Haderslev, der var præget af embedsstanden og andre »dannede« folk, var et af centrene for de nye tanker. Såvel i de tidsskrifter, der blev udsendt i Haderslev som i tidens fremtrædende talerør »Provincialberichte« og »Blätter für Polizey und Kultur« var forskellige skribenter enige om at fremhæve det haderslevske fattigvæsens mangler. Byens led under det afskyeligste gadgetiggeri, fattigdommen var stor, og især var der en stor mængde tiggende børn. Fattigvæsenets forfald var ganske tydeligt. De fattige, også de understøttede, levede under elendige forhold, på lørdage og ved højtider drog hele skarer af gamle og unge tiggere gennem byens gader²⁶². Der var altså god brug for reformer, og at skaffe arbejde til de fattige var stadig tidens vigtigste lægemiddel mod alle vanskelighederne. Trods de skræmmende spor forsøgte man derfor endnu engang med spinderi i Haderslev.

Efter at dugmanufaktur på Blågård var blevet ophævet i 1786 blev fabrikationen ført videre på en række mindre anlæg i provinsen, specielt i Fredericia. Dette klædemanufacturs direktør søgte i slutningen af 1790'erne at oprette fattigspindier i Fredericias nabokøbstæder. Her skulle de fattige spinde garn til brug ved klædetilvirkningen i Fredericia. I 1797 foreslog han magistraten i Haderslev at indrette et sådant spinderi. Byens fattigvæsen skulle stille et hus til rådighed for spinderiet og spindemesteren, levere lys og brændsel samt yde tilskud til transportomkostningerne til og fra Fredericia. Manufaktur i Fredericia ville til gengæld betale løn til spindemesteren og til spinderne samt naturligvis levere råmaterialerne.

Belært af bitter erfaring forholdt magistraten sig dog tøvende til forslaget. Man stillede sig positivt over for tanken, men veg tilbage for de

medfølgende udgifter. Og da det stod klart, at spinderiet ikke kunne indrettes med økonomisk fordel, blev planen ganske stille skrinlagt i 1799²⁶³.

Alle forsøg på at lette fattigvæsenets byrder og afskaffe tiggeriet ved at anvise de fattige arbejde blev altså forgæves. Det gælder de kommunale og de private initiativer, og tillige forsøgene på at udnytte de fattiges arbejdskraft i den hjemlige industri.

Sammenfatning

Vi har nu søgt at skildre, hvordan byernes offentlige fattigvæsen udviklede sig i det første halve århundrede efter den store forordnings udstedelse i 1736. Perioden fra 1736 til 1780'erne er det offentlige fattigvæsens barndomstid. Under behørig hensyntagen til forskelligartede lokale forhold og ønsker fik enevælden etableret en offentlig fattigunderstøttelse. Alle bestræbelser samlede sig om at sikre tilstrækkelige bidrag fra borgerne, så tiggeriet kunne afskaffes. Om nøje kontrol med og indgriben i den lokale administration blev der ikke tale. I det hele taget var tidens administrationsapparat så mangelfuldt, at det kneb med at bringe regeringsbestemmelserne til udførelse. Da det nye forsorgsapparat først var etableret i årene umiddelbart efter 1736 overlod regeringen stort set kommunerne til sig selv. Lovbestemmelsernes skæbne på lokalt plan afhang derfor næsten helt af de lokale øvrigheder, magistrat og gejstlighed. Lokal sædvane blev vigtigere end regeringsindgreb, og der blev store lokale forskelle. Hver kommune bestyrede fattigvæsenet næsten autonomt og uden at være underkastet effektiv kontrol fra regeringens side. Fra statens side blev der ikke stillet detaljerede, ufravigelige krav om hvordan den enkelte kommunes fattigvæsen skulle indrettes og administreres. De lokale øvrigheder kunne derfor indrette administrationen næsten som de ville.

I alle byer satte fattigforordningen varige spor; men det lykkedes ikke at nå det mål, staten havde opstillet: at afskaffe tiggeriet og at yde tilstrækkelig hjælp til de værdigt trængende. En af de vigtigste årsager hertil må søges i det faktum, at indtægterne blev for små på grund af borgernes uvilje mod det nye skattepålæg. 1736-forordningen lagde grunden til et forsorgsapparat, som aldrig blev ophævet igen. Men det blev meget primitivt. Der blev indsamlet penge hos borgerne, nogle få embedsmænd traf bestemmelse om hvordan de skulle fordeles, og efter disse direktiver udvalgte en fattigforstander understøttelserne til de fattige. »Opsøgende arbejde«, kontrol med og umyndiggørelse af de fattige, lægmandsdeltagelse i administrationen var næsten ukendte fænomener. Det menige borgerskab gjorde ikke forsøg på at blive inddraget i administrationen.

Især i slutningen af perioden blev det forsøgt at bøde på fattigvæsenets

nederlag over for tiggeriet ved i højere grad at give arbejde i stedet for almisser. Samfundet anså det for en af sine vigtigste opgaver, og en meget nyttig opgave, at sætte de fattige i arbejdet for derved at gavne industrien, lette fattigvæsenets byrder og modvirke fattigdom og tiggeri. De mange forsøg forblev imidlertid tilløb uden dybere virkning. Både høj og lav måtte affinde sig med, at tiggeriet fortsatte trods de mange lovregler og de talrige lokale forsøg på at komme det til livs. Endnu lå et effektivt fattigvæsen i svøb. Her var der altså et vidtstrakt arbejdsområde for den følgende virkelystne og revolutionære tid – oplysningstiden.

Oplysningstidens borgerlige reformperiode

Økonomisk og idémæssig baggrund

Sociale problemer

En ny periode, som gradvist skulle give fattigvæsenet et helt andet præg, begyndte i slutningen af 1780'erne. Reformen havde været påkrævet længe. Men nu tilspidsedes situationen. De *sociale problemer* blev alvorligere eller tiltrak sig større opmærksomhed. Det stadig tiltagende tiggeri forekom nu det oplyste borgerskab uforeneligt med tidens tankegang. Opløsningen af det gamle sluttede landsbysamfund, den stigende produktivitet og den faldende dødelighed betød, at befolkningstallet fra slutningen af 1780'erne for alvor begyndte at vokse. Tilvæksten faldt imidlertid hovedsagelig på den udsatte gruppe af husmænd og daglejere. Produktionsapparatet gav kun i ringe grad mulighed for at beskæftige flere hænder, og resultatet blev derfor stigende arbejdsløshed. Klart trådte disse tendenser sikkert først frem efter år 1800¹.

Samtidig ramte højere priser med fuld kraft den voksende gruppe af ubemidlede eller fattige. Prisudviklingen var siden slutningen af 1730'erne præget af en stigende langtidstendens. For datidens forbruger var de voldsomme korttidsbevægelser langt mere afgørende. Dyrtid påvirkede levestandarden radikalt og skabte håbløs nød blandt den store og voksende skare fattige². Noget sådant skete i århundredets to sidste årtier. Årene 1781–85 var præget af hårde vintre og dyrtid³. I 1794–95 og 1799–1800 blev det rent galt. Med dårlig høst og kornmangel fløj kornpriserne i vejret. Nøden blev stor ikke mindst i byerne, og tiggeriet florerede. Flere steder kom det til alvorlige uroligheder. De velhavende og oplyste vidste, hvordan det var gået under revolutionen i Frankrig, og de kunne næppe lade være med at gyse ved tanken om, hvad der kunne ske, hvis der ikke snart blev gjort noget for de fattige. I velforstået egeninteresse fandt de sandsynligvis et motiv til at arbejde for en reform af fattigvæsenet⁴.

Humanitet

Hertil kom tidens vidt udbredte *humane strømninger* og sociale forståelse. Sådanne tendenser vandt frem overalt i denne tid. Tidligere var

fattigdom blevet betragtet udelukkende som selvforskyldt, som en følge af den enkeltes dårlige moral, dovenskab og lediggang. Med de humane og filantropiske tanker fulgte i anden halvdel af 1700-årene den opfattelse, at fattigdom kunne være samfundsskabt, og at den kunne skyldes især arbejdsløshed. Det måtte derfor være en pligt for samfundet og de velbærgede at komme de dårligst stillede medborgere til hjælp. Alle havde ret til arbejde, og det var statens opgave at sørge for alle borgere, ikke mindst ved at sikre dem en lønnende beskæftigelse. Sådanne tanker kom op i Frankrig. F.eks. udtalte Montesquieu, at staten skyldte alle borgere et sikkert underhold, føde, passende beklædning og en levevis, som ikke var til skade for sundheden⁵. At give de fattige arbejde, blev overalt tidens løsen, og i den redaktion af menneske- og borgerrettighedserklæringen, der blev indføjjet i den franske forfatning i 1793, hed det: »Samfundet bør sikre de ulykkeligt stillede borgeres tilværelse enten ved at skaffe dem arbejde eller give dem, der ikke kan arbejde, eksistensmidler«⁶. Humaniteten gav sig tillige praktisk udslag i lovregler. I England bar Gilberts Act fra 1782 således præg af tidens humane tanker, idet børn, gamle og svagelige herefter kunne få underhold i fattighuse. Der kom også bestemmelser om, at arbejdsduelige fattige kunne få understøttelse eller arbejde uden at være tvunget til at indtræde i et »Workhouse«. Tilsvarende blev de oprørende regler i Settlement Act fra 1662 ændret i 1795. Herefter skulle det ikke længere være tilladt at fordrive en tilrejsende fattig blot af mistanke om, at han en dag kunne falde stedets fattigvæsen til byrde. Og når en fremmed blev trængende, skulle det først være tilladt at transportere ham til hjemstedet, når hans sundhedstilstand gjorde det forsvarligt⁷.

Også i det danske monarki satte humane og filantropiske strømninger tydelige spor. I hertugdømmerne udstedtes eksempelvis i 1760 og i 1784 forordninger, som skulle hindre, at fattige på uansvarlig vis og med fare for helbredet blev transporteret til hjemstedet. Kun når transporten kunne ske uden risiko for den fattige, måtte den foretages, og om nødvendigt skulle en læge spørges til råds⁸. Hos øvrighederne spores en tydelig tendens til ved strafudmåling at tage humane hensyn frem for blot at følge lovens strenge ordlyd.

De humane tanker vandt i vid udstrækning frem hos embedsmændene og de dannede og velhavende borgere i byerne. Netop disse kredse opnåede fremgang og rigdom under den florissante tids gunstige handelskonjunkturer, og de begyndte at interessere sig aktivt for samfundslivets indretning. Tanker om borgerdyd, medmenneskelighed og social forståelse kom på mode. I byernes klubber samledes det toneangivende borgerskab

til samtale om offentlige spørgsmål, almenvellet, og til fornøjelse. Den vågnende interesse for offentlige anliggender og for reformer inden for snart sagt alle samfundets områder rettedes i særlig grad mod de sociale problemer. Fattigvæsenet hørte til tidens yndlingsemner, og her i Sønderjylland var det netop de oplyste embedsmands- og borgerkredsers reformønsker og reformarbejde, som lidt efter lidt gav det offentligt fattigvæsen et helt nyt præg. Det var fra privat hold, ikke fra regeringen, reformbevægelsen udgik. Men det må hele tiden huskes, at de tanker, som blev fremlagt og det arbejde, som blev udført, er nært beslægtet med tilsvarende fænomener i det øvrige Vesteuropa. Det lokale embedsmands- og borgeraristokrati førte typiske oplysningstanker ind over Sønderjylland.

Grundtanker og idealer

Aug. Niemann

De nye tanker vandt gradvist frem fra o. 1780. Allerede i 1769 havde præsten ved Petri kirke i København, Friedrich Gabriel Resewitz, der var født i Berlin, og som tilhørte de fremskridtsvenlige kredse omkring Struensee, i bogen »Ueber die Versorgung der Armen« offentliggjort interessante tanker om en bedre indretning af fattigvæsenet. Der skulle føres bedre opsyn med de fattige, så hjælpen kunne tildeles efter deres sande behov. Langt flere mennesker end hidtil burde deltage i administrationen. Hjælp skulle især ydes i form af arbejde. De helt hjælpeløse skulle underholdes, de arbejdsduelige fattige skulle have arbejde, og børnene gennem praktisk undervisning opdrages til nyttige samfundsborgere. Efter disse hovedlinjer forløb alle reformbestræbelserne i oplysningstiden.

Det begyndte i det små. I 1780 fremlagde fysikus Joh. Gottfried Krichauff i Tønder sine tanker om hvordan tiggeriet kunne afskaffes, og de fattige sættes i arbejde⁹. I 1784 foreslog en borger i Altona, inspireret af eksempler fra Lüneborg og Braunschweig, en forbedring af byens fattigvæsen¹⁰, og i 1788 stod lignende reformer på programmet i Slesvig og Ekernførde¹¹.

Under inspiration udefra havde tidens idealer altså allerede i 1780'erne fundet fodfæste hos borgerskabet i en del af byerne i hertugdømmerne. Men to forhold er værd at fremhæve. Når reformbevægelsen nu og i de følgende årtier slog så hurtigt og almindeligt igennem, ligger en af grundene selvfølgelig i, at prisstigninger, hårde vintre og voksende befolkningstal gjorde de ubemidlede trange kår endnu dårligere. Hermed var reformernes »materielle nødvendighed« givet. Men en afgørende betydning for reformernes hurtige udbredelse må tillige tillægges den agitation, som professor *Aug. Chr. Heinrich Niemann* i Kiel fremførte i tidsskriftet Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte. Han virkede som katalysator og inspirator. Og det tydelige særpræg, reformbevægelsen gav fattigvæsenet i byerne i Slesvig og Holsten, skyldtes påvirkning fra Hamborgs og Kiels fattigordninger. Lige fra Provinzialberichtes start var Niemann ivrig for at bringe artikler om fattigvæsen og sociale problemer. Det var hans ønske

herved at ansøre læserne rundt om i hertugdømmernes byer til at studere de lokale forhold og arbejde for en forbedring. I høje toner anbefalede han de ideer om arbejdsskoler og arbejdsanstalter, som fremlagdes i pastor Ludwig Gerhard Wagemanns tidsskrift »Göttingisches Magazin für Industrie und Armenpflege«, og efter at Hamborgs fattigvæsen var blevet reformeret i 1788 søgte han at fremme tilsvarende reformer i Slesvig og Holsten¹².

Hamborgs fattigordning

I *Hamborgs fattigordning*, der blev vedtaget af råd og borgerskab d. 18. februar og 7. juli 1788, fandt tidens idealer klart og instruktivt udtryk. Formålet var at »stoppe fattigdommens kilder«, hindre tiggeriet og give understøttelsen på en mere hensigtsmæssig måde. De syge og hjælpeløse skulle have bedre pleje, børnene opdrages, og især skulle de arbejdsduelige have arbejde. Byen blev inddelt i 5 hoveddistrikter hver med 2 fattigforstandere. Hvert distrikt bestod af 12 fattigkvarterer under en fattigplejer (Armenpfleger). Her møder vi for første gang begrebet »fattigplejere«, der skulle blive det måske mest karakteristiske træk ved fattigordningerne i byerne i Slesvig og Holsten i den følgende tid. I hvert kvarter undersøgte fattigplejeren nøje de fattiges tilstand, sørgede for arbejde til de arbejdsløse og pleje til de syge. Han indberettede til forstanderne, uddelte fattigpengene og udførte fattigkollegiets beslutninger¹³.

Reform-katekismus

Denne praktiske udformning af tidens tanker fandt bl.a. takket være Niemanns agitation straks genklang i andre byer, og i 1792 fremlagde Niemann i Provinzialberichte i en omtale af Hamborgs fattigordning en slags *katekismus* for et bedre indrettet fattigvæsen. Her finder vi kort udtrykt de ideer, som lå bag den følgende tids mange reformforsøg rundt om i byerne¹⁴.

Under nøje iagttagelse af de lokale forhold skulle man overalt forsøge de uarbejdsdygtige, beskæftige de arbejdsduelige og opdrage børnene, så tiggeriet kunne afskaffes. Alle trængendes individuelle behov skulle undersøges, så hver enkelt kunne få den mest hensigtsmæssige hjælp. De enkelte opgaver skulle nøje samarbejdes til et hele under en altomfattende plan. Det var ikke tilstrækkeligt blot at uddele almisser, som det var sket hidtil. Ubetænksom uddeling af almisser uden nøje undersøgelse af den enkeltes behov øgede blot trangen. Vigtigere var det forebyggende arbejde, at hindre den trængendes fuldstændige forarmelse. Man skulle i hvert enkelt tilfælde undersøge fattigdommens årsager for at kunne stoppe dens kilder.

August Christian Heinrich Niemann, 1761–1832, fra 1786 professor i kameralvidenskab i Kiel. Han var en af de mest fremtrædende repræsentanter for oplysningstidens idealisme og arbejdede utrætteligt på at skabe en bedre fremtid for folket, navnlig de lavere klasser. Nyordningen af fattigvæsenet i Kiel efter 1792 var Niemanns værk. Ved sine talrige artikler i bl. a. Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte var han med til at præge den gradvise omdannelse af hertugdømmernes fattigvæsen, som fandt sted i de følgende årtier. Efter Schleswig - Holsteinisches Biographisches Lexikon bd. 1, 1970.

Ofte var fattigdom og tiggeri ikke selvforskyldt og fremkaldt af dovenskab eller træghed, men skyldtes ydre årsager, klimaet eller en uheldig erhvervsstruktur. Da arbejdsløshed, ikke mindst på grund af sådanne ydre forhold, var den vigtigste grund til fattigdom, var det samfundets pligt at skaffe de fattige arbejde, så de kunne klare sig selv og ikke blev en byrde for samfundet. Kun de helt hjælpeløse burde have almisser, og arbejde i øvrigt være den vigtigste form for fattighjælp. Målet var ikke at gøre de fattige til passive almisselemmer. Nej, ved arbejde skulle de reddes fra forarmelse og føres tilbage til det borgerlige liv. Målet var »ved hjælp af fattigplejen at grundlægge og forberede almindelig arbejdsomhed og borgerlig selvstændighed«. Derfor måtte de fattige heller ikke afsondres fra det borgerlige, pulserende samfund. De skulle blive i deres miljø og have hjælp dér. Kollektiv forsørgelse i anstalter var skadelig og burde undgås¹⁵.

Særlig vigtig var opdragelsen af de fattige børn. Den blot teoretiske skoleundervisning blev anset for at føre dem til lediggang og tiggeri, umoral og dårlige sæder. I arbejdsskoler burde de tidligt vænnes til arbejdsomhed, som ville medføre moralsk forbedring, hindre tiggeri og skabe nyttige, »brugbare« borgere for staten. En afvekslende praktisk og teoretisk undervisning ville heller ikke virke sløvende, men ville øge udbyttet af skolegangen¹⁶.

Almisserne burde ikke uddeles i flæng. Den enkelte fattige skulle have den hjælp, der passede til hans særlige situation. Det forudsatte nøje undersøgelse af de fattiges forhold og stadig overvågelse af deres opførsel. Arbejdet hermed kunne ikke bestyres af nogle få lønnede embedsmænd som hidtil – mange frivillige ulønnede borgere burde medvirke som fattigplejere¹⁷. Hver fattigplejer skulle have sit distrikt, hvor han skulle besøge de ham betroede fattige, og undersøge deres tilstand. En af borger-skabet ledet, stærkt individualiserende fattigpleje var målet. Ved således at holde de fattige under nøje opsyn ville Niemann sikre, at understøttelserne blev anvendt bedst muligt og at ingen trængende manglede en passende hjælp.

Niemanns mål var at hjælpe trængende medmennesker frem mod lykken til gavn for hele samfundet. Eget arbejde var det vigtigste middel hertil. Ved sparsommelighed og ved indførelse af arbejdsformidling i stedet for almisseuddeling var der tillige håb om, at man kunne opnå besparelser. Også for Niemann stod det klart, at den arbejdsduelige fattige, der ikke ville arbejde, måtte sulte og ikke skulle have hjælp. Bibelens ord: Den der ikke vil arbejde skal heller ikke æde, skulle stå ved magt. Hovedparten af skatteborgerne lagde naturligvis størst vægt på dette punkt. Og sparsommelighedsidealet skulle snart vinde overhånd i debatten, som vi vil se senere. For Niemann var det dog ikke hovedsagen. Efter hans opfattelse skulle indtægterne altid rette sig efter de fattiges behov, efter udgifterne – ikke omvendt¹⁸. Han indså at et nyt, reformeret og omfattende fattigvæsen ville kræve langt større indtægter end hidtil¹⁹. Men han regnede med, at borgerne af kristelig medlidenhed frivilligt ville yde det nødvendige, når de gennem regelmæssige trykte beretninger blev orienteret om det hensigtsmæssige og gavnlige i et reformeret fattigvæsen. Tvang eller egennytte var for Niemann et dårligt grundlag at bygge på. Fattigvæsenet burde ideelt set være et »kærlighedens værk ... kun bygget på frivillige gaver!«²⁰

Niemanns forhold til fattigvæsenet og de fattige var således præget af humanitet og næstekærlighed. Han og de reformatorer, hvis tanker han populariserede, betragtede ikke fattigdom som en tilstand, der altid og pr. definition var selvforskyldt. Ydre forhold, især ufrivillig arbejdsløshed måtte man også tage hensyn til. Også de mest arbejdsomme havde brug for og krav på hjælp, f.eks. når vinterkulden stoppede al beskæftigelse. Træghed og dårlig husførelse var for »menneskevennerne« ofte blot en biårsag til forarmelse. Derfor var det samfundets pligt at skaffe de arbejdsløse beskæftigelse. Overhovedet burde al understøttelse hovedsagelig ydes i form af arbejde, ikke som passiv understøttelse. For at samfundet

kunne forbedres, måtte også de fattige, især deres børn, føres tilbage til en virksom borgerlig tilværelse. For Niemann drejede alt sig ikke, sådan som senere, om at skære udgifterne ned og gøre fattigvæsenet afskrækkende. Denne administrationsgren skulle tværtimod udvide sin aktivitet til de trængendes gavn. I pagt med sin generelle optimisme og tro på mennesket mente han, at folk af fri næstekærlighed ville yde tilstrækkelige bidrag, så fattigvæsenet kunne løse sin opgave bedre end hidtil. De lyse forhåbninger om et bedre samfund kaldte på sådanne ofre. Reformatorerne var besjælet af en glad overbevisning om, at »menneskelig klogskab og kærlighed formår meget til at formindske elendigheden; at nød og mangel mest blot var følger af uvidenhed og fejl, af vilkårlighed og tvang. Under velgørenhedens vise styrelse vil de svinde mere og mere, og menneskenes boliger vil fremtidig være mere sorgløse (harmloser) og fulde af Herrens godhed«^{20a}.

Nyordning i Kiel

Efter de just skitserede tanker og efter mønstret fra Hamborg blev fattigvæsenet i Kiel reformeret i 1792–93. Problemerne var store i Kiel omkring 1790. Tiggeriet blomstrede, og i 1791 besluttede fattigdirektoriet at oprette en »Lehr- und Arbeitsanstalt«. Borgerskabet blev bedt om hjælp²¹. Henvendelsen resulterede i 1792 i oprettelse af »Gesellschaft freiwilliger Armenfreunde«, en gruppe af veldædige universitetsfolk og borgere med Niemann som den ledende kraft. I 1793 overtog selskabet under fattigdirektoriets opsyn forvaltningen af byens fattigvæsen. Byen blev inddelt i »Hauptbezirke« og »Pflegebezirke« under frivillige fattigplejere, der hver førte nøje opsyn med de fattige i sit distrikt. De hjælpeløse skulle have understøttelse, de arbejdsduelige voksne fik mulighed for at arbejde, de fattige børn fik undervisning i skolefag og håndarbejde. Til gengæld blev tiggeriet forbudt²². Hvert år redegjorde Niemann i Provinzialberichte for administrationens gang – offentlighed i forvaltningen – mente reformvennerne, ville gavne den gode sag. Ved enhver tænkelig lejlighed opfordrede han læserne til i deres egen by at arbejde for at efterligne eksemplet fra Hamborg og Kiel.

Inspirationen fra Kiel

Energien bar frugt. Provinzialberichte blev læst af ledende embedsmænd og borgere rundt om i Slesvigs og Holstens købstæder, i ind- og udland. Og i forskellige byer blev der gennemført reformer. *Kiels eksempel* blev fulgt i Elberfeld i 1793 og i Halle i 1799. Hvilken smittende virkning Niemanns beretninger om forholdene i Kiel kunne have, fremgår klart

af mange træk, bl.a. af et brev fra Halle-professoren Niemeyer. Han skrev: »Efter at jeg har læst »Oversigt over Fattigplejen i Kiel«, har den tanke, at forsøge noget lignende i min fædreneby, ikke mere forladt mig. Jeg har været så lykkelig, at vinde fattigkollegiets tiltro, og et selskab af frivillige fattigvenner er allerede i fuld vækst hos os«. Regeringen i København lod sig også påvirke og rekvirerede endog i 1797 en beretning om fattigvæsenets nye indretning i Kiel til brug ved udarbejdelse af en ny fattigordning for København. Planen af 1799 fik derved tydelige lighedspunkter med ordningen i Kiel²³.

I hertugdømmerne fandt tilsvarende forbedringer sted i den ene by efter den anden. Inspirationen fra Kiel bredte sig som ringe i vandet. Når én by forsøgte at gennemføre reformer, blev de hurtigt efterlignet i nabobyen. Eksemplet smittede, og byerne fandt forbilleder og råd hos hinanden. Om reformen i Sønderborg i 1801–02 hed det således, at provst Friederici var virksom for at foreslå en ny indretning »efter mønstret fra andre gode fattiganstalter«²⁴. Da fattigkollegiet i Haderslev i 1804 lod byens fattigvæsen omdanne og især ønskede at give de fattige arbejde, søgte man hjælp i Gråsten. Her var der nemlig siden 1787 indvundet nyttige erfaringer med beskæftigelse af fattige børn og voksne i en spindeskole. Resultaterne var blevet omtalt i Provinzialberichte. Nu bad fattigkollegiet i Haderslev om lov til at sende en borger, Søren Sørensen, som var udvalgt til at forestå heglingen af hør, til Gråsten, så han kunne lære den svære kunst^{24a}. I øvrigt fortsatte Kiel med at være en levende inspirationskilde, og i 1805 fik f.eks. Husum et selskab af »sich freywillig vereinigenden Armen-Freunde«²⁵.

Det er således klart, at Kiels fattigordning ansporede de ledende borgere rundt om i hertugdømmernes købstæder til lignende reformer. Der kan næppe heller være tvivl om, at Niemann ved i Provinzialberichte at popularisere tidens tanker om grundsætningerne for et forbedret fattigvæsen og ved at fremlægge de praktiske resultater fra Kiel og fra andre byer, hvor lignende reformer blev gennemført, var medvirkende til, at de nye tanker slog så tydeligt og ensartet igennem i byerne i hertugdømmerne.

Reformbevægelsens gang

Slesvig

Vi skal nu følge, hvordan reformtankerne greb den ene by efter den anden og lidt efter lidt helt omformede det bestående primitive fattigvæsen.

Første gang vi møder et konstruktivt forsøg på at gennemføre de nye tanker er i *Slesvig* i 1788. Endnu inden Hamborgs fattigordning var blevet almindelig kendt, henvendte magistraten anført af borgmestrene Georg Bruyn og Godofredus Petersen og bysekretæren Johann Conrad Dumreicher samt præsterne i de tre sogne sig i fællesskab til borgerne med opfordring om støtte. I hele byen under ét skulle de trængende og syge have bedre understøttelse og pleje, børnene skulle oplæres til praktisk arbejde, og de mange arbejdsløse skulle skaffes beskæftigelse. Samtidig bad man om, at agtede og »menneskekærlige« borgere ville hjælpe med at organisere fattigarbejdet og føre tilsyn med de fattige. Om en direkte inddeling af byen i distrikter med fattigplejere var der dog ikke tale – endnu var ordningen fra Hamborg og Kiel ikke kendt. For at virkeliggøre de store planer var øgede indtægter påkrævet, og det var tanken, at alle borgere i hele byen under ét skulle tegne sig for forhøjede frivillige bidrag til fattigkassen²⁶.

Men den højstemte tillid til borgernes frivillige offervilje viste sig overdreven. Vanskelighederne ved at få de tre bydele til at trække på samme hammel gjorde sig sikkert også gældende. I alt fald bar magistratens og præsteskabets henvendelse ikke mærkbar frugt. I mange år fremover vedblev administrationen derfor at ligge hos nogle få embedsmænd uden at talrige lægmænd som fattigplejere førte tilsyn med de fattige, og hvert sogn dannede fortsat et selvstændigt fattigdistrikt.

Helt sporløst gik oplysningstidens levende ønske om at skabe bedre kår for de trængende dog ikke hen over Slesvig. I 1790 blev grundstenen lagt til Mariehospitalet, der bygget især for frivillige bidrag var bestemt til at huse 36 til 40 gamle, syge og fattige. I 1802 afsluttedes en ny indretning af Helligåndshospitalet, hvis 1. sal under navn af Frimurerhospital tjente som fødselsstiftelse og sygehus for fattige. Ved samme tid oprettede enken efter gehejmeråd Friedrich von Bardenfleth en stiftelse for gamle og svage mænd og kvinder²⁷. Et arbejds hus blev indrettet, hvor børn og

voksne fik beskæftigelse, og også ude i byen kunne de fattige få hør til at spinde²⁸. Langt om længe satte eksemplet fra Hamborg og Kiel tillige sit præg på administrationens opbygning. Sognepræsten i Friedrichsberg fra 1804, den senere generalsuperintendent Christian Friedrich Callisen, tog 1813 og 1818 initiativ til, at fattigkollegiet i Friedrichsberg blev suppleret med menige borgere og til at sognet blev inddelt i otte distrikter under fattigplejere. Han organiserede arbejdsskoler for børn og arbejdsanvisning for voksne²⁹. I Lollfuss blev fattigplejere og fattigdistrikter indført i 1818, og endelig kom turen til Altstadt. Her havde borgmester Dumreicher arbejdet for en »forening af frivillige fattigvenner« og for at inddrage flere »lægmænd« i fattigkollegiets arbejde. Men først i 1830 blev der indført fattigplejere i Altstadt. I alle tre bydele opnåede de menige borgere altså efterhånden indflydelse. Der blev indført hyppigere møder i fattigkollegierne, og der blev skabt nøjere tilsyn med de fattige³⁰.

Ekernførde

Umiddelbart efter at myndighederne i Slesvig i 1788, såvel i en særlig pjece, som gennem Provinzialberichtes spalter havde henvendt sig til borgerne angående planerne om et bedre indrettet fattigvæsen, tog fattigkollegiet i *Ekernførde* et tilsvarende initiativ. Den nyudnævnte borgmester Johann Nicolaus Fürsen var ivrig tilhænger af de nye tanker. Han abonnerede på Provinzialberichte, og der kan næppe være tvivl om, at kendskab til planerne fra Slesvig og læsning af artikler i Niemanns tidsskrift har ansporet ham til at begynde et lignende reformarbejde i Ekernførde. Nyordningen trådte i kraft den 1. marts 1789. Borgerne tegnede sig for forhøjede »frivillige« bidrag. Fra bykassen blev der ydet betydelige tilskud. Hermed var der skabt mulighed for at give gamle og syge en bedre understøttelse, pleje og lægehjælp. Men hovedtanken var her som andetsteds, at de fattige skulle have arbejde. Fürsen, resten af magistraten og de to præster erkendte, at mange havde tigget på grund af ufrivillig arbejdsløshed. Ved at organisere »offentlige arbejder« ville man nu berøve de fattige den undskyldning for at tigge – mangel på arbejde – som de havde brugt hidtil. Med økonomisk støtte fra skibbrokassen organiseredes et spinderi. Frivilligt og uden betaling påtog en glarmester Schleth sig at uddele hør og blå til de fattige. De spandt garn, afleverede det til Schleth, der udbetalte spindelønnen og førte regnskab herover. Garnet blev enten solgt direkte eller først vævet til lærred. Formålet med alt dette var at afskaffe tiggeriet og sikre de virkelig trængende bedre hjælp. Selvfølgelig var det også i borgernes egen interesse at blive fri for det generende betleri.

Uden vanskeligheder gik det dog ikke. Spindelønnen var yderst ringe, vel højst 2 til 3 sk. dagligt³¹, der var til stadighed underskud i fattigkassen, det brede borgerskab viste ikke nyordningen tilstrækkelig støtte, og selvfølgelig ophørte tiggeriet ikke. Men fattigkollegiet og enkelte frivilligt medvirkende borgere havde vist en erkendelse af, at mange fattiges nød var samfundsskabt, bl.a. skyldtes ufrivillig arbejdsløshed, og at det var byens pligt at sørge for arbejde, underhold og lægehjælp³². Initiativet satte imidlertid næppe varige spor. Lige indtil 1831 rådede i store træk 1700-årenes administrative principper – embedsmandsstyre uden medvirken af menige borgere og fattigplejere³³.

Flensborg

Ikke mindst i *Flensborg*, hvis indbyggertal voksede så stærkt i slutningen af 1700-årene, mærkedes de alvorlige følger for fattigfolk af hårde vintre og stigende priser i århundredets sidste årti. I 1795 kom det til uroligheder blandt de ubemidlede³⁴. Kraftigt snefald, frost og standsning af tilførslerne i den strenge vinter 1798–99 fik priserne til at stige brat. Fattigdirektoriet måtte foranstalte særindsamling og uddeling af tøvrv³⁵. Der var brug for mangeartet hjælp. Især »industrivæsenet« ønskedes fremmet. I vajsenhuset satte man drengene til at strikke, pigerne måtte spinde³⁶. I Marie sogn blev der etableret et stort fattigarbejdshus, og ved kirken i Johannes sogn indrettedes et arbejdshus. I 1794 spandt 25 fattige børn her hver eftermiddag. De voksne fattige fik råmaterialer til at forarbejde hjemme; enkelte kunne også arbejde i arbejdshuset. Men også i dette tilfælde mærkes den utiltalende sammenblanding af private profitinteresser og offentlig velgørehed. Købmændene Wildhagen og Schreiner drev nemlig i lokalerne ved siden af arbejdsstuen et uldmanufaktur, hvor der især vævedes uldhuer af det garn, de fattige fremstillede³⁷. Det var i 1797 en ret anelig virksomhed med 10 hue- og strømpevævestole og adskillige medarbejdere, og købmændene gav årligt 400 mk. til arbejdsantaltalen. I den følgende tid blev industrivæsenet yderligere udbygget, således i 1802 med en industristrikkeskole hos madame Schmiedemann, hvor 70–80 fattige børn fik gratis undervisning, i 1812 med en uldkradsefabrik og i 1820 med en spindeanstalt³⁸.

Endelig blev de to fattigkommuner ved reskript af 1797 samlet til en enhed under magistratens overopsyn, og snart blev byen delt i 16 distrikter under 16 fattigplejere. De tre hovedpræster fik nu sæde i fattigkommissionen, der holdt regelmæssige møder. Fattigpengene blev indsamlet ugentligt i hele byen og afleveret til kassereren. De 16 fattigplejere uddelte pengene til de fattige. 2 fattigforstandere (deputerede borgere) førte regn-

skabet, der efter at være revideret af to deputerede blev kvitteret af magistraten³⁹. Senere blev antallet af fattigplejere øget til 22, i 1822 til 46, ja senere endog til 53, hvilket muliggjorde en langt mere effektiv kontrol med de fattige⁴⁰.

Tønning

Vi vil herefter vende blikket mod *Tønning*. Efter de trange tider i første halvdel af 1700-årene kom Tønning ud for en opblomstring fra 1780'erne. Åbningen af den slesvig-holstenske kanal i 1784 (Ejderkanalen) skabte stærkt stigende trafik på havnen. Købmænd, håndværkere og handlende fik bedre indtjening, og indbyggertallet voksede. Englændernes blokade af Elben fremkaldte i årene 1803 til 1807 hektisk aktivitet. Tønning blev »Hamborgs havn«, og til tider opholdt ca. 6000 indb. sig i byen⁴¹. Under fastlandsspærringen gik store amerikanske leverancer af kolonialvarer gennem Tønning, hvor der visse år siges at være fortoldet varer til en værdi af godt 25 mill. rdl.⁴²

Hertil kom andre forhold. Tønning lå i det rige Ejdersted. Jordfordelingen var meget ulige, og der fandtes en stor gruppe af jordløse landarbejdere. Om sommeren og i høsttiden var der rigeligt med arbejde. Hele skarer af daglejere strømmede hvert år til for at slå hø, skære korn, høste, tærsk og arbejde på digerne. Men mange blev ramt af »marsksyge« og fik brug for offentlig hjælp. Om vinteren var der sjældent lønnende beskæftigelse for de mange ubemidlede. Stadig hører vi derfor om de store fattigdigter i Ejdersted og om, at der burde indrettes arbejdsanvisning for de talrige arbejdsløse. En by som Tønning mærkede de mange fattige fra landet bl.a. ved højtiderne, når en del søgte til byen for at tigge⁴³. Byens fattigvæsen lod meget tilbage at ønske. Det forældede og uoverskuelige system med flere forskellige kasser fortsatte, og indtægterne var utilstrækkelige. Tiggeriet florerede, men øvrigheden tog ikke i 1790'erne initiativ til i tidens ånd at foranstalte arbejdsanvisning eller andre reformer⁴⁴.

I juni 1800 fik Tønning imidlertid en ny borgmester, juristen Johannes Andreas Lesser, og han ønskede som en stormvind at rydde op i de bestående forhold. Han ville gennemføre tidens yndlingsideer i sin nye virkekreds. Men der var mange vanskeligheder at overvinde. Det kneb med at skaffe midler, og samarbejdet med det øvrige bystyre var ikke det bedste.

Lesser gik straks i gang. Allerede en måned efter sin ankomst fik han bestemt, at fremmede fattige, håndværkssvende f.eks., ikke måtte tigge i Tønning, men skulle have et par skilling i rejsepenge af borgmesteren

og derpå føres ud af byen. For at hindre, at fattige fra omegnen ved jule-tid kom til Tønning for at betle, blev stilleren anmodet om at bekendtgøre i landsognene, at tiggeri ikke var tilladt i byen til jul. Juleaften lod Lesser desuden ved byens indfaldsveje postere vagter, som skulle afvise alle tiggere. Således opnåede borgmesteren, at borgerne blev fri for fremmedes tiggeri i højtiden. Hvad angik de hjemmehørende fattige blev alt tiggeri forbudt, og alle skulle herefter kunne få arbejde. Lesser fik to borgere, de deputerede Claus Lass og Johnsen, senere advokat og rådmand Fridrich Wolfhagen, til at administrere arbejdsformidlingen. Da ugepengekassen ikke kunne yde tilskud, måtte arbejdet finansieres med lån. Ca. 75 personer gjorde brug af arbejdsanvisningen. De spandt uld, hør og blå, strikkede eller plukkede værk, og nogle børn gik i arbejdsskole.

Men modstanden mod Lessers initiativ tog til. Arbejdsanvisningen mødte ringeagt og mistænkeliggørelse, hovedparten af magistraten og de deputerede tog afstand fra udgifterne. Produkterne blev dyre og lidet konkurrencedygtige. For at vise, hvor gavnlig anstalten efter hans eget skøn havde virket, lod Lesser derfor i august 1801 et lille skrift trykke i Glückstadt: »Die Frage: durch welche Mittel ward der Unfug der Bettelei in der Stadt Tönning gesteuert?« Alligevel fortsatte modstanden, og kun få fattige fik faktisk arbejde. For at stå sig bedre over for modstanderne, udvirkede Lesser derpå i 1804 en højtidelig kongelig godkendelse af et arbejds-hus med undervisning for børn og arbejdsformidling for voksne⁴⁵. Af stor virkning blev det næppe. I 1807 blev Lesser landfoged i Stapelholm, og i 1810 kunne sognepræsten Joach. Friedr. Clasen udtale over for generalsuperintendenten J. G. C. Adler, at det var ønskeligt om der blev indrettet en arbejdsanstalt for de fattige i byen⁴⁶. På dette tidspunkt må alle spor af Lessers indsats altså være forsvundet.

Sønderborg

I *Sønderborg* mærker man klart inspirationen fra Hamborg og Kiel i de reformer, som blev gennemført i 1801–02.

Byens fattigforsorg var ved slutningen af 1700-årene stadig mangelfuld. En del fik ikke det nødvendige til livets ophold, mange var arbejdsløse, og tiggeriet var en stadig kilde til irritation for de velhavende⁴⁷. Nogle få tiggede ugentligt. I de mørke efterårs- og vinteraftener bad især de fattiges børn om almisser ved folks døre. En del drog på landet for at tigge. Her kunne de nemlig uden at frygte for fattigfogedens indgriben bede om milde gaver rundt om på gårdene. Og ved højtiderne jul, påske og pinse var det en slags tradition, at hovedparten af de fattige i Sønder-

borg tiggede om hjælp hos deres mere velstillede medborgere⁴⁸. Denne nedarvede tilstand harmonerede imidlertid yderst dårligt med de tanker om et rationalt indrettet fattigvæsen, som herskede omkring 1800.

Da den tidligere hofpræst i Glücksborg, Ernst Ludwig Friederici, i 1797 blev hovedpræst og provst i Sønderborg, fik disse tanker en energisk og utrættelig fortaler. I Glücksborg havde Friederici indrettet en industri-skole for fattige børn, og han var i ét og alt tilhænger af de ideer, som selskabet af frivillige fattigvenner havde virkeliggjort i Kiel. Snart efter sin ankomst til Sønderborg blev han den drivende kraft i fattigkollegiet, og ønsker om en nyordning begyndte at vinde frem i kollegiet og blandt de deputerede. De afgørende initiativer udgik fra Friederici. I efteråret 1798 forelagde han en plan for et reformeret fattigvæsen, og den blev på alle væsentlige punkter realiseret i de følgende år.

Friederici erkendte, at den hidtidige understøttelse havde været utilstrækkelig, og at en del fattige manglede arbejde. Derfor var mange blevet *tvunget* ud i tiggeri. Det var efter hans mening ikke nok blot at forbyde tiggeriet. Man måtte først fjerne *årsagerne*. De fattiges tilstand burde undersøges grundigt, så man kunne blive bekendt med deres sande behov. De helt hjælpeløse skulle have en passende understøttelse. Til de arbejdsduelige måtte man skaffe arbejde. Særlig vigtigt var det, at børnene fra barnsben lærte nyttige færdigheder, så de kunne hjælpe forældrene, lære arbejdets velsignelser, afholdes fra tiggeri og således ikke nu eller senere falde det offentlige til byrde. For at sikre nøjagtig og varig kontrol med de fattige og viden om hver enkelts behov ønskede Friederici byen inddelt i 9 distrikter under fattigplejere. De skulle virke som »forældre« for de fattige. Først i hver måned skulle fattigkollegiet mødes med fattigplejerne for at tage de nødvendige beslutninger. Alt dette ville imidlertid koste penge. Det var derfor nødvendigt at opfordre borgerne til at yde et forhøjet frivilligt bidrag⁴⁹.

Selv om mange »menneskevenner« i byen vel erkendte det gavnlige i disse forslag, kneb det med at få dem virkeliggjort. Friederici måtte selv tage det første skridt. Sammen med fattigforstanderen, købmand Fr. Biehl, undersøgte han i 1801 de fattiges tilstand og skabte derved en af forudsætningerne for reformen. Han gentog derpå sine forslag over for fattigkollegiet, og tilbød selv at virke som fattigplejer⁵⁰.

Nu kom der gang i sagen. Den 13. juli 1801 besluttede fattigkollegiet at holde møde for fremtiden den første mandag i hver måned, at vælge 9 fattigplejere og at oprette strikkeskoler for fattige børn⁵¹. Den 16. august kunne det bekendtgøres offentligt, at følgende var valgt til fattigplejere: diakonen pastor Momsen og Friederici selv, de deputerede borgere Fr.

industriskolen i Glücksborg viser, var arbejdsskoler Friedericis yndlingsidé, som han virkede utrætteligt for i Sønderborg. Han fik vedtaget, at alle børn i 5–10-års alderen, drenge såvel som piger, hvis forældre nød understøttelse, *skulle* besøge en sådan skole. Efter at have overvundet de første lokale problemer⁵⁶, startede skolen i december 1801 med handskemager Erik Sørensen Schmidts kone som lærerinde. Men børnene udeblev bl.a. på grund af mødrenes modstand. Det hjalp ikke meget, at fattigkollegiet på Friedericis forslag i 1803 vedtog at give børnene 3–4 sk. til opmuntring for hvert par færdige strømper. Udgifterne blev uforholdsmæssig store, det kneb at skaffe lærerinder, fordi betalingen var for ringe, og fra 1807 hører vi ikke mere om strikkeskolen⁵⁷. Medvirkende hertil var det nok også, at industriskoletanken havde mistet sin vigtigste fortalere, da Friederici i 1805 flyttede som sognepræst til Broager.

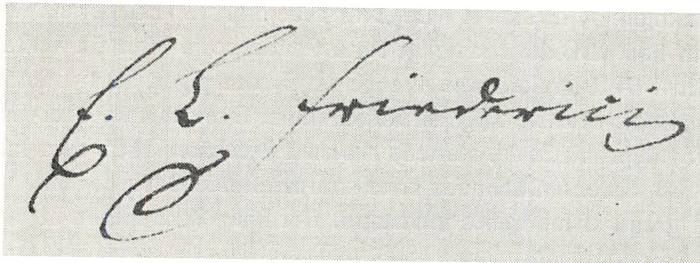
De lyse forhåbninger fra 1802 var altså ved at briste. I 1805 steg priserne kraftigt, tiggeriet tog til. Det blev nødvendigt at foranstalte brøduddeling. I 1806 klages over, at de fattige børn ikke blev sendt i skole, og i 1807 hører vi, at fattige fra Sønderborg drog på landet for at tigge.

Friedericis og hans medarbejders drømme om at afskaffe tiggeriet, give de arbejdsduelige beskæftigelse og de trængende en bedre hjælp, var ikke gået i opfyldelse. Men vi bør dog notere os de gode hensigter. I Sønderborg indså man i 1801–02, at de velstillede havde en *forpligtelse* til at hjælpe de nødlidende, som for en stor del *uforskyldt og af ydre omstændigheder* var tvunget til at tigge. Man erkendte, at arbejdsløshed var et problem, som kommunen måtte afhjælpe, og man var villig til at yde større bidrag til fattigkassen, altså til at øge »fattigbyrden«. Denne for oplysningstiden typiske holdning står i afgjort modsætning til det fra 1820'erne almindelige træk, hvor alle bestræbelser samler sig om at begrænse »fattigbyrden« og gøre understøttelsen afskrækkende.

Desuden resulterede Friedericis arbejde i en ny administrativ praksis, som fastholdtes i de følgende årtier indtil 1842.

I reformvennernes øjne blev det hidtidige fattigvæsen ledet af alt for få personer. De var ikke i stand til at skaffe sig nøje viden om de enkeltes behov, kunne ikke føre kontrol med ydelsernes anvendelse og ikke holde øje med ændringer i de fattiges tilstand. Derfor blev hjælpen fordelt meget ujævnt og ikke altid så betids, at fattigdom kunne forebygges. Herpå skulle nyordningen råde bod.

Ledelsen lå efter 1801–02 fortsat hos fattigkollegiet, der bestod af hele præsteskabet og magistraten. Gennem hele perioden førte hovedpræsten forsædet. Friedericis efterfølgere, G. S. Franke 1806–10, A. Momsen, 1810–29 og fra 1830 K. Jensen, ledede alle med iver, forståelse og inter-

*Sognepræst og provst i Sønderborg fra 1797 Ernst Ludwig Friederici under-
skrift. Friederici var en af tidens fremtrædende rationalistiske gejstlige.*

Biehl, Jacob Karstens, Barthold Stein, Namaney, Bendix Klausen og Karsten Koch, samt apoteker Schmidt⁵².

I januar 1802 udgik dernæst et opråb til borgerne om at tegne sig for et frivilligt bidrag, så man kunne give de trængende bedre understøttelse, de arbejdsduelige arbejde og børnene undervisning i arbejdsskoler, således at tiggeriet kunne ophøre⁵³. Opfordringen bar god frugt. Det lykkedes pastor Momsen, Friederici og to deputerede at få folk til at tegne sig for knap 1000 mk., et beløb, der var næsten lige så stort som fattigskatten for hele 1801. I april 1802 blev de frivillige bidrag indsamlet, og nu så kollegiet sig i stand til at skride til værket. Understøttelserne blev øget fra ialt 929 mk. i 1801 til 1904 mk. i 1802. Ved bekendtgørelse fra prædikestolen den 4. april 1802 blev tiggeriet derpå forbudt, idet de fattige nu kunne henvende sig til fattigplejerne og få en passende hjælp.

Friederici havde hermed opnået at skaffe midler til bedre understøttelse af de hjælpeløse. Men et lige så vigtigt led i hans tidstypiske ideer var, at de arbejdsduelige skulle have arbejde. Og her var det langt vanskeligere at nå et resultat. I 1798 havde man forsøgt at skaffe voksne fattige arbejde med at spinde. Allerede i 1801 var dette initiativ løbet ud i sandet⁵⁴. 1802 blev der for bykassens regning gjort et nyt forsøg, og denne gang med mere varigt resultat, omend spinderiet blev af meget beskedent omfang⁵⁵. Det gav nemlig underskud, det var svært at afsætte det dyre og dårlige garn, og da borgerne nærrede mistillid til forsøgets levedygtighed, voldte det vanskeligheder at få dem til at forpligte sig til at overtage et vist kvantum garn årligt. Ad denne vej lykkedes det altså ikke Friederici og de andre ivrige reformvenner, blandt hvilke især apoteker Schmidt fortjener at nævnes, at bidrage meget til tiggeriets afskaffelse.

Heller ikke forsøget med strikkeskoler for børn blev en succes. Som

esse fattigvæsenet. Byen blev inddelt i 9 distrikter under 9 fattigplejere. De fattige skulle i alle spørgsmål henvende sig til fattigplejerne, hvis råd de nøje havde at følge. Hver fattigplejer skulle hjælpe de fattige i sit distrikt til arbejde og mødes med fattigkollegiet i dettes ordinære møder den første mandag i hver måned. Her indberettede de om de fattiges tilstand og stillede forslag om hjælp. Om nødvendigt kunne de også i perioden mellem møderne af egen lomme give de trængende en håndsrækning, og på fattigkollegiets møde fik de derpå refunderet deres udlæg. Fattigkollegiet valgte plejerne blandt byens ansete og velhavende borgere, og der var tale om et ulønnet tillidshverv. Hurtigt blev det regel, at flere af kollegiets medlemmer tillige virkede som plejere. Det var dermed præsterne, et par rådmænd, nogle deputerede og andre ansete borgere, som røgtede dette hverv, hvor så meget afhang af den riges og ansetes autoritet over for den fattige. Alle vigtigere beslutninger om støtte blev truffet af kollegiet i samråd med fattigplejerne på de månedlige møder. Udbetalingen påhvilede den ulønnede fattigforstander, der var valgt på livstid blandt det toneangivende borgerskab. F.eks. bestred købmand og deputeret borger Fr. Biehl hvervet fra 1792 til 1835 og i 1836 blev han efterfulgt af Johann Hinrich Buntzen, der ligeledes var både købmand og medlem af deputeretkollegiet. Hver lørdag udbetalte fattigforstanderen understøttelserne og aflagde udførligt regnskab ved årets slutning. En dag i den følgende sommer samledes fattigkollegiet til revision i forstanderens hus, og her blev der tillige taget stilling til udskrivning af fattigskatten. Som en følge af reformen i 1801–02 blev der i de følgende år opkrævet både den hævdevundne fattigskat og frivillige bidrag »til tiggeriets afskaffelse«. Snart blev det dog så som så med frivilligheden, og for at lette opkrævningsarbejdet slog man derfor de to »skatter« sammen til én i 1814. Herefter udskrev fattigkollegiet hvert år fattigskatten ved revisionsmødet og fulgte her de samme regler, hvorefter formue- og næringsskatten fordeltes⁵⁸. Skatten blev opkrævet månedligt af en lønnet indkræver, der afleverede pengene til fattigforstanderen.

Haderslev

I *Haderslev* førte samspillet mellem voksende sociale problemer og tidens humane strømning til en ny fattigordning formet over samme læst som anvendt i Kiel og Sønderborg, nemlig fattigordningen af 1803. Den er for nylig omtalt fyldigt i Henrik Fangels byhistorie⁵⁹, og vi vil derfor kun omtale dette punkt ganske kort.

I 1790'erne følte byens borgerskab med fornyet styrke fattigvæsenets mangler. Dyrtid og hårde vintre gjorde nøden mere åbenbar. I 1795 kom

det til tumultagtige optrin på grund af de høje kornpriser⁶⁰, og i 1799 traf en meget streng vinter sammen med stærkt stigende kornpriser. Tiggeriet tog til, og især var der en stor mængde tiggende børn. Ledende mænd blandt borgerskabet og de intellektuelle fik øjnene op for elendigheden⁶¹. Det gjaldt f.eks. rektor A. R. von Brincken, en af de radikale tilhængere af revolutionsideerne. Ønsket om at efterligne selskabet af frivillige fattigvenner i Kiel kom på tale⁶². Deputeret-kollegiet udtalte i 1798 trang til at forbedre de »forfaldne fattiganstalter«, borgmester Sørensen udformede i 1799 en plan til et reformeret fattigvæsen og under den strenge vinter 1798–99 lod han foretage husindsamling⁶³. Såvel enkelte velhavende borgere som amtmand von Møsting sørgede på samme tid for uddeling af tørv til de nødlidende⁶⁴. En mat aflans af selskabet i Kiel så samtidig dagens lys. I disse år sluttede borgerskabet rundt om i Danmarks byer sig sammen i klubber. Haderslev havde fra 1798 én klub, der i januar 1799 blev delt i to – det harmoniske selskab og det forenede selskab, der holdt møde i rådsvinkælderen på Torvet. Det sidstnævnte selskab gjorde understøttelse af fattige og syge til sin hovedopgave. Hovedparten af selskabets indtægter blev helliget velgørende formål. Fire medlemmer – i første omgang branddirektør Leisner, rådmand H. P. Greysen og de deputerede Jes Petersen og Peter Iwersen – blev for to måneder ad gangen valgt til fattigplejere. De indkøbte for klubbens midler hør og uld og lod mod betaling fattige piger forarbejde det. Garnet blev derpå solgt på auktion i klubben⁶⁵.

Dette velgørhedsarbejde startede med de bedste forventninger. De voksne ville ved at spinde få en kærkommen indtægt, pigerne kunne opdrages til dygtige tjenestepiger, og grunden kunne lægges til et bedre indrettet fattigvæsen. Ved den første auktion i klubben blev garnet og strømperne tilmed solgt til gode priser. Men snart meldte vanskelighederne sig. Klubkassen viste sig utilstrækkelig, og det kneb at få det spundne garn afsat. I oktober 1800 overtog bystyret derfor garnspinderiet, mens klubben fortsat ville sørge for strikkeundervisning til nogle småpiger. Også denne strikkeskole sygnede sandsynligvis snart hen⁶⁶.

Alt dette viser klart, at tankerne fra Kiel havde slået rod i borgerskabet i Haderslev i slutningen af 1790'erne. I 1803 mundede det private sociale arbejde ud i den nye fattigordning. Den afløste ordningen af 1736 og forblev i hovedtræk grundlag for byens fattigvæsen indtil 1873. Et fattigkollegium blev oprettet, og 16 fattigplejere fik til opgave at føre tilsyn med de fattige og især sørge for at skaffe dem arbejde.

Husum

Husum var fra gammel tid kendt for et veludbygget fattigvæsen, og byen havde flere gange vist sig villig til at arbejde for nye tanker. Henimod år 1800 blev byens fattigvæsen imidlertid anset for utidssvarende og utilstrækkeligt. Det skønnedes uhensigtsmæssigt at uddele et så stort beløb som ca. 17000 mk. årligt uden nøje kontrol og arbejdstvang, og fattigkassen kørte med underskud⁶⁷. Kancellipræsident Johan Sigismund Møsting kom endog i 1805–06 til den opfattelse, at byens fattiganstalter var i en fuldkommen forsømt tilstand⁶⁸.

En række ledende indbyggere i byens forenede sig da i et forsøg på at skabe bedre tilstande. Tydelig inspireret af eksemplet fra Kiel dannede de et selskab af »sich freywillig vereinigenden Armen-Freunde«. Drivende kræfter var provst Johann Tycho Hartz, husfoged og branddirektør Christian Carl Stemann, manufakturhandler Jacob v. Herberg og J. H. Voss. Fattigvennerne udarbejdede en uhyre detaljeret plan for et forbedret fattigvæsen, og den 13. 5. 1806 forelå overrettens foreløbige godkendelse. Planen må karakteriseres som det mest fuldstændige forsøg i Sønderjylland på at efterligne nyordningen af Kiels fattigvæsen fra 1792–93⁶⁹.

Formålet var som andetsteds at muliggøre en stærkt individualiserende fattigpleje i håb om at kunne modvirke lediggang, hindre tiggeri og forminske fattigdommen. Man ville give alle fattige arbejde, de uarbejdsdygtige tilstrækkelig hjælp og pleje og opdrage børnene til nyttige samfundsborgere. Kort sagt gøre de dårligt stillede til »bedre og lykkeligere mennesker«. Som hovedprincip tjente, at alle der endnu havde kræfter til at arbejde, alle lediggængere og alle tiggere skulle holdes til arbejde, og at ingen, der godt kunne, men ikke ville arbejde, skulle nyde hjælp. Kun de uarbejdsdygtige, dvs. de svage, syge, gamle og børn skulle have del i for sorgen. Det synes ikke af disse bestemmelser, som om »fattigvennerne« i Husum ligesom f.eks. Niemann og nogle af de ledende i bl.a. Ekernførde og Sønderborg, har erkendt, at fattigdom og arbejdsløshed kunne være uforskyldt, et resultat af ydre årsager. Snarere var det den gamle primitive ligestilling af fattigdom og dovenskab, overhovedet en noget hårdere indstilling til de fattige, som prægede reformplanen.

Efter planen skulle de fattiges tilstand nøje undersøges, og i forhold til den enkeltes arbejdsevne skulle de voksne inddeles i fire, børnene i tre klasser. Men hensyn til indtægterne skete der ingen ændringer. Fattigvæsenet påtog sig rollen som arbejdsformidler. Børn og de voksne, der ikke kunne arbejde hjemme, skulle beskæftiges i arbejdshuset. De øvrige fattige skulle have mulighed for at hente redskaber og materialer i arbejdshuset, så de kunne arbejde hjemme. De færdige produkter skulle afleveres i arbejdshuset.

Byen blev inddelt i 12 fattigdistrikter. Der var 4 fattigforstandere, som hver førte tilsyn med 3 distrikter. I hvert distrikt var der 3 fattigplejere. En sørgede især for arbejdsformidling, én især for underhold og én for undervisning. Midlerne fik de fra den fattigforstander, hvorunder distriktet sorterede. De fattige skulle i alle forhold henvende sig til plejerne, der var deres »opsynsmænd, fortalere, rådgivere og hjælpere«. Mindst én gang om ugen visiterede plejerne de fattiges boliger bl.a. for at sikre, at alle fik den tiltrængte hjælp. Tre kommissioner, arbejdskommissionen, forsorgs- og sygekommisionen og undervisningskommissionen tog sig af disse tre sider af administrationen. Alt stod under opsyn af direktoriet, der bestod af borgmesteren, bysekretæren, sognepræsten, skolens rektor og tre andre indbyggere. Men den øverste kontrol lå hos magistraten, som foretog den endelige revision og godkendelse af regnskabet.

Det var et meget stort og indviklet administrationsapparat, de frivillige fattigvenner her havde skabt. Ialt 68 personer var inddraget direkte i forvaltningen. Men snart blev det svært at skaffe indtægter nok. Plejerne måtte lægge ud af egen lomme og mistede lysten til at medvirke. Da ordningen i 1815 efter mange stridigheder var endt i totalt virvar, forsøgte man sig med en forenkling. Men først i 1817 opgav man helt 1806-ordningen og vendte i store træk tilbage til praksis fra 1700-årene. Ved reskript af 1817 indsattes et fattigkollegium bestående af andenpræsten, regnskabsføreren, 4 fattigforstandere og forstanderen for spinderiet. Stadig var normerne fra 1806 og 1815 dog gyldige. Kollegiet holdt ugentlige møder og fastsatte her understøttelserne. Medlemmerne virkede samtidig som fattigplejere. Regnskaberne blev fortsat aflagt ved klosterforsamlingen i januar over for magistrat og gejstlighed⁷⁰.

Til slut vil vi omtale de to sidste udløbere af oplysningstidens reformbølge, nemlig reformforsøgene i Åbenrå i 1811–12 og i Tønder i 1813.

Åbenrå

I *Åbenrå* samarbejdede amtmand, provst (= hovedpræst) og magistrat i slutningen af 1700-tallet harmonisk om fattigvæsenet. Da provste- og hovedpræsteembederne blev adskilt efter provst Bargums død i 1798, idet Lorenz Andreas Nissen blev hovedpræst og pastor Posselt i Løjt provst, begyndte imidlertid en heftig strid. Nissen klagede over, at han ikke havde nogen indflydelse, og de langvarige uoverensstemmelser endte i 1804 med, at hovedpræst og magistrat (fattiginspektørerne) for fremtiden skulle fastsætte fattigskatten og fordele pengene til de fattige⁷¹, mens amtmand, provst og borgmester (fattigkollegiet) reviderede regnskaberne og tog stilling til klager over inspektørerne⁷². Det var en næsten uændret videre-

Peter Paulsen (1778–1855), provst i Åbenrå 1811–1837. Han var rationalist og virkede med stor flid og embedsiver: var en nidkær visitator, arbejdede for en forbedring af skolevæsenet, stod bag restaureringen af Skt. Nikolai kirke og anlæggelse af kirkegården ved Forstallé, oprettede en enkekasse og en sparekasse og blev endog kongevalgt medlem af stænderforsamlingen i Slesvig. Oven i alt det ledede han med fast hånd fattigvæsenet i Åbenrå. Efter fotografi i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

førelse af hævdvunden praksis fra 1700-tallet, og således fortsatte administrationen indtil 1811–12.

At en gennemgribende reform efter Kiels og nabobyernes eksempel ikke gennemførtes i det første årti af 1800-årene skyldes måske de nævnte stridigheder. I alt fald var pastor Nissen levende interesseret i at hjælpe de trængende, og han var bekendt med de reformer, som var gennemført andetsteds, og som Niemann agiterede så ivrigt for. Det fremgår klart af et hjælpearbejde, han ledede i 1800 til 1801.

Nissen og en kreds af »menneskevenner« så med beklagelse, hvordan de fattige led under høje priser, og at mange ikke kunne få arbejde. Efter mønstret fra andre byer dannede de en frivillig sammenslutning til understøttelse af de nødlidende. Ledende var pastor Nissen, købmand og rådmænd Hermann Frees, skipper P. T. Hübschmann, skipper Jürgen Frellsen og købmand Hans Kopperholdt. De fik en række andre borgere til at indsamle oplysninger om de trængende i byens forskellige distrikter. To gange i vinterens løb blev der foretaget husindsamling, og i de første måneder af 1801 uddelte man henimod 1000 portioner af Rumfords suppe. Den 24. april 1801 blev regnskab over uddelingerne fremlagt på rådhuset. Det viser, at der også i Åbenrå var grobund for de reformer, som første gang blev indledt i Kiel: en fri sammenslutning af borgere til hjælp for de fat-

tige, indsamling af oplysninger om de enkeltes behov, den af Niemann så stærkt anbefalede Rumfordske suppe og vægt på offentlig regnskabsaflæg-gelse⁷³.

En afgørende ændring fandt dog først sted, efter at sognepræsten i Adsbøl, Peter Paulsen i foråret 1811 var blevet udnævnt til sognepræst og provst i Åbenrå. Han var ivrig rationalist, yderst virkelysten og præget af tidens forestillinger om, at de fattige skulle arbejde for føden frem for nytteløst at »opfodres« med almisser.

De økonomiske tilstande var meget sørgelige i Åbenrå i 1811. Byen blev som søfartsby ramt måske hårdere end andre byer af krigen 1807–14. I 1811 havde byen mistet 66 % af sin tonnage, al handel og næring blev lammet, og især håndværkerklassen og daglejerne mærkede tilbagegan-gen⁷⁴. Presset på fattiggassen voksede stærkt. I 1802 udbetaltes 2903 mk. i ugepenge, og de samlede udgifter var 3569 mk. I 1810 var tallene steget til 4108 mk og 5901 mk. Tiggeriet tog et vældigt opsving. Ved højtiderne drog 300–400 tiggere fra byen og det omliggende land gennem gaderne⁷⁵. Bistået af borgmester Schow, som gennem hele provst Paulsens embedsperiode på det bedste støttede hans arbejde med fattigvæsenet, gennemførte Paulsen nu en nyordning af fattigvæsenet. Tiden var blevet en anden. Det var ikke mere i første række ønsket om at give de fattige, de trængende medmennesker, bedre hjælp med større udgifter til følge, der stod i forgrunden. Hovedtanken for Paulsen var sikkert at begrænse de enormt stigende udgifter, som var følgen af den økonomiske krise. I slutningen af 1811 blev sognet derfor inddelt i 14 distrikter under 14 fattigplejere valgt blandt byens solide og agtede borgere. Den første mandag i hver måned skulle de mødes med fattiginspektørerne, magistrat og provst, på rådhuset. De skulle aflægge nøjagtig beretning om de fattige i deres distrikt, især for at ingen skulle få ufortjent hjælp, dog også for at sikre, at den virkelig trængende fik fornøden støtte. De skulle holde øje med, at ingen fremmede sneg sig ind i kommunen, som evt. senere kunne falde den til byrde. Og de skulle medvirke til at skaffe de arbejdsløse arbejde. Det skete ved, at der blev indkøbt hør, som efter hegling fordeltes til fat-tigplejerne. De lod så de fattige spinde hjemme, modtog det spundne garn og udbetalte spindelønnen. Nyordningen blev kundgjort af provst Paulsen fra prædikestolen i efteråret 1811 og i foråret 1812. Det blev her under bødestraf pålagt borgerne ikke at udleje boliger til fremmede uden til-ladelse, og i april 1812 blev alt tiggeri forbudt, da de fattige nu kunne få arbejde eller understøttelse⁷⁶.

De økonomiske vanskeligheder var imidlertid så overvældende, at re-formen ikke straks fik den tilsigtede virkning. Tiggeriet blev ganske vist

forhindret, hedder det, men udgifterne steg fortsat, og spinderiet ophørte allerede i maj 1814. De usikre valutaforhold havde medført stort tab, og garnets dårlige kvalitet skræmte køberne bort. Nøden var følgelig stor, og i den hårde vinter 1814 foretog borgmester Schow og Paulsen indsamling af korn, penge og brændsel til de husarme⁷⁷. Alt dette prægede den måde, hvorpå fattigvæsenet i Åbenrå blev ledet i årene efter reformen i 1811–12. Men herom mere i anden sammenhæng.

Tønder

I *Tønder* var der god brug for reformer ved 1700-årenes slutning. I 1793 klagede generalsuperintendent Adler over, at fattigvæsenet trængte til en reform, idet tiggeriet ved dørene stadig var meget almindeligt. Flere hundrede tiggere drog på én gang, især ved højtiderne, til byen fra landet for at samle almisser⁷⁸. I 1803–04 forsøgte man uden held at indrette et hørspinderi for midler testamenteret af kniplingshandler Poul Popsen. Men først i 1812 førte tidens tanker om arbejde som den vigtigste fattighjælp, om nøje kontrol og tilsyn med de fattige og om mange borgeres deltagelse i en individualiserende fattigpleje til en ny plan for fattigvæsenet⁷⁹. Den ny plan mindede på flere punkter stærkt om den haderslevske ordning fra 1803, og inspiration herfra kan da ikke udelukkes.

Fattigvæsenet skulle bestyres af et kollegium bestående af borgmester, hovedpræst, fysikus og politimester (fattigdirektionen) samt en rådmænd, to deputerede, en kongelig embedsmand og en god borger. Byen skulle inddeles i 5 »Armendistricte«, hvert under en fattigforstander, der tillige skulle være fast medlem af kollegiet, og 15 »Armenbezirke« med 15 fattigplejere. Og den væsentligste opgave skulle være at give de arbejdsduelige arbejde enten i en arbejdsanstalt eller i deres eget hjem. For at kunne dække de øgede udgifter, som ville følge med især fattigarbejdets indførelse, havde man en frivillig »subscription« hos alle indbyggere i tankerne. Man håbede, at sådanne frivillige bidrag, som især de kongelige embedsmænd og gejstligheden ikke kunne unddrage sig, ville indbringe halvanden gang de hidtil ansatte bidrag. Derefter udarbejdedes instruktion for regnskabsførere og plejere, og planen indsendtes til godkendelse. Der skulle imidlertid gå adskillige år inden tankerne fra 1812 blev virkeliggjort, og foreløbig blev alt ved det gamle.

Sammenfatning.

Vi har nu set, hvordan oplysningstidens ideer båret frem af de mange tidsskrifter greb den dannede middelstand, embedsmænd og velhavende borgere, i den ene by efter den anden. Overalt fik fattigvæsenet et nyt

præg. Bevægelsen må ses som led i fremvæksten i disse årtier af en »offentlig mening« og en »statsborgerlig bevidsthed«⁸⁰. De intellektuelle og en del velhavende borgere begyndte at interessere sig aktivt for samfundsspørgsmål. De mest idealistiske af dem lod sig gribe af patriotiske tanker om at fremme den borgerlige velfærd og lykken for alle medborgere. De laveste klassers ringe kår fremtrådte sandsynligvis særlig grelt under pristigningerne i 1790'erne og kaldte på handling, som levede op til tidens filantropiske talemåder. I toneangivende kredse erkendte man at have forpligtelser over for de nødstedte, og ønsket om en reorganisering af fattigvæsenet ud fra tanken om arbejdets lykkebringende virkning bredte sig. For nogle af de ledende, såsom Niemann i Kiel og Friederici i Sønderborg, var næstekærlighed et grundtræk i reformbestræbelserne. De accepterede forpligtelsen til at yde en bedre hjælp end tidligere. De indså, at for at komme tiggeriet til livs var det ikke nok blot at udstede forbud. Man måtte undersøge årsagerne til fattigdommen for at kunne »stoppe dens kilder«. Især erkendte de, at ufrivillig arbejdsløshed havde tvunget mange ud i tiggeri. Samfundets vigtigste forpligtelse måtte derfor være at sikre alle arbejdssøgende et passende arbejde og at give dem, der ikke ved eget arbejde kunne tjene tilstrækkeligt, en hjælpende hånd.

Men selvfølgelig var det ikke udelukkende ideelle motiver og tidens abstrakte humanisme, som lå bag, og som prægede de mange reformer i byerne. Niemanns og de andre idealisters tankegang kunne nok få en drejning i magistraters og borgergruppers hænder, især jo længere vi kommer på den anden side af år 1800. Vægtskålen kunne da synke ned til fordel for en stærk betoning af de fattiges arbejdsforpligtelser og bestemmelser om at ingen, der ikke selv ville bidrage til sit underhold, havde krav på hjælp. Princippet »Den der ikke vil arbejde, skal heller ikke æde«, var en trossætning for alle. Hjælp skulle hovedsagelig ydes i form af arbejde, og afvistes denne hjælp af en arbejdsduelig, skulle han sendes ud i mørket. De fleste menige borgere håbede sikkert også, at arbejdsanvisning i det lange løb ville fremkalde besparelser og dermed lette skattebyrden. Ønsket om at blive fri for det generende tiggeri var tillige for mange det afgørende. Hertil kom et måske ubevidst forsvar for den private ejendomsret – gjorde man ikke noget for at lindre nøden, ville »pøbelen« måske gribe til de samme midler som i Frankrig, og det totale kaos med uoverskuelige konsekvenser ville blive følgen.

Som altid var idealer ét og praktisk virkelighed et andet. Alligevel er det uomtvisteligt, at der lå noget nyt i tiden. Reformerne var i sidste instans et udtryk for, at borgerskabet erkendte at have forpligtelser, ikke mindst forpligtelser til at yde arbejde til dem, der ikke havde beskæftigelse.

Der var villighed til at yde mere til det offentlige fattigvæsen for at bøde på de nu så iøjnefaldende mangler. Reformerne udsprang af en stemning af humanitet og offervilje og viste en accept af at det offentliges engagement burde øges, især når det drejede sig om at skaffe alle arbejde. Dette står klart, i det mindste når man betragter årtiet omkring år 1800 i forhold til f.eks. 1830'erne.

Gradvist omformedes det bestående primitive fattigvæsen, som hidtil var blevet styret af nogle ganske få embedsmænd. I stedet trådte en langt mere individualiserende forsorg bygget på tanken om at give den enkelte en hjælp nøje afpasset efter hans specielle behov. Der var ikke tale om at gøre fattighjælpen afskrækkende eller om at samle de fattige kollektivt i fattighuse. Tendensen gik i retning af at øge det offentliges forpligtelser. Man tænkte ikke på for enhver pris at begrænse kravene til det offentlige. Tværtimod erkendte de fleste reformatorer, at en bedre forsorg og øgede udgifter var en nødvendighed, hvis man ville skabe tålelige forhold i samfundet.

Overalt blev embedsmændenes dominerende indflydelse reduceret, og menige borgeres medvirken som fattigplejere blev det mest karakteristiske træk ved det nye system. Samtidig lagde reformvennerne til stadighed vægt på »publicitetens gavnlige indflydelse«. Borgerne skulle løbende holdes orienteret om administrationens gang. Kun da kunne man skabe den levende frivillige deltagelse fra borgernes side, som alt det nye skulle bygge på. Disse træk var i nøje overensstemmelse med tidens demokratiske politiske røre. Fattigvæsenet var vel overhovedet det område af samfundslivet, hvor liberale tanker om borgernes deltagelse i styret og om offentlighed i forvaltningen først kom til praktisk udtryk.

Det må imidlertid fremhæves, at alle de nævnte reformer skete på lokalt initiativ. Statsapparatet var endnu ikke så udbygget, at der ad denne vej kunne gennemføres et bedre fattigvæsen. Reformerne kom nedefra. Det var de enkelte byer, der rent lokalt gennemførte en borgerlig styret fattigforsorg, eller i det mindste foretog skridt i den retning. Regeringen forholdt sig ganske passiv, og nøjedes med at udtrykke sin velvilje, når den fra lokalt hold blev anmodet om at stadfæste en ny fattigordning. At den billigede de principper, Niemann havde givet udtryk for, viser Københavns fattigplan fra 1799. Men der blev ikke taget skridt til en generel lovgivning for hertugdømmerne efter disse grundtanker. 1736-loven forblev her fattigvæsenets grundlov. Fattigvæsenet var derfor stadig i denne periode præget af decentralisering og lokale forskelle. Det fik et selvgroet præg, forment mere efter lokale initiativer i overensstemmelse med tidsåndens krav end efter generelle forordningers forskrifter.

Regeringsinitiativer

Opholds- og hjemstedsret

En grundlæggende lovgivning som den kongerigske fra 1802–03 blev ikke udstedt for hertugdømmerne i denne periode. Regeringen nøjedes med ved given lejlighed at udtrykke sin støtte til etablering af arbejdsanvisning for fattige⁸¹. Den fulgte med tilfredshed de lokale frivillige reformer⁸² og accepterede med iver den udbredte tanke om, at borgernes bidrag skulle være frivillige⁸³. Tilsynet med kommunerne blev en del effektiviseret i denne periode, ikke mindst ved generalsuperintendent J. G. C. Adlers samvittighedsfulde visitatsrejser i årene fra 1792. Næst efter skolevæsenet var fattigvæsenet vel det, der optog Adlers tanker mest. Især i de første embedsår gjorde han et stort arbejde for at få et grundigt indblik i de lokale forhold. Hans undersøgelser begrænsedes ikke til blot at kaste et blik i regnskaberne. Overalt anbefalede han i de varmeste vendinger oprettelse af arbejdsanvisning.

Men også på regeringsplan fandt tidens humane indstilling udtryk. Opmærksomheden samlede sig om de vanskelige problemer vedrørende *hjemstedsret og kommunernes ret til at bortvise fattige*. Her var der god brug for reformer. I 1736-loven hed det, at hver kommune skulle forsørge sine egne fattige, fremmede fattige skulle føres til den kommune, hvor de var født, opdraget eller havde opholdt sig det meste af deres tid. Disse ord var dog så ubestemte, at de straks gav anledning til strid mellem kommunerne om, hvem der i det enkelte tvivlstilfælde skulle påtage sig forfølgelsen af en trængende. Med utallige kneb søgte den enkelte kommune at bevise, at den i alt fald ikke havde nogen forpligtelser. For at bringe større klarhed havde regeringen derfor i 1749 bestemt, at den, der kunne fremvise gyldige pas og vidnesbyrd, og som kunne ernære sig og sine, havde ret til at slå sig ned og arbejde, hvor han ville, og ingen kommune måtte afvise en sådan tilrejsende. Ophold af 6 års varighed på det nye sted gav ret til underhold i tilfælde af trang. Men kunne den tilrejsende henimod 6-års fristens udløb ikke stille kommunen sikkerhed for, at han ikke en dag ville falde dens fattigvæsen til byrde, havde kommunen ret til at tvinge ham til at drage bort. Disse regler gjaldt helt frem til 1808 og gav

anledning til en stadig menneskejagt. Alle kommuner søgte at sikre sig mod, at fremmede blev forsørgelsesberettigede dér. Tilrejsende blev nøje følt på tænderne, før de fik lov til at slå sig ned. Sogneboerne indgik overenskomster om, at ingen uden sognets billigelse måtte leje en bolig ud til fremmede. Skete det, måtte husejeren selv hæfte for eventuelle fremtidige udgifter til forsørgelse. Og når nogen henimod de 6 års udløb sad i trange kår, blev de fordrevet fra sognet. Endnu ikke hjemstedsberettigede fattige, som bad om hjælp, blev ofte trods sygdom sat på en vogn og transporteret til det sogn, hvor man mente, de var forsørgelsesberettigede. Det kunne hænde, at også dette sogn nægtede at modtage den fattige. Gik sagerne ikke så vidt, prøvede kommunerne i alt fald ved lange processer at skubbe forpligtelserne fra sig. Der blev ført lange korrespondancer kommunerne indbyrdes om dette spørgsmål. Sagen blev ofte indanket for amtmanden, gik til overretten i Slesvig og måske helt til Tyske Kancelli i København.

I 1749-loven var der særlige regler for husejere. Den tilrejsende, som købte hus eller anden fast ejendom, faldt nemlig ikke ind under 6-års reglen. Han fik straks ret til forsørgelse i den nye kommune; og han kunne ikke tvinges til at rejse bort. Disse regler voldte mange kommuner hovedbrud. De mente, at der var alt for let adgang til at erhverve ejendom. For at begrænse tilrejsendes mulighed for at erhverve ejendom og dermed forsørgelsesret ønskede de, at der blev gennemført krav om f.eks. kontant betaling eller udbetaling af en vis størrelse ved ejendoms køb. Alt i alt ønskede kommunerne, at der blev lagt bånd på de fattiges fri ret til at rejse og slå sig ned, hvor de ville. Sådanne tendenser tog regeringen imidlertid skarpt afstand fra. Af hensyn til erhvervslivets trivsel hyldede den princippet om arbejdskraftens fri bevægelighed. Til enhver tid forsvarede den borgernes »naturlige frihed« til at søge arbejde, slå sig ned og erhverve ejendom, hvor de ville⁸⁴. Den ønskede heller ikke at begrænse den uindskrænkede frihed i køb og salg, og den kunne ikke acceptere regler om, at fattige skulle betale kontant eller præstere en vis udbetaling for at erhverve hus. Begrundelsen var: »Man ville tvinge mange ubemidlede, der ikke havde andet at bygge på end deres arbejdsomhed, til at forlade landet, hvis man ved en sådan begrænsning indirekte ville afskære dem fra al lejlighed til at slå sig ned«⁸⁵. Her stod kommunernes snævre lokal-økonomiske synspunkter i klar modsætning til regeringens mere liberale og humane grundholdning.

Alt i alt koncentreredes regeringens bestræbelser i slutningen af 1700-årene om at sikre en mere human behandling af de fremmede tiggere og af de personer, som blev trængende et sted, hvor de endnu ikke havde erhvervet forsørgelsesret, og som derfor skulle transporteres til hjem-

stedet. Også den bestående ordning, hvorefter ubemidlede tilrejsende kunne tvinges til at rejse bort, hvis der var tegn til, at de med tiden kunne få brug for hjælp, forekom den humane tidsånd oprørende.

Regeringen tog sagen op i 1795, og dens eneste aktive indsats i denne periode gjaldt egentlig dette spørgsmål. Tanken var at gennemføre en radikal ændring af de bestående regler, hvorefter retten til understøttelse var afhængig af 6 års ophold i en bestemt kommune. I stedet skulle underholdspligten hvile på den kommune, hvor en persons behov for hjælp blev aktuelt. Efter regeringens opfattelse ville alle de bestående misforhold kunne afhjælpes på denne måde. Enhver ville få »den i den naturlige billighed så fast begrundede« fuldstændige frihed til at ernære sig redeligt ved arbejde, hvor han lystede. Den »menneskefjendtlige« luren på fremmede og deres fordrivelse kunne afskaffes. De stadige og kostbare stridigheder mellem kommunerne ville bringes til afslutning. De besværlige transporter af fattige ville kunne begrænses⁸⁶.

De fleste byer var dog af en ganske anden opfattelse. Næsten enstemmigt frarådede de at give de fattige hjemstedsret dér, hvor fattigdommen indtrådte. Det ville pålægge byerne alt for store byrder. Til byerne kom nemlig konstant mange ubemidlede fremmede – til Tønning og Garding de mange landarbejdere, som søgte arbejde i Ejdersted om sommeren, til Haderslev tjenestefolk fra Nørrejylland. En gennemførelse af regeringens tanker ville, frygtede magistraterne, medføre en stærkt stigende tilstrømning af småkårsfolk til byerne. At lægge forsørgelsesbyrden på fødestedet ville være langt mere fordelagtigt for byerne, og i den retning gik også flere af magistraternes forslag⁸⁷.

Efter den kølige modtagelse regeringens idé havde fået, var det naturligt, at de oprindelige tanker blev opgivet. Først i 1808 resulterede initiativet fra 1795 i en konkret lovgivning, nemlig patentet af 23. 12. 1808, »indeholdende bestemmelser om, fra hvilket distrikt den, der er fattig, skal forsørges«. Her blev al fordrivelse af fattige forbudt, og 3 år blev fastsat som frist for erhvervelse af forsørgelsesret. Denne lov var i hertugdømmerne det eneste omfattende resultat som på regeringsplan kom ud af oplysningstidens humanisme.

Som altid var det dog lettere at udstede en forordning end at få den virkeliggjort i praksis. De langstrakte skrivelser kommunerne imellem om forsørgelsesret fortsatte, og da åbenlys fordrivelse af småfolk nu var forbudt, blev »indirekte fordrivelse« taget i anvendelse. Sognemændene indgik stadig overenskomster om ikke at leje ud til fremmede, og man sørgede for, at ingen fremmede tjenestefolk fik tjeneste i sognet i over tre år. Når det andet år nærmede sig sin afslutning, var alle pladser og boliger

optaget, og den ubemidlede fremmede var således tvunget til at drage andet steds hen. Det er denne praksis man kalder »indirekte fordrivelse«. Regeringen søgte efter bedste evne at modarbejde sådanne aftaler. For det var jo klart, at den stadige omkringflakken blot gjorde fattigdommen større i den »tjenende klasse«, og at det fri næringsliv led under, at arbejderstanden næsten var stavnsbundet.

For at komme ondt til livs, forlængedes fristen for erhvervelse af hjemstedsret derfor i 1829 til 15 år. Hermed fik tjenestefolkene et længere pusterum, men afskaffet blev (indirekte) fordrivelse ikke. Kommunerne fortsatte med at kræve sikkerhed af tilrejsende mod at de skulle blive en byrde for kommunens fattiggkasse, og det var fortsat praksis, at nægte tjenestefolk og daglejere arbejde og bolig, når 15-års fristen nærmede sig udløbet.

Denne politik var dog lettere at praktisere i det sluttede landsbysamfund, hvor alle kendte alle, end i byerne. Efter bedste evne søgte magistraterne alligevel at formene fremmede, som måske en dag kunne blive til byrde for byen, adgang. I de fleste tilfælde har den fremmede, som blev afvist af en magistrat, vel fundet sig i afslaget. Men nogle protesterede, og arkiverne rummer talrige af den slags sager. Altid viser de modsætningen mellem den snævre kommune-egoisme og regeringens betoning af den enkeltes ret til at slå sig ned, hvor han lystede.

For at sikre sig mod fremtidige underholdsudgifter lod f.eks. magistraten i Flensborg hvert år alle, der opholdt sig i byen, og som endnu ikke havde søgt borgerskab, kalde frem. De blev så spurgt, om de ville slå sig ned i byen. Ville de det, måtte de enten blive borgere eller også stille kaution for, at de og deres familie ikke i fremtiden faldt kommunen til byrde⁸⁸. Kommunernes midler var ikke altid lige tiltalende. Da Peter Friederich Kutschenreuter omkring 1780 var draget fra landskabet Fehmarn ind til Burg for at finde arbejde og fortjeneste, lod magistraten ham snart efter meddele, at hvis han ikke kunne stille sikkerhed mod fremtidig forarmelse, måtte han inden 24 timer forlade byen. Den stakels mand klagede. Kancelliet fastslog, at han uden kaution måtte forblive i Burg og først i tilfælde af trang henimod 6-års fristens udløb kunne befales at forlade kommunen⁸⁹. Sådan var reglerne før 1808.

Noget lignende gentog sig sammesteds i 1819. Daglejer Hans Hinrich Bruhn bad med kone og 2 børn om tilladelse til at slå sig ned i byen. Men her var man ikke interesseret i arbejdsfolk uden formue, som ofte var udsat for arbejdsløshed, og som derfor let ville blive en byrde for fattigvæsenet. Man krævede da kaution af Bruhn. Ja, man søgte endog at sno sig uden om hans klager ved usandt at påstå, at regeringen havde afvist

hans klager. Bruhn var imidlertid standhaftig, og sagen endte med, at kancelliet resolverede, at han ikke kunne nægtes ophold⁹⁰.

Omsorg for børnene

Endnu et træk til belysning af regeringens stræben i slutningen af 1700-tallet skal nævnes. Ikke blot oplysningsskribenterne, men også regeringen var i denne periode klar over, at nøglen til fremskridt lå i den unge generation. *Børnene* skulle opdrages til arbejdsomme og nyttige borgere, som ikke faldt det offentlige til byrde, men tværtimod kunne ernære sig selv og fremme produktionen. Regeringens ønske om at sikre en ordentlig og tillige samfundsgavnlig opdragelse af fattige, forældreløse børn var gammelt. J. H. E. Bernstorff, fra 1751 oversekretær i Tyske Kancelli, havde i høj grad beskæftiget sig hermed. Han stod bag opfostringshuset på Christianshavn, grundlagt ved fundats af 1753. Her skulle fattige drenge fra hele landet underholdes og vænnes til »idel arbejde«. I byerne i Sønderjylland blev der foranstaltet indsamling til finansiering af anstalten – i Sønderborg indkom 140 mk. 6 sk., i Haderslev 248 mk. 3 sk. til formålet. Samtidig fik magistraterne pålæg om at indberette, hvilke fattige drenge, der egnede sig til og som ønskedes optaget i anstalten. Nogen særlig reaktion kom der dog ikke på opfordringen⁹¹.

Sandsynligvis på grundlag af visitatsberetningernes mange klager mente Bernstorff tillige, at opdragelsen af fattige, forældreløse børn mange steder var for dårlig. De blev sat i pleje hos uegnede folk, blev sjældent holdt til skole og blev ikke opdraget til gavn for samfundet. I 1753 foreslog han derfor, at de forældreløse børn ikke som hidtil skulle sættes i pleje af de lokale fattigforstandere, men at de alle skulle samles i vajsenshuset i Slesvig. Da en sådan ordning imidlertid ville betyde stærkt øgede udgifter for kommunerne, og da ideen altså mødte afgjort modstand, måtte Bernstorff i realiteten opgive sine planer, og de satte således ingen mærkbare spor⁹². Reformideens skæbne er ret typisk. Ofte ser vi i 1700-årene, at regeringen havde ideelle planer og forslag til forbedringer. Men de førte ikke til de store resultater, fordi man veg tilbage for at pålægge kommunerne nye byrder, og fordi man overhovedet holdt sig fra at indføre tvangsbestemmelser mod de enkelte byers og egnes ønsker. Uden disses aktive medvirken var et regeringspåbud jo også dømt til at mislykkes.

De enkelte kommuner kunne herefter fortsat sætte de fattige børn i pleje som hidtil – ofte blev de ved offentlig licitation anbragt i pleje hos de lavest bydende. Regeringen fandt i stigende grad denne fremgangsmåde betænkelig. I 1790'erne tog man derfor de indledende skridt til at komme bort fra ordningen. Der blev indhentet beretninger om den bestående

B e n a c h r i c t i g u n g e n .

Da ein Theil armer Kinder für Næctning der hiesigen Ar-
menecasse am 6. Decbr. d. J. mindestbietend vedtungen wer-
den sollen; so werden diejenige, die zur Annahme solcher
Kinder Lust bezeigen sollten ersucht, sich am betegten Tage
Nachmittags 2 Uhr im Hause des hiesigen Armenteckungs-
führers Möller einzufinden, Bote und Unterbote zu thun
und zu gewärtigen, daß dem Mindestbietenden der Zuschlag
ertheilt werden wird.

Apentade im Armenocollegio den 29. September 1832.
In Auftrag des Armenocollegii;
S c h o w .

Bortlicitering af fattige børn. Fattigkollegiernes sparepolitik viste sig på mange måder. I den her viste annonce fra Allgemeines Wochenblatt i Åbenrå meddeler borgmester Schow på fattigkollegiets vegne, at nogle fattige børn, hvis opdragelse påhviler det offentlige, skal bortliciteres til de privatpersoner, der vil kræve den mindste betaling for at påtage sig opdragelsen. Det vil ske ved auktion hos fattigregnskabsfører Møller. Her kan interesserede byde på børnene, og de, der kræver mindst i plejepenge for et bestemt barn, vil blive foretrukket. På denne måde fandt man vel næppe altid de bedst egnede plejefordre. 1835 blev en sådan fremgangsmåde da også forbudt.

fremgangsmåde. Ønsket var, at børnene i stedet skulle anbringes for en passende betaling i gode hjem. Men som det havde været tilfældet, hvor det gjaldt hjemstedsretten, veg regeringen, da det kom til stykket, tilbage for kraftige indgreb⁹³. I mange år fremover blev alt ved det gamle, og offentlig bortlicitering forekom endnu i første tredjedel af 1800-årene i byerne.

I Allgemeines Wochenblatt i Åbenrå kan man f.eks. i 1832 finde en annonce fra fattigkollegiet, undertegnet af borgmester Schow. Det meddeles, at nogle fattige børn den 6. oktober vil blive bortliciteret til de mindst bydende. Alle interesserede opfordres derfor til at møde den nævnte dag kl. 14 hos regnskabsfører Møller for at byde⁹⁴. I Ærøskøbing gjorde man ligeså. Den 9. december 1833 var der licitation over to børn, Gotlieb Lehnert og Johan Fr. Samuel Nicolaysen på følgende betingelser: Den, der modtog børnene, skulle forsyne dem med husleje, kost, klæder og øvrige livsfornødenheder. De skulle modtages »i den stand, hvori de befindes«, og fattigkollegiet forbeholdt sig at godkende et af de to laveste

bud⁹⁵. En tilsvarende fremgangsmåde blev anvendt i Ærøskøbing, når det gjaldt gamle, hjælpeløse mennesker, som skulle sættes i pleje. I sandhedens interesse må det dog siges, at kollegiet ikke blot så på prisen, men også på, at de pågældende blev forsvarligt anbragt. Efter 1835 møder vi imidlertid ikke flere eksempler på bortlicitering i Ærøskøbings fattigprotokoller. Det skyldes, at regeringen endelig ved cirkulære af 17. 9. 1835 havde forbudt denne nedarvede sædvane. Først hermed var ønsket fra oplysningstiden i 1790'erne blevet til lov.

Reaktionen fra 1814 til 1841

Økonomisk baggrund

Napoleonskrigen dannede overgang til en periode med et ganske andet grundpræg end den foregående oplysningstid. En lang række faktorer var med til at præge udviklingen.

I 1807 kom Danmark i krig med England og tiltrådte som Frankrigs forbundsfælle fastlandsspærringen. Krigen ramte i første række de ledende skibsfarts- og handelsbyer. Vestkysthavne som Tønning oplevede en hektisk aktivitet, men ellers blev handelen lammet. Englænderne kaprede mængder af skibe. Det gik især ud over Flensborg, der indtil 1812 mistede 133 skibe og hvis indbringende handel på Norge og Vestindien næsten blev standset¹. 66 % af Åbenrås skibstonnage gik tabt fra 1807 til 1811², og fragtfarten ophørte. Også rederne i Sønderborg mærkede følgerne af englændernes kaperier. Overalt blev skibsbyggeriet ramt af tilbagegang. Følgen blev »næringsløshed«, arbejdsløshed, ikke mindst i skibsfartscentre som Åbenrå og Flensborg. For byer, der ikke var så afhængige af skibsfart og handel, som f.eks. Haderslev, gik det bedre. Landbruget nød nemlig godt af de høje priser, og industri og håndværk begunstigedes af fastlandsspærringen, der lukkede engelsk konkurrence ude. Lønmodtagernes og de ubemidlede levevilkår blev imidlertid forringet af krigsperiodens prisstigninger³, der bl.a. skyldtes tilbagevendende dårlig høst kombineret med fast efterspørgsel⁴. Et fortsat stigende behov for social forsyning var den naturlige følge.

Forholdene bedredes ikke for den fattige bybefolkning med freden. 1814 blev et særlig vanskeligt år. Høsten i 1813 var mislykket, og vinteren 1813–14 blev streng. De høje kornpriser med deraf følgende gode kår for landbruget, men trange tilstande for byernes ubemidlede, fortsatte indtil 1818. Især om vinteren gjorde de det vanskeligt for småfolk i byerne at klare sig. I Tønder var det 1812–1817 nødvendigt at foranstalte særuddelinger af brød til de fattige⁵. Hertil kom, at det ikke straks efter 1814 viste sig muligt at bringe handel, skibsfart og skibsbyggeri på fode igen. Den pludselige stærke konkurrence fra engelske industriprodukter efter fastlandsspærringens ophævelse betød endvidere et alvorligt slag for den hjemlige produktion, især tekstilfremstillingen⁶. Byerne blev ramt af alvor-

lig stagnation. Til alt dette kom fra 1819 de faldende kornpriser og landbrugskrisen. Landbrugets svigtende købekraft virkede tilbage på byerne og fremmede den i forvejen alvorlige »næringsløshed« og arbejdsløshed. Mange landarbejdere søgte ind til byerne. Netop i perioden mellem folketællingerne i 1803 og 1835 voksede de fleste byer for første gang betydeligt; men de mange tilrejsende betød blot endnu et tilskud til den store skare af arbejdsløse. En afgørende befolkningstilvækst mærkedes også i disse år, især blandt de ubemidlede landarbejdere og daglejere. Stigningen kom netop i depressionens år og var således med til at forværre arbejdsløshedsproblemet⁷.

Alt i alt førte disse faktorer til et stærkt voksende pres på de offentlige fattigkasser. Nogle eksempler viser det.

I Flensborg havde prisstigningen og den store tilvandring af ubemidlede arbejdere allerede i slutningen af 1700-årene skabt øgede sociale problemer⁸. Under krigen og den følgende depression blev det endnu værre. I 1802 uddelte fattigkassen 30499 mk., i 1814 var udgiften 53347 mk.⁹. Flere og flere måtte bede om hjælp. I 1814 fik 1815 personer understøttelse, i 1828 var tallet 2395¹⁰. De sociale udgifter steg kraftigt, og borgerne måtte pålægges større fattigskat. For at lette byrden under de vanskelige økonomiske forhold, foreslog magistraten i 1820 at indføre en afgift til fattigkassen af alle auktionssalg og af alle skibe, som anløb Flensborg. Regeringen, der ikke ønskede at besvære handelens frie løb med flere afgifter, afviste dog forslaget. Endnu en idé havde magistraten til at lette de voksende byrder for borgerne. Opdragelsesudgifterne for de fattige drenge, som fattigvæsenet måtte sørge for, skulle nedbringes, ved at de blev sat i pleje hos landmænd med ret for plejeforældrene til at stille plejesønnen som stedfortræder for deres egen søn til militæret. Mod en sådan ret ville en landmand sikkert påtage sig opdragelsen mod en langt mindre betaling end hidtil. Dette barokke forslag, fremkaldt af den økonomiske krise, blev naturligvis afvist af regeringen¹¹. Også i Ekernførde og Slesvig kunne fattigkasserne i disse år vanskeligt bestride udgifterne. Der fremkom lignende forslag om at skaffe indirekte indtægter, i Ekernførde f.eks. om en afgift af hvert stykke kvæg, som blev ført til marked. Atter stillede regeringen sig afvisende over for sådanne forslag, der var et udtryk for fattigvæsenets økonomiske krise¹².

Søfartsbyen Åbenrå led samme skæbne som Flensborg. Udgifterne steg fra ca. 3700 mk. i 1800 til over 6000 mk. i slutningen af krigen. I de svære efterkrigsår fortsatte udgiftsstigningen og nåede i 1829 ca. 9000 mk.¹³

I Sønderborg mærkedes krigens hårde slag mod skibsfarten og den efterfølgende næringsløshed ligeledes. Udbetalingen af ugepenge øgedes

fra 1699 mk. i 1806 til 2116 mk. i 1812. De ekstraordinære ydelser steg fra 984 mk. i 1802 til 1373 mk. i 1810. Samtidig stagnerede fattigskatten, og der oparbejdedes en betydelig gæld. I 1814 måtte man forhøje udskrivningen af fattigskat med 50 %¹⁴.

Den antydede udvikling var ikke begrænset til søfartsbyerne. Magistrat og deputerede i Tønder klagede atter og atter i efterkrigsårene over »de næringsløse tider«. Al industri var forsvundet fra byen. Ikke mindst kniplingsfremstillingen, der ofte var blevet omtalt som den eneste kilde til byens næring og erhverv, gik tilbage. Nye moder og udenlandske maskinfremstillede bomuldskniplinger udkonkurrerede de håndlavede trådkniplinger¹⁵. Det må have påvirket erhvervssituationen i byen mærkbart. Tønder var da også en af de meget få byer i Sønderjylland, hvis indbyggertal ikke steg betydeligt mellem 1803 og 1835. Udviklingen satte sig tydelige spor i fattigregnskaberne tal. Efter en gradvis og moderat stigning voksede udgifterne brat fra ca. 1818. Uddelingen af ugepenge steg fra 2000–2500 mk. årligt i perioden 1800–1815 til et højdepunkt på 4335 mk. i 1823. Totaludgifterne steg tilsvarende fra 3000–4000 mk. årligt i tiden 1800–1815 til over 7000 mk. årligt i 1820'erne, ja til endnu højere beløb i 1830'erne. De stærkt stigende krav gjorde det tvingende nødvendigt at tilvejebringe flere indtægter. I 1820 blev den hver uge indkrævne fattigskat pludselig sat op fra 65 mk. til 102 mk.¹⁶ Den meget bratte udgiftstigning er sikkert udtryk for en økonomisk krise med arbejdsløshed og stagnation, som ramte Tønder i 1820'erne, bl.a. på grund af kniplingsindustriens tilbagegang. Det var derfor også arbejdsløsheden, magistraten først tog fat på at afhjælpe i 1820'erne. Motivet var klart: De fattige skulle skaffes mulighed for beskæftigelse »under den stadig tiltagende fattigdom og den af tidsforholdene foranledigede og stadig vedvarende arbejdsløshed«¹⁷

Overalt fulgtes Napoleonskrigen og de efterfølgende kriser af stigende fattigdom, øgede krav til den sociale forsyning og voksende fattigudgifter. Hvordan prægede denne udvikling fattigvæsenets opbygning samt borgerne, de lokale øvrigheders og regeringens syn på fattigvæsenet og de fattige?

Engelske tilstande

Depressionen og de stigende udgifter pustede nyt liv i debatten, og nu blev selve de principper, som lå til grund for fattigvæsenet, genstand for diskussion. Meningsdannelsen påvirkedes i høj grad af udviklingen i England. Alt i alt fulgte udviklingen i England og hertugdømmerne meget nøje de samme baner. Det havde i nogen grad være tilfældet i oplysnings-tiden¹⁸, men gjaldt i langt højere grad for årene efter ca. 1814. For at kunne forstå forholdene i Sønderjylland som led af en mere generel tendens i tiden vil det derfor være nyttigt at kaste et blik på tilstandene i England i årene 1815 til 1834¹⁹.

Freden efter slaget ved Waterloo i 1815 bragte ikke umiddelbart rigdom og fremgang. Tværtimod blev landbruget ramt af tilbagegang. Industrien kom ud for en lavkonjunktur på grund af faldende offentlige udgifter, og demobiliseringen skabte arbejdsløshed. Fattigudgifterne steg brat, fra 2 mill. pund i 1784 til 6 mill. pund i 1815. Højdepunktet nåedes i 1818 med næsten 8 mill. pund. Trods et beskedent fald de følgende år lå udgifterne i 1832 stadig på 7 mill. pund. Resultatet af de stigende udgifter blev en markant drejning bort fra den humane indstilling til fattigdomsspørgsmålet, som havde karakteriseret slutningen af 1700-årene. I de følgende års lidenskabelige debat opbyggedes en afgjort modstand mod alt organiseret fattigvæsen. Man mente, at selve fattigloven og systemet med at supplere lønningerne med ydelser fra fattigvæsenet øgede fattigdommen og de fattiges antal. Særlig stor indflydelse fik Malthus' tanker. Han hævdede, at befolkningen altid ville vokse stærkere end levnedsmiddelproduktionen, og at fattigloven ved ubetænksomt at give de fattige ret til understøttelse, opfordrede dem til »letsindige ægteskaber« og til at formere sig, så resultatet blev en stigende befolkning og øget trang. Han ønskede fattigloven ophævet. Ellers ville en stadig voksende fattigdom være uundgåelig.

Disse ideer gav genlyd overalt. Den opfattelse vandt frem, at enhver understøttelse ud over det allernødvendigste blot fremmede laster og ledigang. Helt at ophæve det forkætrede offentlige fattigvæsen turde man dog ikke. I stedet blev der i 1820'erne på lokalt plan foretaget reformer, hvis

hensigt var at yde hjælpen under mere afskrækkende former. Til sidst fandt disse tendenser udtryk i en ny lovgivning, der blev udformet som et kompromis mellem den heftige modstand mod enhver form for Poor-Law og de mere ansvarliges erkendelse af, at en form for fattiglovgivning ikke kunne undværes. En kongelig kommission blev nedsat i 1832 og den indsamlede et omfattende materiale om det lokale fattigvæsen. I 1834 udstedtes derefter »the Poor-Law Amendment Act«. Hermed indførtes en langt mere effektiv kontrol med det hidtil stærkt decentraliserede fattigvæsen. Som hovedregel blev fastsat, at hjælp til arbejdsduelige fattige og deres pårørende kun måtte ydes i »workhouses« under streng disciplin og under forhold, der var dårligere end de kår, hvorunder den dårligst stillede arbejder uden for anstalten levede. Målet var at afskaffe den udstrakte »out-door relief« og at skræmme de fattige fra at »kaste sig på fattigvæsenet«.

Debat ca. 1815 til ca. 1830

Modstand mod tvungent fattigvæsen

Som i England prægedes årene efter Napoleonskrigen af livlig debat om årsagerne til de voksende sociale problemer. Alle var enige om det bestående fattigvæsens og den eksisterende lovgivnings mangelfuldhed, og så heri én af de vigtigste årsager til de stigende udgifter. Alle krævede højløydte reformer. Men de konkrete reformforslag var stærkt forskellige. Talen drejede sig ikke, som hyppigt i den foregående tid, om at skaffe større indtægter til en forbedret og differentierende social forsyning. Det var andre, hårdere toner, som dominerede.

Særlig markant fremtrådte den gruppe, der ønskede helt at *afskaffe det etablerede tvungne fattigvæsen*. Argumentationen var ofte følgende: Oprindelig var det ganske overladt den enkeltes næstekærlighed og medlidenhed at hjælpe de nødlidende. Mange havde derfor holdt sig tilbage fra at søge hjælp. Der havde rådet et tillidsfuldt og venskabeligt forhold mellem rige og fattige, og at sørge for de trængende havde ikke været nogen tung byrde. Men så greb staten ind. Den skabte et lovbundet, tvunget fattigvæsen, indførte fattigskat og gav de fattige *ret* til understøttelse. Hermed var grunden lagt til stigende fattigdom og enormt accelererende udgifter. Hjælpen blev nu givet alt for gavmildt, og i tillid til den lovmæssigt sikrede understøttelse blev mange forledt til letsindighed. De kastede sig ud i ubesindige ægteskaber, eller lagde passivt hænderne i skødet. Det offentlige skulle jo hjælpe. Det tvungne fattigvæsen havde derfor overalt skabt stigende fattigdom, fattigskatten var resulteret i apati og tiggeri. Midlet mod disse onder var at ophæve det tvungne fattigvæsen. Alene privat, frivillig velgørenhed skulle atter råde.

Denne opfattelse blev undertiden underbygget med en typisk liberal tankegang, bl.a. i 1824 af en »præst i den danske del af Slesvig«. Han fremhævede, at statens vigtigste opgave var at sørge for retfærdighed og sikkerhed og at give borgerne mulighed for frit at udfolde sig. At skabe et tvangsfattigvæsen var ikke statens opgave, og den havde heller ikke ret til at gribe ind i privatejendomsrettens ukrænkelighed ved at pålægge borgerne fattigskat. Bidragene til fattigvæsenet skulle være frivillige og kriste-

*Johann Daniel Lawaetz, 1750–1826, købmand, ekspert i hertugdømmernes bankvæsen, ejer af bl.a. uld-, lærreds- og sejldugsfabrikker i Neumühlen ved Altona og organisator af spinderier i flere byer i Holsten, huskes vel mest for sit arbejde for fattigvæsenet. Han skrev flere bøger om emnet og søgte også i praksis at gavne de ubemidlede. Han grundlagde fattigkolonien Friedrichsgabe og byggede gode boliger for arbejderne på sine fabrikker. Efter *Geschichte Schleswig-Holsteins* bd. 6, 1960.*

lig barmhjertighed den eneste bevæggrund²⁰. Beslægtede toner lød i Provinzialberichte i 1829. Kun den, der erkender, at alt afhænger af egen indsats, og at der ikke er nogen hjælp at hente hos kommunen, bliver lykkelig. Derfor skulle man med tilsyneladende strengthed gøre de fattige begribeligt, at de måtte sørge for sig selv, og at de ikke kunne forlade sig på kommunen. Kun uforskyldt fattige skulle have hjælp. Alle andre skulle klare sig selv ved egen kraft – og det kunne de, når blot de ville²¹.

I pagt med liberalismens skeptiske holdning over for fabriksvirksomhed vendte nogle skribenter sig tillige mod et princip, som så ofte var fremhævet i den foregående tid, nemlig at det offentlige havde pligt til at sørge for arbejde til alle arbejdsløse. Allerede i 1823 hed det således, »at så lidt det står i øvrighedens magt at fastsætte priserne, lige så lidt tilkommer det den; og netop derfor står det ikke til den at levere arbejdssøgende arbejde«²².

Det slesvig-holstenske patriotiske selskab

Alle gik imidlertid ikke så vidt som til helt at afvise den tvungne fattigforsorg til fordel for privat velgørenhed. Pastor Hartwig Peters i Koldenbüttel accepterede, at fattigvæsenet måtte være en stats- og tvangsforanstaltning. Staten havde pligt til at sørge for sine fattige, og den fattige havde ret til at fordre understøttelse af staten²³. Til gengæld skulle der ind-

føres fastere og strengere regler, så der kun blev ydet det allermost nødvendige. En lignende opfattelse havde også tilhængere i det *slesvig-holstenske patriotiske selskab*.

Selskabet blev stiftet i 1812 af konferensråd Johann Daniel Lawaetz, storkøbmand og fabrikant i Neumühlen ved Altona. Lawaetz var selskabets vicepræsident, statholderen, landgrev Karl af Hessen, var ærespræsident. Selskabets centraladministration var delt i flere sektioner, hvoraf en var helliget kirke-, skole- og fattigvæsen. Den virkede for at forbedre især fattigvæsenet, og det arbejde, som blev udført her og i de lokale distriktsforeninger (f.eks. den i Slesvig), fik afgørende betydning både i opinionsdannende og praktisk henseende.

Lawaetz selv var idealist, fuld af flyvske, ikke altid lige realistiske ideer. Han stod bag oprettelsen af fattigkolonien Friedrichsgabe ved Quickborn lidt nord for Hamborg-Altona. Og i 1817 fremlagde han forslag om et »National-Wohlthätigkeits-Institut«, der skulle levere de fattige råmaterialer til forarbejdning og om et offentligt arbejdsanvisningskontor²⁴. Mange i samtiden trak overbærende på skuldrene af hans planer og anså dem for ganske urealistiske.

Mænd med mere jordnær tankegang som førsteborgmesteren i Altona fra 1790, konferensråd Caspar Friedrich Gähler, præsten Nikolaus Funk og ikke mindst udgiveren af Altonaer Mercur, Peter Poel, greb da føringen i selskabet. Især Poel var virksom. Det var på hans initiativ, selskabet i 1819 indledte en kampagne for oprettelse af sparekasser som det vigtigste middel mod forarmelse²⁵. For at der på sagligt grundlag kunne stilles forslag til at modvirke forarmelsen, lod Poel i 1815–16 indsamle oplysninger om de enkelte kommuners fattigvæsen. Materialet blev trykt i 1818 i første bind af det patriotiske selskabs skrifter, og blev på Poels foranledning ledsaget af to omfattende betænkninger, udarbejdet af henholdsvis gehejme-legationsråd Johann Georg Rist og etatsråd, friherre Kaspar v. Voght, der begge var fremtrædende medlemmer af selskabet. De tre mænds opfattelse skal omtales her, dels fordi de gav udtryk for den herskende stemning i det indflydelsesrige patriotiske selskab og dermed for den rådende tidsånd. Men navnlig har Rists synspunkter interesse. Uden i mellemtiden at have ændret anskuelser, blev han nemlig i 1834 et ledende medlem (sektions-dirigent) af den nye slesvig-holstenske regering på Gottorp, altså det organ, der i årene fra 1834 skulle udføre et så afgørende arbejde for en gennemgribende reform af fattigvæsenet i Slesvig og Holsten. Hvordan så de nævnte mænd på fattigvæsenet?

Ved at betragte indberetningerne nåede Poel til den konklusion, at selve det tvungne fattigvæsen var en hovedgrund til vanskelighederne. Hvor der

var indført tvangsbidrag til fattigkassen og hvor der uddeltes mange kontante understøttelser, men ikke blev sørget for arbejde til de fattige ved arbejdsformidling, arbejds-fattighuse eller industriskoler, dér var fattigbyrden stor og stigende. Under sådanne forhold lagde de af naturen dovne fattige nemlig blot hænderne i skødet i tillid til det statsbefalede fattigvæsen, og fattigdommen og de sociale udgifter måtte derfor vokse stadig mere. Hvor der derimod blev sørget for arbejde, hvor understøttelsen var karrig og blev ydet i naturalier, hvor der ikke fandtes fattigskat, men bidragene var frivillige, dér var fattigudgifterne ikke en alvorlig byrde. Fattigvæsenet burde altså ideelt set ikke være et statsbefalet institut, men overlades det private initiativ, og i arbejdshuse skulle der sørges for arbejde til de arbejdsduelige. Da et tvunget fattigvæsen imidlertid én gang var etableret, kunne det ikke ophæves igen, men skulle administreres med sparsommelighed og sådan, at hjælp fra fattigkassen ikke blev attråværdig.

Beslægtede tanker finder vi hos Rist. Også han mente, at det tvungne fattigvæsen, som udviklingen i England viste, blot øgede fattigdommen og udgifterne. Men da tvangssystemet havde ødelagt borgernes oprindelige trang til privat velgørenhed, var det ikke længere muligt at vende tilbage til den fri veldædighed. I stedet måtte man søge et kompromis mellem frihed og tvang. Forsorgen skulle ydes så billigt som muligt, og regeringen burde kun føre opsyn med fattigvæsenet og tillade de lokale enheder størst mulig frihed i forvaltningen. Alle borgere skulle deltage heri, og fuld offentlighed skulle råde, bl.a. med hensyn til regnskabsaflæggelse. Så meget som muligt skulle overlades til det private initiativ.

Som de øvrige betonedede v. Voght, at jo mere man uddelte, des flere fattige blev der. Kriteriet på et tilfredsstillende fattigvæsen skulle være, at det mindskede udgifterne og antallet af fattige. Offentlig regnskabsaflæggelse og almindelig deltagelse i forvaltningen ville være den sikreste vej til at nå dette mål. Mens både Lawaetz, Poel og Rist havde tilrådet, at man skaffede de fattige arbejde, var v. Voght mere betænkelig. Han tilsluttede sig helt liberalismens advarsler mod en kunstig udvikling af et lands produktion og industri. De mange tidligere forsøg med at give de fattige arbejde var altid endt i fiasko, fordi varerne ikke kunne afsættes og var for dyre, og den afsætning, man havde opnået, var sket på bekostning af den fri industri, hvis arbejdere jo blev udsat for fattigdom ved støtten til de kunstige forsøg på at give de træge fattige beskæftigelse. Kun som et skræmmemiddel – til at skille værdigt trængende fra de blot dovne og selvforskyldt fattige – ønskede v. Voght arbejdsanvisning anvendt²⁶.

Poel, Rist og v. Voght og dermed det patriotiske selskab udtrykte nok den mest almindelige opfattelse i tiåret efter 1814. De anså det tvungne

fattigvæsen som et nødvendigt onde, hvis dårlige sider skulle afhjælpes ved sparsommelighed, ved borgernes udbredte deltagelse i forvaltningen og ved vidtstrakt offentlighed. Så meget som muligt skulle overlades til privat, lokalt initiativ, og staten burde spille en yderst tilbagetrukket rolle. Hjælp til selvhjælp var en yndlingstanke. Derfor arbejdede man for oprettelse af sparekasser og fattighaver²⁷. At skræmme de fattige fra at søge hjælp, tvinge dem til at klare sig selv, var også et vigtigt træk i tankegangen, og fattigarbejdshuse og tvangsarbejdsanstalter trådte efterhånden mere og mere i forgrunden. Alt dette var en videreudvikling af tanker fra oplysningstiden. Men målsætningen var nu en anden. Fattigdom blev nu i højere grad end i årtierne forud betragtet som selvforskyldt. Opmærksomheden samlede sig i stadig stigende grad om at give fattigvæsenet et afskrækkende præg, så de fattige blev tvunget til at klare sig selv. At reducere det offentliges forpligtelser og skaffe besparelser, blev i videre udstrækning end i den optimistiske oplysningstid et udtalt ønske hos skribenterne. Hvordan gav den nye hårdere opfattelse sig udslag i praksis – i de enkelte byer?

Udviklingen i udvalgte byer indtil 1830'erne

Tønder

For at få et indtryk af de tendenser og typiske træk, som prægede udviklingen i det andet, tredje og fjerde årti af det nittende århundrede, er det nødvendigt først at betragte udviklingen på lokalt plan i nogle udvalgte byer. Vi begynder ude mod vest, i *Tønder*.

Her satte reformplanerne fra 1812–13 sig først tydelige spor efter en længere årrække. Den økonomiske udvikling kaldte dog snart på kraftige indgreb. Med næringsløshed og stor arbejdsløshed ikke mindst blandt spinderskerne blev nøden stor. I de dyre efterkrigsår lod magistraten hver vinter fra 1812–13 til 1816–17 indkøbe korn, som bagt til brød blev uddelt til årligt mellem 120 og 140 fattige²⁸. Udgifterne steg stærkt. I 1812 uddeltes i ugepenge 1779 mk., i 1823 var det tilsvarende tal ca. 4335 mk.

Det var arbejdsløshedsproblemet, man i pagt med oplysningstidens tankegang først tog fat på i forlængelse af planen fra 1812–13. Da ledelsen af det hensygnende private sygehus i Østergade 15 i 1819 foreslog, at kommunen skulle overtage huset til indretning af en arbejdsanstalt, gik magistraten helt ind for tanken²⁹. Heller ikke regeringen havde noget at indvende. I 1822 udstedtes regulativet for den kommende arbejdsanstalt. Her skulle alle arbejdsløse kunne få beskæftigelse og således tjene til eget underhold. Man håbede på denne måde at begrænse fattiggassens udgifter. En værkmeister skulle have fri bolig i Østergade 15. Han skulle uddele råmaterialer (hør, blår, uld og hår) til de arbejdssøgende ude fra byen, modtage de forarbejdede produkter, udbetale arbejdslønnen og organisere undervisning af fattige børn i håndarbejde. I selve arbejdsanstalten skulle kun de personer beskæftiges, som ikke havde mulighed for at udføre arbejdet hjemme, og her skulle også undervisningen af de fattige børn finde sted. Arbejdsanstalten skulle normalt hverken tjene som bolig eller arbejdssted for de arbejdende, men skulle være det punkt, hvorfra de enkeltes hjemmearbejde blev organiseret. Arbejdet skulle være frivilligt, dog var alle arbejdsduelige, som bad om offentlig understøttelse, forpligtet til at deltage i arbejdet. Herigennem skulle de bidrage så meget som muligt til eget underhold³⁰.

En ret human tankegang lå til grund for arbejds huset. Kommunen påtog sig en forpligtelse til at yde alle arbejdsløse arbej de, og disse blev ikke berøvet den personlige frihed ved »indespærring« i et arbej ds hus. Regu lativet bar dermed præg af den foregående fremgangstid og mindede ikke om den følgende periodes fattig- og arbej ds huse, fattiggårdene³¹.

Som følge af mangel på midler trådte arbej ds formidlingen først i virk somhed i 1826–27. Som startkapital låntes 6000 mk. Skomager Friedrich Christian Alwadt, der hidtil havde bestyret vajsens husets tugthus, blev an taget som værk mester. Det viste sig, at der var god brug for den tilbudte beskæftigelse. I 1832 deltog således 124 personer i arbej det. Det lykkedes ikke kun ved frivillighed. For at gennemføre reglen om, at ingen arbej ds duelig kunne få understøttelse uden at deltage i fattigarbej det, var det nød vendigt at bruge tvang over for en del, og i det hele taget blev arbej ds formidlingen nok udtryk for en skærpet kurs. Uddelingen af kontante uge penge blev nemlig begrænset, og i stedet blev de fattige henvist til at søge fortjeneste ved arbej de for arbej ds huset.

Men hurtigt tårnede vanskelighederne sig op. Det var svært at få de producerede varer solgt, de var ikke konkurrencedygtige, og publikum anså kvaliteten for dårlig. Varelageret svulmede op, arbej ds huset gav un derskud, og gælden voksede. I 1833 blev virksomheden indstillet, og først på efteråret 1834 måtte Alwadt flytte fra Østergade 15³². Hermed var situationen atter som før 1827, og det blev igen nød vendigt at øge ud delingen af ugepenge. I mellemtiden havde stemningen tillige vendt sig mod, at det offentlige påtog sig en fast forpligtelse til at skaffe alle arbej de. Da det i 1831–32 kom til forhandling om en nyordning af fattigvæse nets administration, betonedede deputeretkollegiet således, at de fattige selv måtte anstrenge sig for at finde arbej de, og at de ikke havde ret til at kræve beskæftigelse. Man ønskede kategoriske bestemmelser om, at »fat tiggvæsenet skaffer alle arbejdsløse arbej de« ændret til, at fattiggvæsenet »vil bestræbe sig for om muligt at skaffe passende arbej de«³³.

De voldsomt stigende krav til det offentlige fattiggvæsen var ikke blevet afbødet af arbej ds anstalten. De trykkende sociale forhold viste stadig mere klart, at det nedarvede primitive administrationsapparat, hvorefter magistraten og fattigforstanderen alene skulle klare alle problemer, ikke længere var tilstrækkeligt. Der var tydeligvis brug for reformer på dette område.

I 1831 fremdrog magistraten derfor atter planen fra 1812–13. Den blev forelagt de deputerede til udtalelse, og præsterne indvilligede i at deltage. En henvendelse til de kongelige embedsmænd blev resultatløs. Men i ok tober 1831 trådte et reformeret fattiggvæsen i kraft og forløb derpå efter

de følgende retningslinjer. Magistraten beholdt overopsynet. Et fattigkollegium bestående af en direktion (borgmester, hovedpræst, byfysikus, politimester og det dirigerende medlem af kommissionen) og en kommission (arkidiakon, en rådmand, bykæmneren, 3 deputerede, 2 borgere og regnskabsføreren) ledede forvaltningen. 15 fattigplejere førte tilsyn med de fattige, rapporterede ugentligt til kommissionen, der traf beslutning om evt. hjælp. Én gang månedligt reviderede kollegiet fattigkommissionens beslutninger og traf mere betydningsfulde afgørelser. I begyndelsen af hvert år fastsatte magistraten og de deputerede den ugentlige fattigskat. Efter ansættelsen blev skatteregistret fremlagt offentligt så borgerne havde mulighed for at klage. Fattigregnskabet blev efter endelig kvittering af magistraten fremlagt i 14 dage til offentligt gennemsyn, og uddrag blev bekendtgjort i Intelligensbladet.

Endelig var ideerne om mange borgeres deltagelse i forvaltningen og om offentlighed blevet virkeliggjort; men i øvrigt var tilstandene ikke opmuntrende i Tønder i 1820'erne og 1830'erne. På trods af arbejdsanstaltens virke lykkedes det næppe at komme tiggeriet til livs. I 1831 klagede fattigplejerne over tiggeri³⁴. Netop årene 1829–31 var overalt yderst vanskelige for småårsfolk. I 1829 var høsten blevet stærkt forringet af regn, vinteren 1829–30 blev lang og streng og hvilede med stigende priser tungt på fattigfolk. Trængslerne fortsatte i 1830. Juli, august og september var regnfulde, og især rug- og havrehøsten mislykkedes³⁵. Prisstigninger og kornmangel truede og skabte sammen med den politiske uro bekymring hos regeringen. Da den deputerede i slesvig-holsten-lauenborgske kancelli Höpp i efteråret 1830 blev sendt til hertugdømmerne for at lodde stemningen m.h.t. forfatningssagen, blev hans officielle formål da også at undersøge fattigvæsenet. For at forebygge kornmangel udstedtes en plakat om fri indførsel af korn i perioden fra 1. oktober 1830 til 1. juli 1831³⁶, og regeringen opfordrede øvrighederne til en særlig indsats for at lette nøden³⁷. Alligevel blev der kornmangel i begyndelsen af 1831, og ikke mindst i marskegnene ramtes landarbejderne af ubeskrivelig nød³⁸.

Disse krisetilstande, besparelseshensyn og tidens almindelige forkærlighed for naturalieunderstøttelser har sikkert medvirket til, at en kogeanstalt blev etableret i Tønder i 1831 efter eksemplet fra Flensborg og talrige andre byer. Fattigkommissionen fratog et stort antal fattige den kontante hjælp og udleverede i stedet spisetegn à 1 sk. Mod aflevering af et tegn kunne de fattige derpå få en portion middagsmad hos »kogemesteren« Martin Knudsen og hans kone i det store køkken i arbejds huset i Østergade 15. Der var uddeling alle ugens dage, og et medlem af fattigkommissionen eller en plejer var til stede hver gang for at kontrollere ma-

dens kvalitet og tilstrækkelighed³⁹. Noget luksuriøst trakterment var der ikke tale om. Man fulgte i stor udstrækning opskrifter fra anstalten i Flensborg. I februar 1833 så menuen eksempelvis således ud: mandag brød-
suppe, tirsdag: grynsuppe med sirup og eddike, onsdag: byggrød, torsdag:
brødsuppe, fredag: ærtsuppe, lørdag byggrød, søndag: ærtsuppe. Til-
fredsheden var nok større hos rådmænd Chr. Outzen, der ofte kontrol-
lerede madens kvalitet i årene 1831–33 og fandt den »forsvarlig god«
eller evt. »udadlegelig god« end hos de fattige, der var tvunget til at søge
anstalten. For mens der i de første måneder var omkring ti personer, der
dagligt for egne penge købte en middag i spisekøkkenet, var der ved års-
skiftet 1832–33 kun en enkelt eller et par fattige dagligt, som frivilligt
købte en portion i Østergade 15. Af denne grund og vel også fordi priserne
nu atter var for nedadgående, blev den offentlige bespisning indstillet i
april 1833 og blev først genetableret under den strenge kulde i februar
1841⁴⁰.

Da det stærkt stigende antal fattige i 1820'erne ikke blot medførte, at
udgifterne til huslejhjælp blev langt større, men det tillige ofte var svært
at skaffe bolig til de trængende, lod kommunen et fattighus i to etager
beregnet til omkring 80 beboere og med 29 værelser og lige så mange
køkkener opføre i Østergade 14 ved den gamle kirkegård. Der var ude-
lukkende tale om at skaffe boliger, ikke om at indsætte de fattige i et ar-
bejdshus. I 1835 fik 46 voksne og 20 børn fri bolig her, i 1840 var der
endog 77 beboere. Hensigten var at mindske fattiggassens udgifter, idet
det skulle være billigere at give de husvilde fri bolig i fattighuset end at
betale husleje for dem ude i byen. Sådan gik det dog ikke. Antallet af
fattige steg stadig, og mange måtte fortsat anbringes ude i byen. I stedet
for en besparelse medførte fattighuset, hvis indretning havde kostet mere
end 12000 mk., da blot en betydelig gældsbyrde for fattiggassen. Hvertil
kom, at et fattighus uden arbejdstvang for beboerne ikke faldt i regerin-
gens smag i årene efter ca. 1830⁴¹. Efter indretning af den ny fattig- og
arbejdsanstalt på Gørrismark i 1854 blev fattighuset da også overflødig,
og i 1855 blev det solgt ved offentlig auktion⁴².

Trods alle initiativer med arbejdsanvisning, fattighus, kokeanstalt og ny-
ordning af administrationen var udgifterne stadig stigende. I 1834 fik 190
personer eller lidt over 7 % af befolkningen understøttelse, efter 1826
var der årligt underskud på regnskabet, og gælden var i 1834 steget til
knap 12000 mk., hovedsagelig stammende fra udgifterne til fattighuset.
Hertil kom arbejdsanusets gæld på over 8000 mk⁴³. Det er derfor forstå-
ligt, at regeringen udtalte sig i meget kritiske vendinger om fattigvæsenet

i Tønder, da den fra 1834 underkastede forholdene i de enkelte byer en nøje revision.

Sønderborg

I *Sønderborg* blev udviklingen bort fra oplysningstidens atmosfære meget klart markeret. Friedericis reform var blevet gennemført, mens *Sønderborg* endnu nød godt af handelens blomstring. Men i krigen 1807–14 delte *Sønderborg* skæbne med andre søfartsbyer. Mange skibe blev opbragt, skibsfarten gik tilbage under blokaden, og bl.a. tabet af Norge betød, at fremgangen efter 1814 lod vente på sig. Der klagedes stadig over »næringsløshed«⁴⁴. Kravene til fattigkassen steg som nævnt voldsomt. I 1814 øgede man udskrivningen af fattigskat med 50 %, men først fra ca. 1820 begyndte man igen at få hold på udviklingen.

Nu faldt priserne voldsomt, og det benyttede fattigkollegiet straks til at reducere ugepengene. Det synes, som om principperne for styringen af fattigvæsenet i nogen grad er blevet ændret under krisen. Fra 1820 synes ønsket om besparelser, hensynet til at afvikle gælden og skabe balance på regnskabet, at spille en langt større rolle end i årene omkring 1800. Man må antage, at det har medvirket hertil, at fattigkassens forvaltning nu blev omgivet af større offentlighed.

Fra først i 1820'erne blev såvel skatteregistret som fattigregnskabet fremlagt til gennemsyn på rådhuset. Tre deputerede, der i forvejen virkede som fattigplejere, blev optaget i kollegiet i 1825 bl.a. for at sikre en rimelig skatteligning. På flere måder søgte man at begrænse udgifterne. I 1820 blev det f.eks. besluttet, at ugepengene for fremtiden skulle fastsættes i forhold til kornpriserne, der var faldende, at gratis medicin kun skulle ydes dem, der fik ugepenge, og at fattigplejernes beføjelse til at bevilge hjælp på egen hånd skulle begrænses⁴⁵. Et særligt utiltalende udslag gav spareviljen sig i 1833. Kollegiet beskar ugepengene svarende til en årlig reduktion på 258 rdl. 44 sk. og mente således at have gjort sig fortjent til publikums bifald. Det offentliggjorde en trykt fortegnelse over alle fattiglemmer, betonedes sin sparevilje, og at fattigplejerne for fremtiden kun i sygdomstilfælde eller efter udtrykkelig bemyndigelse skulle have lov til at give et tillæg til den én gang fastsatte understøttelse. Og kollegiet tilføjede: »Enhver oplysning, som kan føre til en besparelse eller en rigtigere fordeling af fattigpengene, vil være det undertegnede kollegium velkommen«. Hermed var et vigtigt princip for fattigvæsenet på denne tid udtrykt ganske utilsløret⁴⁶. Der var dog også en reel baggrund for nedskæringerne, idet levnedsmidler var faldet stærkt i pris siden 1819 og forarmelsen var om end ikke aftagende, så dog stagnerende⁴⁷. Derfor kunne fattigskatten

øges gentagne gange i perioden 1814–33, hovedsagelig med det formål at dække løbende underskud og afvikle den gæld, som var skabt i kriseårene 1807–18.

Sparebestræbelserne blev i øvrigt ført meget vidt, og man tog flere midler i anvendelse. I 1833 indrettedes en tvangsarbejdsanstalt for mænd, hvor de indsatte under strengt opsyn raspede farvetræ, som blev solgt til købmænd i byen. Anstalten, der kombineredes med et »sygehus« især for fremmede, som blev syge i Sønderborg, blev af meget beskedent omfang. I 1834–35 var der kun 3–4 personer i anstalten, ved udgangen af 1837 ialt 9 mænd, heraf kun 3 fra Sønderborg, og i 1842 var der kun 2 gamle drikkældige mænd og en ung »lediggænger« i arbejds huset⁴⁸. Men det harmonerede godt med anstaltens hovedformål. Selve frygten for at blive indsat i arbejds huset skulle anspore arbejdsduelige til at klare sig selv og til ikke at bede om offentlig hjælp. Fattigkollegiet roste sig gentagne gange af, at anstalten, trods sine beskedne dimensioner, havde medvirket til at lette presset på fattigvæsenet⁴⁹. Hvordan man i praksis brugte anstalten som skræmmemiddel, viser følgende eksempler. I 1837 overtog fattigkassen kautionen for daglejer H. Chr. Schmidts husleje. Men der var betingelser knyttet til. Han skulle betale ugentligt, og undlod han det, skulle han indsættes i arbejdsanstalten⁵⁰. I 1836 sik skomager Kaars at vide, at bragte han ikke en lægeattest på uarbejdsdygtighed, måtte han gå i arbejds huset⁵¹. Med andre ord: Ingen arbejdsduelig burde have hjælp, og ved kun at yde hjælpen i form af ophold i arbejds huset, skulle den arbejdsduelige tvinges til at anstrenge sig, så han kunne undgå hjælp under en så ubehagelig form.

Sparsommeligheden fik dog også mere direkte udtryk. For at kunne nedsætte fattigskatten blev understøttelserne gentagne gange reduceret, bl.a. som regel i sommertiden. Kollegiet erkendte, at nedskæringerne var så drastiske, at det var nødvendigt at regne med supplerende velgørenhed fra privat side, og at en ekstrauddeling under særlige vanskeligheder kunne blive påkrævet⁵². Man så således gerne, at privat velgørenhed aflastede den offentlige tvangsforsorg. Det var f.eks. tilfældet, da udgifterne til opdragelse af det ene af to faderløse børn i 1842 blev overtaget af »foreningen for forsømte børn«⁵³.

Kollegiet benyttede enhver gunstig lejlighed til at sikre fattigkassens interesser, holdt således stærkt på, at pårørende, børn, svigerbørn, nevøer, den undvegne ægtemand osv. var forpligtet til at underholde familiemedlemmerne, og at det offentlige først skulle træde til, når det stod ganske klart, at de pårørende, evt. efter anvendelse af tvang, ikke kunne hjælpe. Også erstatningspligten vogtede kollegiet på.

Understøttelserne var ikke begrænset til blot penge, ekstra-hjælp og medicin. Allerede Friederici havde sørget for, at der om sommeren, hvor tørv var billige, blev indkøbt et større parti, som derpå om vinteren blev solgt til fattige for indkøbsprisen. Andre fattige kunne indsamle kviste i hertugen af Augustenborgs skove, og ofte blev der uddelt brød om vinteren. I 1834 overtog fattiggassen det forsøg på at give de fattige arbejde med at spinde, som bykassen havde administreret bl.a. i årene 1800–1817 og fra 1830. Hos fattigplejerne kunne de fattige hente hør og blå, og garnet blev solgt ved offentlig auktion til fordel for fattiggassen. Den udbetalte spindeløn var dog så ringe, at det intet forslog til at give de trængende underhold. I 1840 udbetaltes således kun 67 mk. 13 sk. i hegle- og spindeløn. Også en spiseanstalt søgtes etableret ligesom i Tønder, dog uden held.

I øvrigt ønskede fattigkollegiet at give plads for private initiativer til afhjælpning af akut nød, og det kunne nok være påkrævet, ikke mindst i kriseårene 1829–31⁵⁴. En række ledende borgere, deriblandt provst Jensen og pastor Claudius, rådmand P. Jebsen, de deputerede B. Stein og J. G. Otzen, bykasserer Lorenz Henningsen, fattigforstanderen Fr. Biehl og fattiglægen Smith dannede en »Committee zur Verhütung allzudringender Noth«. Den foretog husindsamling og lod afholde lotteri over håndarbejde skænket af veldædige borgerinder. For det indkomne beløb på 678 mk. 12 sk. blev der uddelt tørv og kartofler til de fattige. I 1832 fandt en lignende uddeling sted til 128 fattige⁵⁵. Alligevel var nøden stor. Tiggeriet tog til, og i maj 1831 så fattigkollegiet sig foranlediget til at indrykke en bekendtgørelse i *Sonderburger Wochenblatt*, om at det under straf var forbudt at tigge, samt at tiggende børns forældre ville blive stillet til ansvar for børnenes tiggeri⁵⁶. Et forbud nyttede selvfølgelig i sig selv ikke meget. Børnetiggeriet og det svigtende skolebesøg, som allerede ved århundredets begyndelse havde voldt bekymringer⁵⁷, kunne ikke afhjælpes blot ved et magtbud fra oven. En kreds af byens honoratiores og velhavende borgere med amtsforvalter, etatsråd Manthey, provst Jensen og borgmester Langreuter i spidsen dannede derfor i 1837 en »forening til afskaffelse af børnetiggeriet og understøttelse af forsømte børn«⁵⁸. Foreningen lod foretage indsamling. Enkehertuginde Louise Augusta i Augustenborg skænkede 180 mk. og prins Christian Frederiks (den senere Chr. 8's) gemalinde Caroline Amalie 50 mk. For pengene blev der uddelt brød til de fattige børn, som gik flittigt i skole. Der blev oprettet sy- og strikkeskoler, som i 1838 frekventeredes af henholdsvis 30 og 23 små piger, og et dusin drenge fik undervisning i geometrisk tegning og i at lave paparbejder. Resultaterne var opmuntrende, og i 1838 kunne foreningens

direktion meddele, at børnetiggeriet næsten var ophørt, og at skolebesøget var blevet langt bedre. Således bødede private foreningers arbejde på det offentlige fattigvæsens mangler.

Åbenrå

I *Åbenrå* var det efter 1811 i realiteten provst Peter Paulsen, der ledede fattigvæsenet. Men han blev godt hjulpet af borgmester Schow. Ordningen fra 1811–1812, hvorefter inspektørerne (magistrat og provst) bistået af 14 fattigplejere forestod administrationen under tilsyn af fattigkollegiet (magistrat, provst og amtmand), fortsatte. Regnskabsføreren udbetalte understøttelserne efter inspektørernes anvisning, og fra 1814 blev regnskabet fremlagt til offentligt gennemsyn på rådhuset⁵⁹. Provst Paulsen førte protokollen ved inspektørernes og fattigplejernes månedlige møder, og tog sammen med fattigplejerne stilling til alle ansøgninger om hjælp mellem møderne⁶⁰. Ledelsen af fattigvæsenet pålagde ham en stor arbejdsbyrde. Hvilke principper fulgte Paulsen på dette område af sin embedsgerning?

For såvel Paulsen som Schow var det tvangsmæssige fattigvæsen med dets fattigskat et nødvendigt onde. De søgte at fremme den frivillige velgørelse, opfordrede f.eks. velhavende borgere til på privat og frivillig basis at tage sig af syge og nødlidende borgere og tog i akutte nødsituationer initiativ til ekstrainsamlinger⁶¹. Da den våde sommer i 1829 fik priserne den følgende meget strenge vinter til at stige stærkt, og voldsomt snefald gjorde det umuligt for mange gamle og syge at skaffe sig brændsel, lod borgmester Schow således to gange foretage husindsamling. For at undgå at udskrive højere fattigskat appellerede han til borgernes kristne medlidenhed. De skulle yde et bidrag, så også de syge, gamle og svage, der var lænket til deres kammer, kunne få varme i julen. »Julen er jo kærlighedens fest, men hvordan kan den kristne kærlighed vise sig smukkere end i velgørelse og i understøttelse af de trængende«, fjøede Schow til. Indsamlingen indbragte 265 rdl., og for disse penge blev der uddelt brænde til de fattige⁶².

Provst Paulsens vigtigste stræben gik ud på at skabe besparelser, så den trykkende fattigskat kunne lettes. Gentagne gange klagede han over, at han ikke fik tilstrækkelig støtte på dette felt – kun borgmester Schow og regnskabsføreren Bertram Møller fik ros for sparsommelighed. I 1821 hævdede Paulsen således, at fattigplejerne ikke havde et tilfredsstillende overblik: »Enten mangler de interesse for sagen eller de tragter kun efter at skaffe sig et godt navn ved overdreven rigelig forsørgelse af de fattige, uagtet der visselig ikke findes nogen borger i byen, der ikke sukker under fattigskattens byrde⁶³. Efter provstens mening så plejerne altså mere på

de fattiges end på skatteborgernes interesser, og det viste i hans øjne, at de havde misforstået deres pligter. I 1837 sukkede Paulsen over sin store arbejdsbyrde. Som leder af fattigvæsenet måtte han i tiden mellem de månedlige møder tage stilling til alle ansøgninger om hjælp – i vintertiden 10–12 tilfælde om dagen. Alligevel kunne han ikke fralægge sig hvervet. Alle andre havde nemlig ikke tilstrækkelig sparevilje og evne, og hans fratræden ville derfor betyde en »betydelig forøgelse af fattigbidragene«, og det måtte undgås⁶⁴. Paulsen betragtede sig altså som den vigtigste beskytter af borgernes pengepung mod den offentlige fattigskat. Hermed være imidlertid ikke sagt, at Paulsen, eller Schow, og med dem mange i samtiden, var hjerteløse og uden social forståelse. De mente, at det tvungne fattigvæsen var en stor byrde for borgerne, og at det tillige virkede skadeligt på mange af de fattige. De foretrak derfor hjælp under mere private former, og her opfordrede de ivrigt alle til at vise sig gavmilde.

Den så stærkt fremhævede sparevilje bar dog ikke den ønskede frugt. Fattiginspektørerne søgte med flid at begrænse udgifterne. De reducerede hver sommer understøttelserne, opfordrede til privat gavmildhed, udliciterede børnene billigst muligt, indførte spisebilletter til de fattige om vinteren. Men de vanskeligheder, der var at kæmpe med, var for store. Da krigsårenes og de nærmestfølgende års økonomiske krise var gennemlevet, kom der nemlig nye problemer til. Skibsfartens voldsomme opblomstring betød nok fremgang for skippere og skibsbyggere. Men skibsfartens koncentration på fragtskibsfart medførte mindre næring til byens småhåndværkere og handlende. De mange daglejere og andre ubemidlede, der i håb om arbejde blev lokket til byen af det stærkt stigende skibsbyggeri, var desuden en økonomisk set meget sårbar befolkningsgruppe. Ved sygdom og pludselig arbejdsløshed på grund af afmattede konjunkturer stod de helt uden reserver og måtte derfor søge offentlig hjælp. Den stærkt stigende befolkning gjorde tillige boligproblemet akut. Det var svært at skaffe husly til de mange ubemidlede, og fattigkassens udgifter til husleje-hjælp steg kraftigt. Alt dette betød øget pres på fattigkassen og er bagsiden af den vældige fremgang i skibsfarten, som normalt fremhæves som tegn på voksende velstand i Åbenrå i årtierne fra omkring 1825. Derfor steg de sociale udgifter samtidig med at byens skibsfart og skibsbyggeri tog fart, og enkelte borgere nåede betydelig rigdom⁶⁵.

Træk af lokal praksis 1815-1835

Borgerskabet får medindflydelse

Vi vil nu forsøge at give et tværsnit af nogle af de typiske træk, som karakteriserede den lokale praksis i byerne i de to første årtier efter 1815. Hertugdømmerne havde ikke i oplysningstiden oplevet noget svarende til den omfattende kongerigske fattiglovgivning fra årene mellem 1799 og 1803. Heller ikke i de første årtier derefter fastlagde lovgivningen nye grundlæggende regler for fattigvæsenets administration. Uden væsentlige indgreb ovenfra udvikledes og omformedes de enkelte byers fattigvæsen derfor i tiden indtil 1830'erne hovedsagelig nedefra, efter de krav som stilledes af de ydre økonomiske forhold og af tidsånden. På mangt et punkt træffer vi en videreudvikling af tanker fra oplysningstiden.

Perioden var præget af borgerskabets ønske om større *medbestemmelse på det kommunale styre* og om øget offentlighed i forvaltningen, ideer som f.eks. fandt udtryk i nye byreglementer for Plön i 1824, for Oldenburg i 1827 og for Segeberg i 1829⁶⁶. På intet administrationsområde fandt disse tendenser så klart udtryk som inden for fattigvæsenet. Lidt efter lidt blev borgernes indflydelse øget på embedsmændenes bekostning. Nogle eksempler kan illustrere det.

I Frederiksstad fik borgerskabets repræsentanter, deputeretkollegiet, større beføjelser. I 1824 blev det bestemt, at det årlige fattigregnskab før arkivering skulle forelægges de deputerede til gennemsyn⁶⁷, og i begyndelsen af 1830'erne blev de deputerede optaget i fattigkollegiet⁶⁸. I Sønderborg krævede en kreds af borgere i 1820–21, at ikke blot magistrat og præster skulle administrere fattigvæsenet. Nej, da »kommunen« ikke kunne være udelukket fra et sådant anliggende, skulle de deputerede optages i kollegiet. Tilsvarende burde regnskabet hvert år fremlægges til gennemsyn (og kollegiet skulle ikke kunne afvise at besvare eventuelle spørgsmål)⁶⁹. I 1825 blev fattigkollegiet derpå suppleret med tre deputerede valgt af deres egen kreds⁷⁰. I Husum deltog repræsentanter for de deputerede fra 1835 på tilsvarende vis i den årlige regnskabsaflæggelse på klostret⁷¹. I Tønder ønskede deputeretkollegiet i 1832, at mindst to borgere blev optaget i direktionen. For da det hele var noget som angik bor-

gerne, så kunne intet i den svære økonomiske situation lette byrden mere for dem, end at de blev repræsenteret i første instans, og at alt skete under fælles ledelse af magistrat og borgerskab^{71a}. Særlig tydelig blev udviklingen henimod større »borgerlig« indflydelse på administrationen i Slesvig. Her fandt bruddet med 1700-årenes primitive embedsmandsdominerede styreform sted i årene 1813–1830. I Friedrichsberg og Lollfuss udvidedes de oprindelige fattigkollegier bestående af sognepræsten, en rådmænd og to kirkeværger således i henholdsvis 1813 og 1818 med et antal fuldt stemmeberettigede medlemmer, der tillige virkede som fattigplejere i de distrikter, bydelene samtidig blev delt i. I Altstadt blev fattigplejere først indført i 1830, og selv om de fik adgang til fattigkollegiets møder, fik de ikke stemmeret som i de to andre bydele^{71b}.

Offentlighed i forvaltningen

Parallelt med at skatteyderne således opnåede voksende indflydelse på forvaltningen, blev offentlig fremlæggelse og almindelig *offentliggørelse* af regnskaberne stadig mere udbredt. Allerede oplysningstidens reformatorer havde betonet, at en regelmæssig bekendtgørelse af fattigvæsenets resultater var en betingelse for at få borgerne til at bidrage gavmildt til virkeliggørelsen af de mange nye ideer. Nu blev »publiciteten« imidlertid brugt i den alt dominerende sparekampagne. Den ene by efter den anden gik over til offentlig fremlæggelse af fattigregnskaberne og lod indrykke regnskabsekstrakter i de lokale ugeaviser. Offentliggørelse kunne også ske ved oplæsning fra prædikestolen i kirken, som i Ærøskøbing⁷². På dette som på andre områder gik Flensborg i spidsen. Allerede for årene 1806–14 lod fattigkommissionen trykke en tabellarisk oversigt over indtægter og udgifter. I 1822 blev den fulgt af en oversigt for tiden 1815 til 1820, og i 1830 udsendtes en tilsvarende tryksag omfattende årene 1821–28⁷³. Kommissionen gjorde alt for at vinde borgernes velvilje. Da den ikke mente, at publikum gennem regnskaberne kunne opnå tilstrækkelig indsigt i fattigpengenes anvendelse, gik den endnu videre. I 1830 besluttedes det fremover halvårligt at offentliggøre lister over alle, der fik hjælp af det offentlige. Så ville borgerne virkelig få mulighed for at bedømme, om deres skat blev anvendt rigtigt. »Forhåbentligt bliver den (muligheden) benyttet«, tilføjede magistraten. I 1832 forelå den trykte fortegnelse fra kommissionen over alle, som fik understøttelse med angivelse af navn, alder, antal børn, hjælpens størrelse og art. Samtidig opfordredes publikum til at underrette kommissionen, hvis man mente, at der var givet hjælp til nogen, som enten slet ikke eller ikke i tilstrækkelig grad trængte til den. Kommissionen forsikrede tillige de bekymrede skatteydere om, at den

hverken regnede sig for berettiget eller forpligtet til at bevilge nogen voksen en større understøttelse end netop nødvendigt til at opretholde hans liv og sundhed. Nu kunne borgerne rigtig snage i lemmernes forhold og derved beskytte deres egen pengepung. Til slut blev interesserede opfordret til at gemme oversigten, så de kunne føre den a jour med de halvårslige til- og afgangslister, som fremover ville blive trykt i ugebladet. På denne måde ville de også fremover kunne varsko kommissionen om personer, der fik uretmæssig hjælp⁷⁴. Dette middel i sparebestræbelserne slog hurtigt an. I Husum lod man ved samme tid trykke månedlige lister over de understøttede⁷⁵. I Sønderborg blev eksemplet fulgt i 1833⁷⁶, og da fattigkassen i Lollfuss kørte med betydeligt underskud, lod fattigkollegiet fra 1835 trykke regnskabsuddrag ledsaget af lister over kontribuenten og fattiglemmer, med den talende tilføjelse, at ligesom enhver nærmere oplysning om fattigforvaltningen ville blive givet med beredvillighed, så ville også enhver oplysning fra publikum, hvorved en større sparsommelighed kunne fremkaldes, blive modtaget med tak⁷⁷. Mange liberales krav gennem årene om større offentlighed var hermed blevet opfyldt, i alt fald på dette felt. De bitre bemærkninger, som den »revolutionsbegeistrede jacobiner« rektor Brincken i Haderslev havde udtalt i 1793 om for ringe »Liebe zur Publicität«⁷⁸ ville omkring 1830, når det gjaldt fattigvæsenet, have været ilde anbragt de fleste steder.

Fattigplejere

Fattigplejere var omkring 1830 indført i de fleste byer, dog undtaget Ekernførde, hvor et forsøg i denne retning kun havde været kort⁷⁹, og byerne på vestkysten. Den ene by havde efterlignet den anden, og regeringen havde ikke bidraget til udbredelsen. Det var som regel agtede borgere, der uden vederlag og mere eller mindre frivilligt påtog sig et sådant

Meddelelse i Tondersches Intelligenzblatt fra marts 1835 om offentliggørelse af fattiglemmernes navne. Ingen detalje skulle undrages skatteydernes blik. Efter at der var offentliggjort en liste over Tønder-borgernes bidrag til fattigkassen, meddeler fattigkommissionen her, at nu vil også lemmernes navne og understøttelse blive offentliggjort. Navnelisten vil blive fordelt med Intelligenzbladet, og særlig interesserede kan købe listen i bogtrykkeriet hos Forchhammers enke for en skilling pr. stk. Skatteborgerne opfordres til at gennemgå listerne nøje og gøre fattigkommissionen opmærksom på fejl i fordelingen af understøttelserne. Her fik de velstillede rigtig mulighed for at snage i deres dårligt stillede medborgeres forhold. Mon der kan tænkes nogen sikrere vej til at begrænse udgifter til offentlig understøttelse, end at give de borgere, der skal betale, direkte indflydelse på hjælpens fordeling?

Nachdem vom Magistrat das Verzeichniß derjenigen, die zur hiesigen Armen-Casse contribuiren, öffentlich bekannt gemacht ist, hat sich der Wunsch, ein gleiches Verzeichniß von denjenigen zu sehen, welche aus der Armenkasse empfangen, ziemlich allgemein unter den Contribuirenden ausgesprochen. Die Armen-Commission, welche die Vertheilung des Armengeldes zunächst zu besorgen hat, kommt diesem Wunsche um so bereitwilliger entgegen, weil sie durch Erfüllung desselben eine allgemeinere und lebendigere Theilnahme am Armenwesen, als sie bisher sich erfreuen konnte, zu erregen hofft. In dem sie daher hiedurch bekannt macht, daß die Namenliste aller derjenigen, die aus hiesiger Armen-Casse Unterstützung erhalten, theils mit dem Intelligenzblatte wird vertheilt werden, theils in der hiesigen Buchdruckerey für 1 Rth à Exemplar zu haben ist — ersucht sie zugleich einen jeden, sie — zur Anstellung einer näheren Untersuchung — darauf aufmerksam zu machen, ob bei der Austheilung des Armengeldes ein Irrthum irgend einer Art vorgekommen sey; sie achtet sich keinesweges von solchen Irrthümern frei, obwol sie sich bewußt ist, mit der möglichsten Sorgfalt und mit Berücksichtigung aller, ihr bekannten Verhältnisse zu Werke gegangen zu seyn. Vieler Augen sehen aber mehr als Einziger, das ist gewiß — und daß alle, welchen die Sache interessirt, mit offenen oder unpartheyischen Augen zusehen möchten, wünscht, zur Erleichterung ihres schwierigen und verantwortlichen Geschäfts, die

Armen-Commission.
Zondern, im März 1835.

tillidshverv for en kortere eller længere periode. Selvfølgelig var borgerne ikke altid lige begejstrede for hvervet. I 1832 kunne de deputerede i Tønder således ikke helt tilslutte sig den lokale fattigordnings ord om fattigplejerens stilling: »... at enhver gerne vil påtage sig dette arbejde, da det er en lønnende glæde at have været trængendes hjælper og rådgiver.« Borgerne mente, at de havde byrder nok i forvejen, og de ville kun påtage sig sådanne hverv, hvis de fattige undgik »uartighed« og optrådte høfligt og venligt. Borgerne ville ikke være de fattiges tjenere⁸⁰. Derfor blev det i mange senere regulativer, f.eks. i Tønders fra 1842 bestemt, at der ventede den fattige, der optrådte trægt, trodsigt eller utilbørligt over for fattigkollegiet, regnskabsføreren og fattigplejerne, fængselsstraf eller en passende korporlig afstraffelse.

Fattigplejerne, der blev et så karakteristisk led i fattigvæsenet, var indført i oplysningstiden for at muliggøre en mere effektiv forsyrg. De ganske få personer, der i 1700-årene normalt ledede fattigvæsenet, kunne vanskeligt føre nøje opsyn med hver enkelt fattigs opførsel og behov. Fattigplejerne skulle råde bod på denne mangel. Hver førte i sit lille distrikt kontrol med de trængende for at sikre, at ingen led nød i det skjulte, at ingen fik uretmæssig hjælp eller misbrugte den. De overvågede de fattiges livsførelse og arbejdsomhed og indberettede om alt til de bevillende organer. Herved fik disse et langt bedre informationsgrundlag, når de skulle fastsætte understøttelserne. Hvordan fattigplejerne kom til at virke i praksis, afhæng af høj grad af den enkeltes personlige indstilling – menneskelighed eller hårdhed. I mange tilfælde har de gjort opmærksom på behov og nød, som ellers ville være forblevet skjult for det offentlige. De betegner et lille skridt på vejen fra den oprindelige primitive indsamling og uddeling af almisser til vor tids udbyggede og differentierede forsyrg med dens opsøgende arbejde.

Samtidig var de dog også i reaktionens periode efter 1814 med til at muliggøre en nedværdigende kontrol med de fattige. De blev let til redskaber i tidens hårdhjertede sparekurs og bidrog til at give den offentlige hjælp en umyndiggørende karakter, som blev bibeholdt lige indtil 1930'erne. F.eks. skulle de hyppigt – og gerne uanmeldt – besøge de fattige, for at kontrollere deres livsførelse. Netop i disse år blev de tillige fra alle sider fremhævet som et vigtigt middel i bestræbelserne på at begrænse fattigvæsenets udgifter. Da der i Sønderborg midt i 1830'erne blev indsat fem nye fattigplejere, udtalte præsterne f.eks. ønsket om, at de måtte gå ind for den samme sparsommelighedens ånd, som havde rådet i nogle år^{80a}.

Fattigplejerne gav ved deres indberetninger de besluttende organer den

viden, som blev lagt til grund for alle afgørelser om hjælp. For at hele administrationen kunne forløbe efter hensigten, var det derfor vigtigt, at de blev besjælet af den rette økonomiske opfattelse. I Flensborg prøvede man at opnå dette ved i 1833 at give plejerne en omfangsrig instruks. I § 1 indskræpedes de vigtigste principper. Det hed her: »Frem for alt må fattigplejerne gøre sig den strengeste sparsommelighed til lov, og de må aldrig glemme, at fattigkassen kun er et os betroet fremmed gods, som vi er forpligtet til at forvalte med den strengeste økonomi.« Fattigskatten var alt for trykkende for borgerne. Derfor skulle plejerne huske, »at kommunen kun er de fattige så meget skyldig, som netop synes nødvendigt for at opretholde liv og sundhed, men at alt derudover må forblive overladt til privat velgørenhed; at rundhåndethed fra kommunens side erfaringsvis altid blot øger antallet af fattige; at kun syge, gamle og børn i reglen har begrundet krav på understøttelse, og at det er uretfærdigt og ubilligt at understøtte en drivert og en drukkenbolt, så meget mere som ikke blot den rige og velhavende, men også den flittige daglejer må bidrage dertil«⁸¹. Tydeligere kan det vel ikke udtrykkes, at fattigplejerne var sat til at varetage skatteborgernes interesser mere end de fattiges. En institution, skabt af oplysningstiden hovedsagelig for at kunne yde alle en bedre og mere hensigtsmæssig støtte, havde under ændrede forhold fået et delvist nyt indhold.

Privat velgørenhed

Alle øvrigheder søgte at fremme *privat velgørenhed* for herved at aflaste det tvungne, offentlige fattigvæsen. Der blev faktisk rundt omkring udført et stort arbejde af denne art. De private initiativer synes at falde i to hovedgrupper. Dels oprettede det velhavende borgerskab i en lang række byer foreninger af mere permanent karakter med det formål at modarbejde forarmelse især ved at sætte de fattige til arbejde. Og dels søgte borgerskabet under akutte vanskeligheder som følge af f.eks. prisstigninger, hård vinter eller kornmangel, at lindre nøden ved en ekstraordinær indsats. Disse almindelige træk i tiden kan illustreres ved talrige eksempler.

I Tønning sluttede ca. 80 af de mest velhavende indbyggere sig i 1830 sammen i en »velgørenhedsforening«. De skød ca. 1700 mk. sammen, lod anskaffe hør, blå og uld, som blev forarbejdet af fattige kvinder. Samtidig indrettedes en arbejdsskole, hvor fattige piger kunne få gratis undervisning i at sy, strikke og spinde. Men resultaterne svarede ikke til forventningerne. Allerede i 1839 var arbejdsskolen gået ind p.g.a. for store udgifter, og den øvrige arbejdsanvisning var næsten hørt op, fordi den tilbudte spindeløn var alt for ringe⁸². I Frederiksstad virkede på samme tid

en forening af frivillige fattigvenner for at beskæftige de fattige med bl.a. sivfletning⁸³, og i Garding sluttede en kreds af byens ledende mænd og især kvinder sig i 1842 sammen for at skaffe fattige børn undervisning i håndarbejde⁸⁴. En bemærkelsesværdig indsats ydede kvinderne i Ekernførde. Kort efter 1820 dannedes her en kvindeforening, som ved offentlige auktioner over medlemmernes håndarbejder skaffede betydelige summer, der blev anvendt til bl.a. indretning af et nyt fattighus i 1824. Desuden oprettede foreningen en pigeskole, hvis elever ikke blot fik undervisning i håndarbejde, men også for en stor del blev forsynet med tøj⁸⁵. At borgerskabets kvinder blev inddraget aktivt i den private velgørenhed er et træk vi møder mange steder i disse år, første gang vel nok i Slesvig. Her var stemningen for privat velgørenhed særlig gunstig, og ikke mindst dr. Suadecani virkede i denne retning. For at råde bod på vinterkuldens hårdhed lod han i oktober 1814 foranstalte offentlig bortlodning af kvinders håndarbejde. Den erhvervede kapital blev senere anvendt til at levere de fattige billigt brændsel⁸⁶. Eksemplet smittede og fandt f.eks. anvendelse i Sønderborg i 1830⁸⁷. Blandt talrige initiativer af privat art i Slesvig kan også nævnes sammenslutninger af borgere i Lollfuss og Friedrichsberg med det formål at skaffe fattige varm mad⁸⁸. Hertil kom i de enkelte bydele foreninger, der sørgede for arbejde til arbejdsløse. I Altstadt virkede fra 1819 til 1830'erne »Verein zur Beförderung der Arbeitsthätigkeit unter den Armen der Altstadt«. Foreningen ville skaffe alle, der ønskede det, arbejde med at spinde hør og blår mod en passende betaling. Medlemmerne tegnede sig for aktier af 2 rbdl, og for den således tilvejebragte kapital blev der indkøbt råmaterialer. De producerede varer blev solgt offentligt, og hvert tredje år havde medlemmerne ret til at træde ud af foreningen. I så fald fik de tre fjerdedele af det indskudte aktiebeløb tilbagebetalt med et forholdsvist fradrag af foreningens eventuelle tab⁸⁹. Men også denne forening mødte de kendte vanskeligheder: utilstrækkelig kapital og afsætning. Noget hjalp det, da fattigkollegiet tvang de fattige til at benytte sig af foreningen ved at begrænse understøttelsen til de arbejdsduelige. Derfor fik foreningen en noget længere levetid end de fleste tilsvarende, et forhold, som dog tillige peger i retning af, at der har rådet en ret udbredt arbejdsløshed⁹⁰. I Flensborg roste magistraten borgerskabet for omfattende privat velgørenhed. I 1815 oprettedes f.eks. ved frivillige bidrag en søndagsskole for håndværkere og tjenestefolk. Fra 1818 og i de nærmest følgende år blev der ved privat subskription sørget for uddeling af middagsmad til en del syge. I 1822 fremkom endelig forslag om, at det højere borgerskab skulle foranstalte teaterforestillinger, hvis overskud kunne uddeles til trængende⁹¹.

Uagtet de mange forsøg med arbejdsanvisning lod den fremvoksende liberale skepsis over for en sådan »indblanding« i arbejdsmarkedets forhold alligevel høre fra sig. Magistraten i Slesvig så således med kritiske øjne på tanken om arbejdshuse for frivillige arbejdere. For kun den virksomhed, som forløb efter helt fri tilskyndelse, ville bære frugt, og fattigforvaltningerne måtte aldrig optræde som arbejdsgiver på felter, hvor borgere i det fri erhverv fandt deres levebrød. Resultatet heraf ville nemlig blot blive, at de sidstnævnte blev brødløse⁹².

Den private velgørenhed, som skulle bøde på det offentlige fattigvæsens tydelige mangler, viste sig tillige, når nøden for fattigfolk blev særlig akut. Det gælder årene omkring 1830, hvor hårde vintre, høje priser og regeringens opfordring til at gøre en særlig indsats fremkaldte en del private initiativer. I Slesvig blev der f.eks. skaffet brændsel ved salg af aktier⁹³, i Sønderborg opstod »foreningen til afvendelse af altfor trykkende nød«, som lod afholde særindsamling og lotteri, så der kunne uddeles tørv, kartofler og tøj⁹⁴. I Åbenrå skaffede borgmester Schow ad frivillig vej midler til fordeling af brændsel⁹⁵, og i Ærøskøbing bragte man i vinteren 1830 og 1831 ud over den årlige fattigskat så store midler til veje, at der dagligt kunne uddeles 70 pund brød⁹⁶. I Haderslev dannede 18 borgere i 1831 en »forening til oprettelse af en spiseanstalt i byen Haderslev med samt Slotsgrunden«⁹⁷. I de følgende år organiserede den en omfattende fattigbespisning.

Hvilken tankegang lå bag borgerskabets mange forsøg på at afbøde den mest opsigtvækkende nød? Selvfølgelig var der ægte medfølelse og naturlig medlidenhed med de mindre lykkeligt stillede medborgeres trange kår. Men hertil kom en ubestemt frygt for, hvad der kunne ske, hvis de fattige selv tog sig til rette for at komme ud af den bundløse jammer. Velgørenheden blev hermed til et værn for den private ejendomsret. Ligesom en del skribenter afviste en ophævelse af det tvungne fattigvæsen, fordi det kunne bane vej for farlige omvæltninger, fik uddelingerne af brød, brændsel, tøj og mad tillige en samfundsbevarende funktion. Det kom f.eks. frem, da assessor og aktuar August Carl Emil Clausen i Ærøskøbing i 1830 opfordrede byens borgere til at yde et bidrag til indkøb af brændsel til de fattige i den kommende vinter. Ikke blot nød for de ulykkelige trængende var at befrygte, hvis man undlod at sørge for hjælp. Endnu sørgeligere følger ville efter al rimelighed indtræde, mente Clausen: »Således er det vel tænkeligt, at en eller anden nødlidende mand, der skønt i ringe kår dog ærligt har ernæret sig og sin familie, vildledet af den nød og jammer, som kulden bragte over kone og børn, forgreb sig på andres ejendomme, blev forbryder og for hele sin livstid ulykkelig«⁹⁸. Her antydes ikke blot

ædel kristen næstekærlighed som bevæggrund, men også et forsvar for egne økonomiske interesser.

Indtægter

Iøvrigt undergik fattigvæsenet kun ret få ændringer. I hovedtræk stammede *indtægterne* fra de samme kilder, som i 1700-årene, men med ændret vægtfordeling. Klingpungpengene, der oprindeligt næsten havde dannet grundlag for den offentlige forsorg, svandt ind de fleste steder i takt med det dalende kirkebesøg. En betydelig uvilje mod denne indsamlingsform bredte sig. Borgerne søgte ofte med alskens kneb at snige sig fra forpligtelsen til at gå med klingpungen⁹⁹. Mange fandt det upassende og forstyrrende for gudstjenesten, at klingpungen blev båret omkring under prædikenen eller i bedste fald efter denne. Det blev foreslået at henlægge indsamlingen til kirkedøren efter gudstjenesten¹⁰⁰. I Sønderborg gik fattigkollegiet endog i 1842 så vidt, at det tilrådede fuldstændig afskaffelse af klingpungen for de fattige. Herved ville en besværlig og generende indretning blive fjernet fra gudstjenesten¹⁰¹. Regeringen accepterede tanken, og i regulativet for byens fattigvæsen fra 1842 var den ældgamle klingpungs-institution udeladt¹⁰².

Borgernes faste bidrag blev overalt den vigtigste indtægtskilde, og trods den megen snak om, at frivillige bidrag var at foretrække, fik disse ydelser næsten overalt karakter af en regulær skat, ansat under medvirken af de deputerede ligesom alle andre skatter. Ved særlige lovbestemmelser blev det tillige fastslået, at ligningsmyndighederne kunne ansætte alle, også militærpersoner, embedsmænd og andre, som ikke sorterede under magistratens jurisdiktion, til fattigskat og under visse betingelser om nødvendigt inddrive beløbene med magt¹⁰³. Da udgifterne steg så stærkt i århundredets første årtier, søgte de velstående tillige at lette skattebyrden for sig selv ved at inddrage tjenestefolkene, der hidtil havde været skattefri, under ansættelsen. I Flensborg kundgjorde magistrat og deputerede således i 1821, at tjenestefolk fremover for hver courant-daler, de havde i løn, skulle erlægge 2 sk. courant til fattigkassen¹⁰⁴. Reglen havde ganske utilslørt til formål at lette arbejdsgivernes skattebyrde på tjenestefolkenes bekostning. Ideen vandt snart gehør hos borgerskabet; allerede i 1821 krævede en kreds af borgere i Sønderborg, at tjenestefolk for fremtiden skulle ansættes til fattigskat som alle andre¹⁰⁵. Naturligvis var der utilfredshed hos den »tjenende klasse«. F.eks. mødte i 1854 en hel deputation af tjenestekarle op hos fattigkollegiet i Tønder for at protestere mod ansættelsen. Men det nyttede ikke meget – det var jo ikke dem, der bestemte¹⁰⁶.

Hertil kom enkelte nye indtægter. I 1807 fastsatte et patent, at der i

byer og flækker for alle hunde, lænkehunde dog undtaget, hos politiet skulle løses hundetegn, som skulle fornyes årligt. Hvert tegn kostede 2 rdl., og samme takst gjaldt for hver fornyelse. Pengene skulle efter fradrag af gebyr til politiet tilfalde fattigvæsenet¹⁰⁷. På den måde fik fattiggasserne en ikke ubetydelig indtægt, der f.eks. i Tønder langt oversteg indtægten fra klingpungen. Men det voldte vanskeligheder at håndhæve loven med strenghed. Den blev omgået. Fattigkollegierne i Slesvig klagede således over, at der nok kun blev betalt skat af en fjerdedel af alle hunde. De øvrige gik fri under rubrikken »lænehunde«. Lænken blev lagt på for en tid, ellers blev de holdt hjemme, »... og når en sådan hund lader sig se på gaden, bærer den den afrevne ende af en lænke eller snor, og det hedder: den har revet sig løs«! Det var næppe kun i Slesvig, at én og anden hundeejer benyttede det kneb¹⁰⁸. Endnu et tilskud opnåede fattiggasserne, da der blev indført »forlystelsesafgift« af baller, cirkusforestillinger m.v. til de fattige.

Naturaliehjælp

Med hensyn til understøttelsernes art havde det mest almindelige i 1700-tallet været pengehjælp. Nu blev det god latin, at de fattige om muligt skulle have *hjælp i naturalier* og ikke i penge. Kun på denne måde mente man at kunne sikre, at understøttelsen afhjælp den sande nød, at den blev anvendt efter hensigten, og at de fattige ikke i stedet brugte pengene til »brændevin, kaffe og lottospil«. Samtidig håbede man herved på en begrænsning af fattigvæsenets udgifter¹⁰⁹.

Som udtryk for denne tankegang blev der i årene efter 1830 med Flensborg som forbillede indrettet *spiseanstalter* i den ene by efter den anden. Størst omfang fik fænomenet i Flensborg. Her kunne de fattige i årene fra 1822 dagligt mellem kl. 11 og 12 i vajsenuset hente en portion varm suppe, enten mod betaling af 1 sk. eller, hvis de hørte til fattiglemmerne, mod aflevering af spisetegn fra fattigvæsenet. Menuen bestod i 1822 af ærtesuppe, grynsuppe og grødsuppe i stadig afveksling. En fattigplejer overværede hver dag uddelingen for at prøve madens kvalitet og modtog spisetegnene¹¹⁰. I perioden 1822 til 1829 uddeltes ialt 338000 portioner, og magistraten fremhævede, at anstalten i høj grad bidrog til at mindske udgifterne. Ved billige indkøb fik man nemlig fremstillingsprisen pr. portion ned under de takserede 1 sk. og opnåede derved i årene 1823 til 1829 en gevinst på 6700 mk.¹¹¹

Fattigforvaltningerne i de andre byer greb med iver ideen og indrettede lignende anstalter. Men de fattige var utilfredse. I Flensborg kritiserede de madens kvalitet, og »fordomme« over for bespisningen i vajsenuset

holdt ubemidlede fra frivilligt at købe mad dér. I 1833 blev fattiglemmerne således tvunget til at modtage 63817 portioner i stedet for pengehjælp, men kun 141 portioner blev solgt til folk, som af egen fri vilje søgte til køkkenet. Allerede det siger noget om indretningens popularitet¹¹². Hos anstaltens ledere var der ikke megen sympati at hente. De fattige, der brokkede sig, fik det svar, »at den fattige, der klager over madens kvalitet og dadler den, forbinder en egennyttig eller fordægtig hensigt dermed, og at en sådan (person) derfor heller ikke fortjener den«¹¹³.

I Åbenrå blev det tilsvarende i 1830'erne almindeligt at afkorte pengeunderstøttelsen om vinteren. I stedet uddeltes spisetegn, så de fattige kunne hente et måltid mad. Misfornøjelsen var stor. Atter og atter bad lemmerne om at måtte beholde pengeunderstøttelsen og blive fri for spisesedlerne. Men intet hjalp det. Fattigplejerne erklærede sig énstemmigt for at bevare naturaliehjælpen og mente tilmed, at den hidtidige kvalitet havde været god og portionerne så store, at man kunne blive mæt af dem. Helt uberettiget var de fattiges modvilje næppe. I den retning peger det bl.a., at »kogemesteren« i Åbenrå kun fik $\frac{3}{4}$ sk. pr. portion, mens den normale takst i de øvrige byer var 1 sk.¹¹⁴. Utilfredsheden var sikkert generel. Da der i 1830 i Frederiksstad blev indrettet en spiseanstalt, og det forlød, at de fattige selv var meget godt fornøjede, vakte det derfor også forundring hos udgiveren af Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte, diakon i Flensborg Hartwig Peters. Han fandt det mærkværdigt, for han vidste, at de fattige andre steder ikke var så begejstrede for spiseanstalterne¹¹⁵. Kun sjældent finder vi denne uvilje udtrykt med de sultnes egne ord. Som regel får vi kun sagen belyst fra den modsatte side. Som et enestående dokument har vi dog fra Haderslev bevaret et autentisk billede af stemningen i de fattige kredse – nemlig en bramfri smædelse, der uden skånsel spidder »spisekoteeret« og borgerskabet med pastor Laustrup og borgmester Lindenhan i spidsen. Her har den almindelige indstilling fået en talende udformning på vers¹¹⁶.

Rundt omkring søgte fattigkollegierne at udvide naturaliehjælpen på pengehjælpens bekostning. Til de traditionelle ugepenge kom uddeling af brød og brændsel, betaling af husleje og medicin. Ofte blev der tillige ydet gratis lægehjælp, idet man i en del kommuner indgik aftale med en læge, der mod fast honorar påtog sig fattigpraksis'en. Langsomt opbyggedes primitive sygehuse, hovedsagelig beregnet på fremmede og på personer, der ikke kunne finde pleje hos private. Endelig sørgede mange kommuner som tidligere for arbejde til de arbejdsduelige under mere eller mindre frivillige former. I Flensborg blev en storstilet arbejdsanvisning eksempelvis fra 1820 organiseret gennem spindeanstalten i vajsenshuset. Her kunne

såvel fattiglemmer som arbejdsløse i almindelighed få hør og blå. Også friskolernes elever måtte spinde og hegle. I årene 1820–1829 blev der ialt spundet 42361 pund hør- og blårgarn¹¹⁷. Et lignende spinderi foregik i Haderslev indtil 1824 på grundlag af 1803-ordningen. Hjælp til selvhjælp, produktiv fattigforsorg, som skulle hjælpe de fattige til at klare sig selv og gøre dem uafhængige af offentlig understøttelse, var i høj kurs, ikke mindst i regeringen. Sparekasser oprettedes i den ene by efter den anden, og ved at udleje mindre jordstykker til småfolk ville man redde dem fra forarmelse. I Flensborg var en købmand Waitz allerede før 1818 inde på anlæggelse af »kolonihaver«. I små haver ville han beskæftige fattige med tobaksdyrkning, biavl og humleproduktion¹¹⁸. På initiativ af statholderen, prins Carl af Hessen, fik samtlige magistrater i 1821–22 pålæg om at søge fattigfolk beskæftiget med havedyrkning¹¹⁹. I snart sagt alle byer blev det herefter forsøgt at virkeliggøre ideen. I Ærøskøbing lejede bykollegiet således jord, som inddelt i 20 lodder blev udlejet til ubemidlede mod en rimelig leje. Havelodderne blev meget efterspurgt, og fattigkollegiet opmuntrede yderligere til ivrig dyrkning ved at uddele haveredskaber som belønning til de særlig flittige. I en stor by som Flensborg antog havedyrkingen større omfang – her blev udlagt hele 140 parceller¹²⁰.

Trods udbredt nedvurdering af kontanthjælp til fordel for uddeling af naturalier, vedblev pengeunderstøttelse imidlertid at være den mest almindelige form for støtte i byerne. Selv regeringen accepterede, at det ikke var så uheldigt som påstået af nogle, når blot fattigplejerne førte nøje kontrol med de fattige¹²¹.

Sparsommelighed

Den almindelige målsætning gik i denne periode, som magistraten i Slesvig udtrykte det, ud på, at det offentlige fattigvæsen kun skulle yde det absolut nødvendige. »For (det) at være fattig skal være en ulykke, hvis ikke fattigkasserne skal blive en planteskole for lediggang og de dermed følgende laster«¹²². Al hjælp udover det tvingende nødvendige burde overlades til privat velgørenhed. *Besparelser blev det alt overskyggende* – i skatteydernes, og de fattiges(!) interesse. Borgerskabet fik stadig større indflydelse på administrationen, og bl.a. offentlighed i forvaltningen blev brugt som middel i sparebestræbelserne. Man søgte at begrænse kredsen af fattiglemmer ved at opstille skrappere og mere skræmmende betingelser for opnåelse af fattighjælp. Allerede i 1803 havde en forordning fastslået, at al støtte skulle erstattes af den afdødes efterladenskaber¹²³. I stadig højere grad førte kollegierne kontrol med at dette skete. Lemmerne blev sat under reelt formynderskab, og deres ejendele blev registreret, så ingen

kunne snyde fattigkassen for dens lovlige ret¹²⁴. Kollegierne prøvede at skaffe sig nøje viden om, hvem der nød godt af de private legater. Herved ville man forhindre, at fattigkassen kom til at yde hjælp til personer, som i forvejen fik hjælp fra anden side. Dette praktiske formål var sikkert en vigtig grund til, at pastor Lautrup i Haderslev i 1831 udgav den lille bog »Wohlthätigkeitsanstalten in Hadersleben« med en fortegnelse over alle stiftelser og legater i byen¹²⁵. En tilsvarende udvikling spores i Sønderborg i det forhold, at mens talrige understøttede personer ved århundredets begyndelse havde fast ejendom, et lille hus f.eks., blev det senere en regel ikke at bevilge personer, som besad grundejendom, regelmæssig understøttelse¹²⁶. På samme måde blev pårørendes pligt til at støtte trængende slægtninge – forældre og børn indbyrdes, men også f.eks. svigersøn over for svigermor og nevø over for tante – praktiseret stadig mere konsekvent¹²⁷. Alt dette betyder, at den skarpere holdning, vi skal se udtrykt i debatten og i lovgivningen fra slutningen af 1830'erne, og som blev opsummeret i den sammenfattende forordning af 1841, allerede var antydnet i gældende praksis på lokalt plan i de enkelte byer i de foregående år.

Stænderforsamlingerne og fattigordningen af 1841

Stænderforsamlingen 1836

Den sparevilje og kritiske indstilling til det tvungne fattigvæsen, som var kommet til udtryk både i den almindelige debat og i lokal praksis siden Napoleonskrigens afslutning, nåede et højdepunkt i de første slesvigske stænderforsamlinger. Her blev skatteborgernes krav om en begrænsning af den sociale forsynd endog formuleret skarper end i rigets øvrige stænderforsamlinger¹²⁸.

Det første møde fandt sted d. 11. april 1836 på rådhuset i Slesvig. Alle-rede d. 13. maj forelagde godsejer Hamann et forslag om, at man skulle bede kongen lade de gældende uhensigtsmæssige fattiganordninger revidere og derpå forelægge den næste stænderforsamling en ny fattiganordning til betænkning. D. 18. maj motiverede Hamann sit forslag. Han mente, at grunden til de enormt stigende udgifter lå bl.a. i selve den tvungne fattig-forsørgelse, og i de ubesindige ægteskaber. Derfor foreslog han, at det tvungne fattigvæsen skulle begrænses f.eks. ved en nøjere betoning af for-ældres og børns gensidige forpligtelser til at understøtte hinanden. Han ønskede fastslået, »at ingen kommune er forpligtet til at sørge for bolig, så længe ingen virkelig forarmelse er indtrådt ...«. Reglen burde være, »at ingen personer eller familier er at anse som forarmede, så længe de er sunde og i de år, at de selv kunne forskafe sig det nødvendige underhold ved deres hænder arbejde«. Desuden skulle ingen have lov til at gifte sig uden at besidde det nødvendige til en families underhold, og der skulle indrettes arbejdsanstalter. I overensstemmelse med Hamanns forslag nedsattes derpå en komité til at udarbejde petitionen til kongen om en revision af lovgivningen¹²⁹. Medlemmer af komiteen blev godsejer Hamann og de to kongeligt valgte gejstlige, provst Peter Paulsen, Åbenrå, og pastor Lorenz Lorenzen, Adelby. Provst Paulsens syn på social forsynd kender vi fra hans virke i Åbenrå. En lignende indstilling kom frem i komiteens betænkning. Den kom til forhandling i stænderforsamlingen sidst i juni måned. Man møder her et af de skarpeste udtryk, vi kender for tidens sparebestræbelser og fattigfjendske holdning.

Komiteen afviste, at det tvungne fattigvæsen i sig selv var eneårsag til

forarmelsen. Det var tværtimod en nødvendighed, fremkaldt af samfundslivets udvikling og af ønsket om at afskaffe tiggeriet. En tilbagevenden til tidligere tiders privatvelgørenhed ville være højst farlig, ville genoplive tiggeriet og være en trussel mod den private ejendomsret. Man ville åbne døren for det største af alle borgerlige onder, den stærkeres ret, og opvække en krig mod ejendommen, som meget snart måtte blive fordærlig for alle, selv for den fattige«. Det var frygten for »den i den franske revolution engang så højlig misforståede lære om statsborgernes lighed«, komitémedlemmerne spillede på. Frygten var reel nok, hævdede de. At »denne frygtelige tilstand« også i nutiden kunne forekomme »forvildede hoveder og hjerter som heldbringende og ønskelig« gav »Sanct-Simonismens, Abbed Menais's og så mange tyske demagogers vildfarelser« bevis på^{129a}. Socialismen fremtrådte truende i horisonten. Netop efter julirevolutionen i 1830 havde saint-simonismen fået vind i sejlene. Fattigvæsenet skulle tjene som værn af den private ejendomsret mod sådanne radikale strømninger.

Det bestående tvungne fattigvæsen var imidlertid efter komiteens opfattelse behæftet med mangler og derfor en medvirkende årsag til fattigdommen. Det burde altså reformeres. Fejlen var, at lovgivningen hidtil ikke havde skelnet tilstrækkeligt mellem arbejdsdygtige og uarbejdsdygtige fattige, og at den ikke havde behandlet den arbejdsdygtige, der søgte hjælp, som en person, der helt var underkastet fattigvæsenets formynderskab. Han burde tværtimod betragtes som en myndling, der overgav sine formyndere retten til at byde over sin person, ejendom, tid, kraft og levevis. For at bøde på et tvunget fattigvæsens mangler ønskede komiteen nu fastsat, at ingen, der nød understøttelse, måtte gifte sig uden fattigvæsenets tilladelse. Havde en arbejdsduelig person, som bad om hjælp, allerede kone og børn, skulle fattigkassen have ret til at skille ham fra familien, når det var nødvendigt, for at han kunne udføre anvist arbejde. De arbejdsdygtige, der bad om understøttelse, skulle miste al fri rådighed over ejendom, tid og levevis. De burde kun hjælpes i fattigarbejdshuse, hvis væsentligste formål var ved stram disciplin og spartansk indretning at skræmme folk fra at søge hjælp og derved at begrænse udgifterne. Arbejdshuse med afskrækkende målsætning var komiteens hjertebarn. Over for den traditionelle form for arbejdsformidling, som vi har set så mange eksempler på, nærrede de tre herrer afgjort skepsis. »Arbejdshuse for frivillige arbejdere, hvorhen fattige, som foregive ikke at have arbejde, frivilligen kunne begive sig, når de ville« kunne de ikke tilråde. »Vi anse det nemlig for farligt på offentlig bekostning at ville forebygge nøden, fordi man derved fremavler og forøger nøden«. Hermed er vi kommet

langt bort fra en tidligere tids opfattelse af samfundets pligt til at yde de arbejdsledige beskæftigelse.

Den røde tråd i betænkningen var kort sagt, at man burde betragte de (arbejdsduelige) fattige, der skulle have understøttelse, som umyndige for herved at skræmme dem bort fra de offentlige kasser. Umyndiggørelsen skulle især praktiseres ved, at hjælp fortrinsvis blev ydet i form af ophold i fattigarbejdshuse. Besparelser var målet. Tankegangen bundede i en tro på, at de fattige som regel selv var skyld i deres nød, at de i dovenskab blot ønskede at kaste sig på det offentlige. Ved at gøre hjælpen så lidt tiltrækkende som muligt, skulle de ansføres til at klare sig selv og til selv at arbejde sig ud af fattigdommen til deres eget og samfundets bedste. Også her ses en forskel fra oplysningstidens mere humane indstilling.

Ideerne vandt ganske forsamlingens tilslutning. Med overvældende majoritet gik de deputerede ind for at foreslå kongen en revision af de bestående fattiglove. De ønskede tillige, at arbejdsduelige, der bad om hjælp, skulle underkastes fattigvæsenets formynderskab, at understøttelsen skulle ydes i afskrækkende fattigarbejdshuse, at personer, der nød offentlig hjælp, ikke måtte gifte sig uden fattigvæsenets tilladelse, og at slægtninge til aflastning for de offentlige kasser skulle understøtte hinanden. Med en lignende tilslutning fra forsamlingens side foreslog komiteen desuden, at der i sparebestræbelsens interesse skulle udarbejdes regulativer for fattigvæsenet i de enkelte byer. Man ønskede, at disse regulativer skulle anerkende administratorerne som de fattiges formyndere, »og at altså ikke blot de fattiges rettigheder, men også, hvad der hidtil ikke er sket, deres pligter, såvelsom administratorernes rettigheder og forpligtelser deri blive bestemte«¹³⁰.

Alt i alt godkendte stænderforsamlingen i 1836 Hamanns, Paulsens og Lorensens tanker om de principper, som burde lægges til grund for en reformeret lovgivning. Kun få vovede at gå mod strømmen. Den liberale Peter Hiort Lorensens ord ved debatten om ægteskabsbestemmelserne fortjener derfor at mindes. Han vendte sig mod komiteens forslag med disse ord: »Indskrænkninger i ægteskaberne er overhovedet højst farlige, men mindst bør stand, formue og andre forhold derved gøre nogen forskel ... Vi ere alle mennesker, hvorfor skulle den ringe stand ikke være beføjet til at opnå livets højeste mål, og hvorfor skulle opnåelsen af dette mål vanskeliggøres ham ved lovgivningen? Men dem, som ikke forlange andet af staten, end at måtte ærligen ernære sig, dem må man ikke lægge til last, hvad de ikke ere skyld i, og ikke berøve dem deres sidste trøst på grund af deres mangel på formue. De kunne leve ligeså lykkelige i deres fattigdom, som de rige. Vil man berøve dem rettigheden til at indgå ægte-

skab, eller lægge dem hindringer i vejen, for at befri de andre stænder, som have grundejendom, magt og rigdom, fra den frygt, at hine kunne falde dem til byrde, da ville dette være en hårdhed, som aldrig lod sig forsvare«¹³¹.

Hiort Lorenzen kom imidlertid på disse punkter til kort over for flertallet. Forhandlingerne resulterede i en indstilling til kongen om at tage de udtalte synspunkter og forslag, specielt m.h.t. de understøttedes umyndiggørelse, betingelserne for deres ægteskabsindgåelse, slægtninges pligt til at hjælpe hinanden og fattigarbejdsanstalter som al fattigplejes afskrækkende centrum, i betragtning ved udarbejdelse af nye regler for fattigvæsenet¹³².

Stænderforsamlingen 1838

Som vi vil se senere, havde regeringen allerede i en del år før 1836 arbejdet på en omfattende reform efter de samme spareprincipper, som den første stænderforsamling hyldede. Derfor stod den heller ikke fremmed over for de fremkomne forslag. I den *næste samling i 1838* fik stænderne da forelagt lovforslag om »Forpligtelsen til Nærpårørendes Alimentation« og om »de af en Fattigcommune understøttede Personers Indlæelse i Ægteskab«. Der blev ikke lagt skjul på de sande motiver. Angående det førstnævnte lovforslag var det således klart, at dets »foranledning og hensigt kun er en begunstiging for fattigvæsenet«¹³³. Netop fordi forslaget altså umiskendeligt var i kommunernes, ikke de fattiges interesse og dermed ville have den mest »heldbringende indflydelse« på formindskelsen af kontribuenternes bidrag, tilrådede forsamlingen med stor majoritet forslaget¹³⁴. På tilsvarende måde motiverede den kongelige kommisarius, kancellideputeret, overprokurør J. P. Höpp, udkastet til patentet om de fattiges ægteskabsindgåelse: »Det må uden tvivl være fattigkommunerne om at gøre, at de af dem understøttede personer ikke ved tilvejebringelsen af en familie hidføre nødvendigheden af en større udgift for dem, og det svarer til det opsyn og værgemål, der i almindelighed tilkomme fattigkommunerne over deres alumner, at der gives dem ret til at afholde disse fra sådanne ægteskaber, hvilke ofte blot indgås med ud-sigten til at erholde offentlig understøttelse«¹³⁵. Også dette forslag gik forsamlingen naturligt ind for, og resultatet blev de to patenter af 14. maj 1839¹³⁶. Dels blev den gensidige alimentationspligt for forældre og børn, såvel som for »ascendenter og descendenter i fjernere grader« fastslået, så ingen kunne være i tvivl, og fattigkommunerne fik ret til ad rettens vej at gøre krav gældende over for de slægtninge, som ikke efterkom forpligtelserne over for pårørende. Og dels blev det bestemt, at den, der efter det

fyldte 18. år havde modtaget og ikke tilbagebetalt fattighjælp, kun kunne indgå ægteskab efter at have indhentet tilladelse fra sin hjemkommune. Gennem et enigt samarbejde mellem regering og stænder havde reaktionen her fået et meget markant udtryk.

Fattigordningen af 1841

Den herskende stemning, der er skildret i det foregående, fandt en klar og velafbalanceret sammenfatning i den store afsluttende *fattigordning af 29. 12. 1841*. Den afløste 1736-forordningen som grundlov for fattigvæsenet. Her blev de almindelige forskrifter og grundsætninger fastlagt, inden for hvis rammer forvaltningen i de enkelte distrikter skulle forløbe. Stænderforsamlingen havde i 1840 fået udkastet forelagt, og regeringen havde her nøje fulgt de principper, som var anbefalet af de deputerede i 1836. Forhandlingerne om udkastet viste kun nuancer, ikke grundlæggende uoverensstemmelser mellem de deputeredes og regeringens opfattelse. Regeringen tog iøvrigt på mange punkter forsamlingens ændringsforslag til følge. Hvad var de karakteristiske hovedtræk i fattigordningen af 29. 12. 1841?

Loven sammenfattede en del tidligere spredte lovbestemmelser og gav samtidig nye forskrifter. Mange af de administrative nyskabelser, som i de foregående år med udgangspunkt i oplysningstidens reformer var gennemført på lokalt plan, var her optaget i den generelle lovgivning. Loven kodificerede i nogen grad gældende praksis, og var derfor ikke nyskabende i samme grad som 1736-forordningen.

Med hensyn til den lokale administrations indretning gav forordningen kun almindelige retningslinjer. Målet var ved udstedelse af specialregulativer for de enkelte distrikter at gøre en ende på lokale forskelle, som havde hersket lige siden 1736. Loven dannede således udgangspunkt for en fortsat ensretning. Byerne skulle udgøre særlige fattigkommuner. Overalt skulle der skelnes klart mellem den opsynshavende og den udøvende myndighed. Opsynet blev i byerne pålagt magistraten, forvaltningen et fattigkollegium, således at personsammenfald mellem de to organer skulle begrænses mest muligt. Politimesteren, nogle magistratsmedlemmer og en eller flere præster fik sæde i kraft af deres embede. Borgerskabets indflydelse blev kodificeret med bestemmelsen om, at der i fattigkollegiet desuden skulle optages nogle deputerede borgere og en eller flere repræsentanter for de personer, der ikke var underlagt magistratens jurisdiktion, dvs. f.eks. embedsmænd og advokater. Fattigplejere til at føre opsyn med de fattige skulle indsættes i alle byer¹⁸⁷.

Angående fattigvæsenets indtægter betonedes forordningen på stænder-

forsamlingens foranledning, at man skulle forsøge at skaffe de nødvendige midler ad frivillighedens vej¹³⁸. Tidens hårdere indstilling til de fattige blev nu omsat til lovparagraffer. Målet var at skræmme folk fra at bede om hjælp og overhovedet at begrænse det offentliges forpligtelser. Derfor skulle den, der fik understøttelse »med hensyn til sin person og sin ejendom stå under fattigkollegiets opsyn og formynderskab«, og dettes befalinger skulle han følge i ét og alt. Ulydighed mod forvaltningens beslutninger kunne straffes med fængsel på vand og brød i indtil 30 dage eller med legemlig tugtelse. Den, der efter det fyldte 18. år havde nydt ikke refunderet hjælp, skulle have hjemkommunens tilladelse til at indgå ægteskab. Permanent understøttedes ejendele tilfaldt fattigkassen. Også temporær hjælp skulle tilbagebetales¹³⁹. Kun gamle, syge, børn og andre notorisk uarbejdsdygtige personer havde krav på offentlig understøttelse. Tidligere tiders opfattelse, at uforskyldt arbejdsløshed var et almindeligt fænomen, som samfundet havde pligt til at afhjælpe ved at give de arbejdsløse arbejde, var nu i stor udstrækning opgivet. Regeringen mente nu, at »enhver som alvorligen søger arbejde, vil også i reglen finde det. Det foregivende, at man intet arbejde kan skaffe sig, vil derfor for det meste være ugrundet, ...« Hovedreglen måtte være, at »enhver også må forsøge sig selv arbejde«¹⁴⁰. Klart hed det da i forordningen, at foregiven af ikke at kunne finde arbejde i almindelighed ikke begrundede krav på offentlig understøttelse. Enhver måtte selv skaffe sig arbejde. Kun når særlige forhold begrundede det, skulle fattigvæsenet være forpligtet til at træde til og »så vidt gør ligt« hjælpe til arbejde¹⁴¹. Den der søgte om hjælp skulle møde personligt for en af administratorerne eller for det samlede kollegium. Hans forhold skulle undersøges på det nøjeste. Hjælpen skulle så vidt muligt ydes i naturalier og gerne i fattigarbejdshuse, som ved deres skrækindjagende fremtoning kunne skræmme de arbejdsduelige fra at søge hjælp¹⁴².

Alt i alt må denne forordning altså karakteriseres som et veltalende udtryk for tidens sparetanker. Det offentliges forpligtelser skulle begrænses og aflastes af private initiativer. Betingelserne for at opnå hjælp skulle skærpes og hjælpen skulle være afskrækkende, umyndiggørende og ydmygende. Men det må fremhæves, at der var tale om en rammelov, som kun gav helt generelle regler for forvaltningen på lokalt plan. Den skulle suppleres med lokale regulativer. Her må vi søge de faktisk gældende regler.

De slesvigske ständerforsamlinger 1836–40 fik som skildret betydelig indflydelse på fattiglovgivningens udformning. De to patenter fra 1839 om ægteskabsindgåelse og om nærpårørendes gensidige understøttelses-

forpligtelser og den almindelige fattiglov af 1841 fremkom efter stændernes anmodning og var stærkt præget af deres opfattelse. Sparetanken fandt næsten udelt tilslutning hos de deputerede, og regeringen fulgte forslagene op. I kongeriget lå forholdene noget anderledes. Også her fremkom ønsker om besparelser og om at gøre fattighjælpen afskrækkende og umyndiggørende, især i de jyske stænder. Men tonen var ikke så skarp som i Slesvig. Selv Viborg stænder afviste i 1836 at forbyde ægteskab mellem øjensynligt trængende eller at gøre det til en tvangspflicht for børnene at forsørge deres forældre. De kongerigske stænder ønskede ikke grundlaget for den bestående kommunale fattigforsørgelse ændret. Kritikken var ikke så skarp, og regeringen stillede sig hindrende i vejen for drastiske reaktioner. De danske stænder satte derfor ikke så tydelige spor i lovgivningen som de slesvigske, hvor kravet om nedsættelse af udgifterne havde et langt videre sigte¹⁴³.

Regeringen og det lokale fattigvæsen ca. 1815-1845

Efter at vi nu har set, hvordan den offentlige mening manifesterede sig i stænderforsamlingerne og ledte frem til fattigforordningen af 1841, bliver det vor opgave at undersøge, hvordan regeringen i sit konkrete arbejde forholdt sig til tidens stemning. Fortsatte den passivitet, vi har mødt i de foregående perioder, eller udøvede staten på dette tidspunkt en mere aktiv indflydelse på udviklingen? Lå alt initiativ fortsat på lokalt plan, eller møder vi en højere grad af central styring? Opstillede regeringen i denne periode specielle mål, hvilken rolle spillede den, og hvilke ændringer i de enkelte kommuners fattigvæsen fremkaldte den?

Det der kendetegner tidsrummet, er en udvikling henimod den endelige ensretning og styring af det lokale fattigvæsen. Tendensen gik nu for første gang bort fra decentralisering og lokalt selvstyre og henimod central dirigering og kontrol af kommunernes fattigvæsen. Perioden synes at kunne deles i tre faser: årene indtil oprettelsen af den slesvig-holstenske regering i Slesvig i 1834, fællesregeringens reformarbejde indtil 1841 og de afsluttende reformer på grundlag af forordningen af 1841.

Tiden indtil 1834

I *tiden indtil 1834* udøvede det slesvig-holstensk-lauenborgske kancelli i København i samarbejde med overkonsistoriet i Slesvig det øverste tilsyn med kommunerne. Den endelige afgørelse af principielle spørgsmål, såsom udstedelse af nye regulativer for byernes fattigvæsen, lå i alle tilfælde hos kancelliet.

Disse regeringsorganer var stillet over for en broget mængde af lokale forskelle. Som nævnt udviklede en del kommuners fattigvæsen sig i de første årtier af 1800-årene gradvist bort fra 1700-tallets primitive form. Frivillige fattigplejere valgt blandt borgerskabet fik til opgave at føre tilsyn med de fattige. Der etableredes fattigkollegier, hvor også repræsentanter for borgerskabet fik sæde. Regelmæssige møder blev indført, og forhandlingsprotokoller blev almindelige. Men da alt dette skete på lokalt initiativ og ikke som følge af generelle lovforskrifter, var der stadig ved udgangen af 1820'erne store lokale forskelle. I en del byer bestod 1700-

årenes ordning næsten uændret endnu omkring 1830. Det gjaldt f.eks. Burg, hvor der endnu ikke var indført fattigplejere, men magistraten alene rådede over uddelingen¹⁴⁴. Tilsvarende var det i Ekernførde således, at magistraten og de to præster ligesom i århundredet før alene administrerede fattigvæsenet¹⁴⁵. Også i Frederiksstad og Tønder var magistraten ene om forvaltningen¹⁴⁶. I Garding rådede bykollegierne uden hjælp af fattigplejere¹⁴⁷, og i Ærøskøbing var et offentligt organiseret fattigvæsen endnu ikke lagt i faste rammer omkring 1820¹⁴⁸. I andre byer havde de stigende krav i årene mellem 1800 og 1830 ført til indsættelse af fattigplejere og fattigkollegier med deltagelse af menige borgere, således i Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Flensborg og Slesvig. Men for de fleste byer gjaldt, at den administrerende myndighed, hvad enten det var magistraten alene eller et fattigkollegium, der også rummede repræsentanter for borgerskabet, og som blev bistået af fattigplejere, ikke var underlagt andet opsyn end generalsuperintendenten og den fjerne regering. En melleminstans til bl.a. at revidere regnskaberne fandtes ikke – fattigkollegierne »kontrollerede sig selv«. Der blev ikke skelnet klart mellem den opsynshavende og den udøvende myndighed. Disse selvgroede tilstande skyldtes bl.a., at regeringen hidtil havde overladt til kommunerne selv at fastlægge administrationens indretning inden for visse rammer. Kommunerne havde ikke været underlagt nøje kontrol, og regeringen havde ikke krævet detaljerede administrative normer opfyldt.

Et sådant effektivt centralt tilsyn blev indført nu. Foranlediget af den økonomiske krise og de stærkt stigende udgifter underkastede regeringen efterhånden de enkelte kommuner en hidtil ukendt kontrol. For første gang gik regeringen nu aktivt ind for at udjævne de bestående administrative forskelle fra kommune til kommune. Tendensen groede frem før 1834 og sejrede⁹ i årene derefter.

Den nye linje blev udtrykt klart allerede i 1814. Kancelliet så med bekymring på de stadige klager over stigende fattigdom og øgede udgifter. Et særlig sort billede tegnede generalsuperintendent Adler i sine visitatsberetninger af tilstanden i Ejdersted¹⁴⁹. Disse indberetninger førte i 1814 til udstedelse af en cirkulære-skrivelse til samtlige kirkevisitatorer og overøvrigheder (amtmænd og magistrater). Det hed her: »Fattigkassernes i nyere tid forøgede behov nødvendiggør et nøjere opsyn og en nøjere kontrol med deres udgifter. Derfor pålægges det ... samtlige kirkevisitatorer og andre overøvrigheder som en pligt i fattigregnskabssager, såfremt de i fremtiden bemærker en betydelig forøgelse af fattigudgifterne, at undersøge grundene hertil og, tillige med betænkningen om hvordan ... behovene kan opfyldes mest hensigtsmæssigt, at aflægge beretning herom«¹⁵⁰. Her

er hovedtrækkene i regeringens holdning i de kommende årtier udtrykt tydeligt. De enkelte kommuner skulle underlægges et mere effektivt tilsyn, og specielt skulle udgifterne bringes under kontrol. At udvirke besparelser var det altoverskyggende mål.

En sådan holdning groede frem i årene indtil 1834. Disse år betegner den første af tre faser i ensretningsprocessen mellem 1825 og 1845. Uden i disse år at iværksætte en generel revision af de lokale regler for administrationens indretning, benyttede regeringen lejligheden til at iværksætte reformer, når utidssvarende lokale forhold af en eller anden grund kom til dens kundskab.

Kommunernes og regeringens ønsker var for en stor del sammenfaldende. I byerne Ærøskøbing, Frederiksstad, Ekerneførde, Garding og Burg var fattigvæsenets administrative indretning ikke undergået nævneværdige ændringer siden 1700-årene. Med de forøgede krav og de stigende udgifter forekom den bestående ordning imidlertid nu det toneangivende borgerskab utilfredsstillende. Det ønskede, at der blev ført nøjere opsyn med de fattige, at menige borgere blev optaget i fattigkollegiet og ansat som plejere. På denne måde og ved offentlighed i administrationen håbede borgerskabet at kunne begrænse udgifterne. I dette øjemed androg f.eks. magistraterne i Ekerneførde og Burg i henholdsvis 1831 og 1833 om en ændring af byernes fattigvæsen.

Ved alle sådanne lejligheder, hvor problemer vedrørende byernes administration af fattigvæsenet kom på tale, ønskede kancelliet udarbejdet egentlige regulativer efter ens retningslinjer. Det mønster, som blev anbefalet til efterligning, var altid regulativet for Segeberg i Holsten fra d. 6. 3. 1826. Ved kongelig resolution af 1826 var kancelliet blevet bemyndiget til på egen hånd at godkende regulativer i overensstemmelse hermed¹⁵¹.

Segeberg-regulativet er udtryk for kongens og kancelliets ideer om et velindrettet fattigvæsen i årene indtil omkring 1835. Der blev skelnet skarpt mellem opsyn og forvaltning. Magistraten førte opsyn, og fattigkollegiet havde den udøvende myndighed. Kollegiet bestod af repræsentanter for alle »klasser«: magistrat, gejstlighed, en lærer, de deputerede og de indbyggere, som ikke var underlagt magistratens jurisdiktion. Det traf ved månedlige møder beslutning om tildeling af hjælp. Fattigplejere førte nøje opsyn med de fattige, som helt blev underlagt fattigkollegiets beslutninger. Ingen, som fik understøttelse, måtte skifte bolig eller sælge selv det ringeste af sine ejendele uden tilladelse. Nægtede et fattiglem at udføre anvist arbejde, viste han sig modvillig i udførelsen, skiftede han bolig eller solgte han på egen hånd ejendele uden tilladelse, var straffen fængsel

på vand og brød. Borgernes bidrag skulle så vidt muligt tegnes frivilligt, og forvaltningens resultater skulle bekendtgøres for alle skatteydere årligt ved årets afslutning. Der er altså tale om bestemmelser helt i pagt med den, set i forhold til de fattige, reaktionære tidsånd. Og der blev taget hensyn til skatteydernes ønske om større indflydelse og om offentlighed i administrationen. På ét punkt var der dog rester af tidligere tiders liberalitet. Samfundet påtog sig endnu at yde arbejdsløse trængende beskæftigelse og ønskede overhovedet især at yde hjælp i form af arbejdsformidling.

Reformer i Ærøskøbing

Et indtryk af de motiver, som lå bag kancelliets og overkonsistoriets bestræbelser, og af de mål, man ønskede de nævnte regulativbestemmelser skulle opfylde, fås ved at betragte *forhandlingerne om reformer i Ærøskøbing*. Et organiseret fattigvæsen i overensstemmelse med 1736-forordningens regler var endnu ikke etableret i Ærøskøbing omkring 1820. Med stigende økonomiske vanskeligheder i de første årtier af det ny århundrede var det dog blevet nødvendigt at gøre mere fra kommunens side. Når legatrenterne og tavlepengene ikke slog til, lod man nu bykassen dække de allernødvendigste behov¹⁵². Fra 1820'erne måtte der desuden indføres indsamling af frivillige bidrag hos borgerne, ja, også ligning måtte anvendes. Men det skete uregelmæssigt, og kun når forholdene gjorde det nødvendigt¹⁵³. Der blev ikke oprettet en fattigkasse, ikke indført fast, regelmæssig administration. Understøttelsen var fortsat utilstrækkelig, og tiggeriet vedblev at være et tilladt og uhindret erhverv¹⁵⁴.

Borgernes modstand mod nye skattebyrder hindrede længe den reform, som var nødvendig. I stedet affandt man sig med det udbredte tiggeri. I 1826 besluttede landfoged Peter Bogislaus Carstens og aktuar D. H. C. Claudius dog at gøre et alvorligt forsøg. De sammenkaldte borgerne på rådhuset og forelagde sagen. Alle var enige om, at fattigvæsenet trængte hårdt til en reform; men en afgjort uvilje mod nye skattepålæg kom samtidig til orde. Alligevel blev et regulativudkast for et virkelig fast organiseret fattigvæsen udformet og indsendt til kancelliet til godkendelse¹⁵⁵. Hvilke principielle holdninger gav regeringen udtryk for i denne sag?

Så snart kancelliet havde modtaget udkastet fra Ærøskøbing, blev det skubbet til side til fordel for Segeberg-regulativet. Selv om især aktuaren fra 1830, A. C. E. Clausen, talte for, at specielle lokale forhold krævede afvigelser fra Segeberg-reglerne, afvistes disse indvendinger ganske. Programmatisk udtalte overkonsistoriet: Ensartethed er ønskelig, og hvor den kan gennemføres uden at gøre skår i hensigtsmæssigheden, bør den fore-

trækkes alene for sin egen skyld¹⁵⁶. Hermed være dog ikke sagt, at regeringen for enhver pris krævede ensartethed. Den ville tillade lokale afvigelser, som harmonerede med de grundlæggende principper. Men den generelle egaliserende tendens lå fast.

Regulativer ønskede regeringen indført, for at der inden for fattigforordningens rammer kunne gælde faste og sikre normer i den enkelte kommune. En så billig administration som muligt, var målet. Derfor skulle f.eks. en lønnet fattigregnskabsfører undgås¹⁵⁷. Hensigten med hele fattigforsorgen var, at de fattige ikke skulle have mere end det nødvendige¹⁵⁸. Regulativerne skulle gøre det muligt for kommunerne at yde hjælpen på en så økonomisk måde som muligt. Hensynet til skatteyderne var det vigtigste. Regulativerne tjente altså mere kommunernes, end de fattiges fordel. Eller med overkonsistoriets egne ord: »Ein Armenversorgungs-Regulatif bezweckt also mehr den Vortheil der Commüne als den Armen«. Der skulle ikke gives detaljerede regler for hvordan hjælpen burde ydes. De lokale øvrigheder skulle her kunne råde selv, »ledet af hensynet til den mindst mulige bebyrdelse af skatteyderne«¹⁵⁹. Det var sådanne ønsker om besparelser og ensretning, som lå bag kancelliets og overkonsistoriets reformarbejde indtil 1834.

For Ærøskøbings vedkommende førte forhandlingerne til et regulativ i 1832, hvorefter administrationen skulle indrettes nøje efter de hovedlinjer, som ovenfor er skitseret for Segeberg. Først nu blev byens fattigvæsen lagt i faste rammer.

Den samme tankegang, som lå bag regulativudstedelserne, opmuntrede regeringen til etablering af fattigarbejdshuse. Regeringen ville forebygge den opfattelse, at indretning af sådanne anstalter »på højere sted« blev regnet for uhensigtsmæssig. Øvrigheden i Ærøskøbing fik derfor pålæg om at udforme et regulativ¹⁶⁰. Det skete i overensstemmelse med regulativerne for (tvangs)arbejdsanstalterne i Tønder fra 1822, Slesvig fra 1827 og Løgumkloster fra 1831. Og da overkonsistoriet mente, at slige anstalter burde indrettes efter ensartede, ledende principper, fandt udkastet tilslutning. Kun virkede overkonsistoriet i sine bemærkninger for den størst mulige sparsommelighed i anstalten; man fandt det således unødvendigt, at lemmerne fik lørdag eftermiddag fri, man ønskede ikke lønnet medhjælp ansat og mente iøvrigt, at tørt brød var godt nok til de indsatte i anstaltens tvangsafdeling. En bedre behandling ville nemlig formindske skrækken for tvangsarbejdsanstalten¹⁶¹. Kancelliet fulgte i hovedtræk overkonsistoriets indstilling, og resultatet blev regulativet af 6. 10. 1834 for fattig- og tvangsarbejdsanstalten i Ærøskøbing¹⁶². Dette regulativ var et afgjort tilbageskridt fra det relativt liberale 1832-regulativ, hvor de fattige

skulle have hjælp i deres hjem, ikke mindst ved arbejdsanvisning. Det byggede på det princip om afskrækkende anstaltsforsørgelse, som var fulgt især i enklavesognerenes fattigarbejdsanstalter, og som var fremhævet så stærkt i 1836-stænderforsamlingen. Alle arbejdsduelige, som søgte understøttelse, *skulle* indtræde i fattigarbejdshuset og her være underlagt stram disciplin og arbejdstvang. I en afsondret tvangsarbejdsafdeling skulle personer pågrebet i tiggeri underkastes særlig hårdt arbejde og sparsom forplejning. Alt dette viser, at regeringen på et meget tidligt tidspunkt havde accepteret de principper om fattigarbejdsanstalter, senere kaldet fattiggårde, som dominerede i stænderforsamlingen i 1836, og hvis væsentligste opgave var at gøre forsorgen afskrækkende samt fremkalde besparelser. Nedenfor vil vi se på, hvordan tankens praktiske gennemførelse forløb i Ærøskøbing¹⁶³.

Hvad blev indtil 1834 resultatet af kancelliets og overkonsistoriets bestræbelser for ved given anledning at søge besparende og ensartede regulativer gennemført? Man nåede i flere af de byer, hvor lokale reformer ikke havde ændret synderligt ved ordningen fra 1700-tallet, at fastsætte bestemmelser meget lig de segebergske. Regulativer blev udstedt for Ekernførde i 1831, for Ærøskøbing i 1832 og for Burg i 1834. En systematisk, målbevidst revision af fattigvæsenets administrative opbygning i de enkelte kommuner tog dog først sin begyndelse i 1834. Med oprettelsen af provinsialregeringen i dette år begynder anden fase af ensretningsprocessen.

Provinsialregeringens reformarbejde

I forbindelse med grundlæggelsen af de rådgivende stænderforsamlinger indførtes ved forordning af 15. 5. 1834 en ny fælles provinsialregering for hertugdømmerne, den såkaldte »kongelige slesvig-holstenske regering«. Den fik overdraget afgørelsen af en hel række sager, som hidtil var gået til kancelliet. Hermed blev melleminstansen mellem kancelliet og lokaladministrationen styrket¹⁶⁴. Regeringen fik overladt ledelsen af fattigvæsenet. Når det gjaldt fattigforsørgelsen skulle den se til, at den størst mulige sparsommelighed blev forbundet med det fornødne hensyn til de trængende, at fattigkassen forvaltedes med streng orden, og at indretninger og foranstaltninger til at forebygge forarmelse eller lette forsørgelsen af de fattige blev fremmet¹⁶⁵. Hermed var det angivet, hvilke retningslinjer den øverste statsmyndighed ønskede fulgt i det slesvigske fattigvæsen. Ved skrivelse af 22. 11. 1836 blev kancelliets myndighed til at udstede fattigregulativer i overensstemmelse med Segeberg-regulativet uddelegeret til regeringen i Slesvig. Efter disse instrukser arbejdede den i de følgende år¹⁶⁶.

Med den nye institution var der skabt mulighed for et langt mere effektivt tilsyn med kommunernes fattigvæsen. Opgaven blev grebet an med stor iver. Ved et omfattende cirkulære af 5. december 1834 indledtes en almen revision af de lokale forhold. Provinsregeringen gik systematisk frem, og nøjedes ikke med som det hidtil havde været tilfældet kun at arbejde for sine ideer ved given lejlighed. Ved det nævnte cirkulære indkrævedes detaljerede oplysninger om bl.a. fattigkommunernes omfang, administrationens indretning, fattigdommens og udgifternes størrelse, og om hvad der, evt. fra privat side, blev gjort for at hindre forarmelse. De indkomne oplysninger dannede udgangspunkt for regeringens reformarbejde. Hvilke mål stræbte den slesvig-holstenske regering efter under de følgende års revision af det lokale fattigvæsen?

Krav om besparelser

Så godt som alle regeringens forslag og ønsker under de omfattende forhandlinger lader sig forklare ud fra en altoverskyggende søgen efter besparelser. Målet var at gøre en ende på den uorden, der som følge af kriseårene herskede i mange fattigkasser. Streng orden skulle indføres, al gæld afvikles så hurtigt som muligt og hvert år bære sin byrde, idet lån ikke måtte optages for at dække et eventuelt underskud. Regeringen krævede nøje indseende med kommunernes økonomiske dispositioner – lån måtte ikke optages uden tilladelse, og årlige indberetninger om gældsafviklingen krævedes af de kommuner, hvis fattigkasser endnu havde gæld¹⁶⁷. Den voksende kontrol kulminerede med regeringens cirkulære af 29. maj 1845 til byerne. Hermed indførtes årlige indberetninger om fattigvæsenets resultater. Der skulle gives oplysning om udviklingen i fattigkassernes formuer, indtægt, udgift og gæld¹⁶⁸. Det udstrakte selvstyre, kommunernes fattigvæsen havde nydt i 1700-årene, var hermed en saga blot – enevældens trang til kontrol og centralisering var slået igennem.

Midlerne til fremme af besparelser var flere. Overalt ønskede regeringen indført ensartede regulativer til afløsning af gradvis udformet sædvane. Regulativers skrevne normer skulle sikre en fast og konsekvent administration. Beviset på et regulativs hensigtsmæssighed var for regeringen altid, at det begrænsede udgifterne og presset på fattigvæsenet¹⁶⁹. Tilsvarende satte regeringen det som betingelse for at bekræfte en bys bestående fattigordning, at den havde nedbragt udgifterne¹⁷⁰. Ligeledes indskærpedes det byerne at passe særlig godt på udgifterne i den første tid efter udstedelsen af nye forvaltningsnormer. Presset på fattigvæsenet ville nemlig altid stige lige efter en nyordnings indførelse, hvor principperne endnu

ikke lå fast, og særlig årvågenhed var da nødvendig for at hindre en udgiftsstigning¹⁷¹.

I besparelsens interesse ønskede regeringen levende deltagelse fra borgerskabet i forvaltningen. Ved enhver lejlighed påskønnede den private velgørende initiativer, hvorved det offentlige fattigvæsen blev aflastet, såsom sparekasser, fattighaver osv. Repræsentanter for borgerskabet skulle ligeledes på skift deltage i fattigkollegierne, så publikums interesse og virketrang kunne holdes vedlige¹⁷². Regnskabernes udformning burde tilige været let overskuelige for skatteyderne¹⁷³. Af sparehensyn fremmede regeringen på denne måde en demokratisk udvikling.

Administrationen burde indrettes så enkelt som muligt, alle indtægter tilfalde fattigkassen. Direkte uddeling til de fattige fra stiftelser eller særlige kasser skulle så vidt muligt undgås, fordi en sådan opdeling kunne sløre administratorernes overblik og medføre, at fattigkassen kom til at yde hjælp til nogen, der i forvejen fik hjælp fra anden side.

Indførelsen af særlige fattigplejere betragtede regeringen som et helt uundværligt led i ethvert hensigtsmæssigt, dvs. økonomisk styret, fattigvæsen. De skulle nøje undersøge, om den enkelte fattige til fulde opfyldte betingelserne for understøttelse, og de skulle kontrollere, at hjælpen blev anvendt efter hensigten¹⁷⁴. Det blev betonet, at plejerne ikke måtte sætte deres distrikts, dvs. de enkelte fattiges, interesser over kommunens¹⁷⁵. Det effektive opsyn og formynderskab over de understøttede var overhovedet et vigtigt led i besparelsesbestrebelse. Over for Flensborg anbefalede regeringen således registrering af almisselemmernes ejendele, navnlig fordi »afhængighedsforholdet« blev særlig tydeligt på denne måde¹⁷⁶.

For regeringen var universalmidlet i sparekampagnen imidlertid *arbejdsanstalter* efter mønstret fra Vestslesvig, f.eks. Løgumkloster og Brede. Næsten alle byer blev opfordret til at anlægge arbejdsanstalter. Netop på dette punkt – samfundets stilling til arbejdsformidling – ses en interessant udvikling. Under merkantilismen søgte staten at udnytte fattiglemmernes arbejdskraft for at gavne den hjemlige industri og spare fattigvæsenet for udgifter. Under oplysningstidens humanisme tillagde mange samfundet en afgørende forpligtelse til at yde de arbejdsløse beskæftigelse. Troen på at kunne fremme det indenlandske erhvervsliv spillede fortsat ind. Denne holdning lå stadig til grund for de regulativer, som blev udstedt i perioden ca. 1825–ca. 1835, nemlig for Segeberg, Ekernførde, Ærøskøbing og Burg. Her var fattigvæsenet endnu forpligtet til at skaffe de arbejdssøgende beskæftigelse. I Segeberg-regulativet hed det, at fattigvæsenet efter anmodning skulle levere arbejdsmaterialer til personer som, uden at være fattiglemmer, levede blot af deres hænder arbejde, og som var

i trang, fordi de savnede arbejde. Ved fastsættelse af hjælpen til indtegnede fattige skulle det undersøges, om de pågældende selv kunne tjene noget til deres underhold. Var dette tilfældet, skulle de anvises arbejde¹⁷⁷. Men i 1830'erne, under indtryk af de mange kostbare og mislykkede forsøg med bl.a. spindrier og som udtryk for liberalismens skeptiske holdning på dette felt, greb en ny opfattelse de fleste, også regeringen. Den nye indstilling lå til grund for den slesvig-holstenske regerings arbejde fra 1835, og den blev udtrykt meget tydeligt over for Ærøskøbing og Garding i 1836–37¹⁷⁸. Al tro på, at arbejdsanvisning kunne praktiseres med nationaløkonomisk gevinst, var nu opgivet, og eksistensen af ufrivillig arbejdsløshed accepteredes i endnu mindre grad end tidligere. Anstrengte den fattige sig tilstrækkeligt, ville han almindeligvis kunne finde arbejde. Derfor skulle fattigvæsenet ikke være forpligtet til at yde »arbejdsløse« beskæftigelse. Arbejdsanvisning for frivillige arbejdere, som boende i deres eget hjem ikke var underlagt disciplin, var blot fordærlig for dem selv og hele kommunen. De fattiges bøn om arbejde var blot et dække over dovenskab og lediggang, som kun blev fremsat ved forvisningen om samfundets forpligtelser. De arbejdsduelige skulle derfor ansføres til at klare sig selv ved at hjælp kun blev ydet i en arbejdsanstalt under afskrækkende former. En sådan anstalt ville altid, erkendte regeringen, give underskud, og skulle således ikke anlægges med tanke på at gavne produktionen. Dens væsentligste formål var at formindske kravene til fattiggassen og dermed fattigbyrden, idet den skræmte folk fra at søge hjælp og tvang dem til at anstrenge deres egne kræfter til selvopholdelse. Sådan var tankegangen bag fattiggårdene, den almindelige betegnelse for slige fattig-arbejdshuse.

Denne opfattelse spores også i regulativet for Neustadt fra 1836. Her hed det til forskel fra Segeberg-regulativet: I almindelighed skal enhver arbejdsduelig selv sørge for sit og sines underhold. Overhovedet skal alle utilbørlige og ubegrundede krav til fattiggassen, som i reglen kun er bestemt for gamle, syge og børn, tilbagevises med alvor og fasthed. Dog skal fattigkollegiet holde øje med dem der klager over mangel på arbejde og så vidt gørligt medvirke til, at de bliver bragt i en situation, hvor de ikke mangler arbejde og underhold. Var der tegn til, at de indtegnede fattige selv kunne medvirke til deres underhold, så skulle der om muligt gives dem vejledning og mulighed for selv at skaffe det manglende ved arbejde. Neustadt-regulativet var således mere skeptisk over for de fattige og mere tilbageholdende med at pålægge det offentlige forpligtelser end bestemmelserne i det 10 år ældre regulativ¹⁷⁹.

I overensstemmelse med den skildrede opfattelse i provinsialregeringen

blev Segeberg-regulativet af 1826, der antydede samfundets forpligtelse til at yde arbejdsløse arbejde, fra ca. 1836 ikke længere anbefalet kommunerne til efterfølgelse. I stedet rådede regeringen herefter til at følge Neustadt-regulativet. I de efter 1836 udstedte regulativer blev det da fastslået, at de fattige normalt selv måtte skaffe sig arbejde¹⁸⁰. Alternativet til det mere eller mindre frivillige fattigarbejde blev arbejde og ophold i en fattiggård under tvangsformer.

Regeringens mål i disse år var at skabe orden i de enkelte fattigkommuners økonomi. I og for sig mente den, at det væsentlige ikke var *administrationens ydre former*, men »forvalternes« personlighed, og den indstilling, som beherskede dem. Men da en hensigtsmæssig ydre form kunne befordre forvalternes (spare)bestræbelser, søgte regeringen at få indført ensartede regulativer overalt. Mønstreret efter 1836 var fastlagt i Neustadt-regulativet fra 1836. På de fleste punkter, f.eks. administrationens indretning, fattigplejere og de understøttedes umyndiggørelse, svarede Neustadtbestemmelserne ganske til Segeberg-regulativet fra 1826. Kun m.h.t. de arbejdsformidlende opgaver var der som nævnt en forskel. Idet regeringen ønskede tilsvarende regler indført så mange steder som muligt, erkendte den, at en sådan politik ville medføre indgreb i lokale særforhold. Den vidste, at de ønskede resultater kun kunne opnås i samarbejde med lokale øvrigheder, og at en vis hensyntagen til lokale forhold var nødvendig. Derfor var regeringen altid villig til forhandling, og intet blev presset ned over hovedet på kommunerne, uden at de først havde fået lejlighed til at ytre sig. Om selv de mindste detaljer fik de berørte parter mulighed for at udtale sig. Og hvor det var foreneligt med de grundlæggende principper, var man villig til at tage hensyn til lokale forhold – når blot særbestemmelserne syntes at muliggøre en sparsommelig administration. Således fik de lokale embedsmænd under enevælden som regel lejlighed til at fremsætte deres mening og ønsker, før nye love blev udstedt¹⁸¹. Denne praksis skabte et næsten endeløst skriveri mellem magistraterne og provinsialregeringen i årene efter 1834.

Visse hovedlinjer krævede regeringen dog gennemført. I hver kommune skulle magistraten have overopsyn med fattigvæsenet – revidere regnskaber, tage stilling til stridsspørgsmål og afgøre klager fra de fattige. Selve administrationen skulle ligge hos et selvstændigt, fra magistraten forskelligt kollegium med repræsentanter for alle »klasser«: magistrat, gejstlighed, deputerede, eximerede borgere og evt. det menige borgerskab. Fattigplejere, der ikke var medlemmer af kollegiet, skulle føre nøje opsyn med de fattige. Indtægterne skulle så vidt muligt skaffes ved frivillige bidrag. Borgerne skulle have indseende med forvaltningen, og ingen bety-

deligere økonomiske dispositioner måtte foretages uden regeringens tilladelse.

Ensretning efter 1841

Disse regler var i mange tilfælde afgjort forskellige fra den lokalt gennem årene udformede sædvane. Næsten uden undtagelse protesterede kommunerne da også mod det nye: de fandt hver for sig deres egen bestående ordning tilfredsstillende. F.eks. fandt mange det unødvendigt at skelne mellem opsyn og administration med deraf følgende ændringer i administrationens indretning. Regeringen holdt imidlertid fast ved sine grundlæggende principper. I 1841 blev de tilmed kodificeret i fattigforordningen. Hermed indledtes den sidste og *afsluttende fase i ensretningsprocessen*. Det var nu et generelt krav, at byerne skulle foretage sådanne reformer, at deres fattigvæsens administration kom i harmoni med forordningens retningslinjer. Den således fastsatte norm skulle beskrives nøje i et regulativ for hver by.

Resultatet af de årelange og omfattende skrivelser mellem den slesvig-holstenske regering og kommunerne blev derfor i årene 1842–46 udstedelse af regulativer for næsten alle købstæder i Slesvig i pagt med 1841-lovens generelle regler. Kun for Slesvig og Tønning blev der ikke fastsat nye regler i disse år, vel hovedsagelig fordi de lokale forhold var så specielle, eller fordi magistraterne satte sig så hårdnakket mod et brud med den rådende sædvane. For Burg og Haderslev fandt regeringen de bestående forhold så tilfredsstillende, at det ikke var nødvendigt at udforme egentlige nye regulativer¹⁸².

Hermed havde enevældens stræben efter ensretning nået sin afslutning. De tidligere store administrative forskelle fra kommune til kommune var udjævnet i betydelig grad. De lokale myndigheder var i mange tilfælde kommet til kort i kampen for deres bestående ordning. De var nu underlagt et meget mere effektivt tilsyn. Især var deres frihed til selvstændige økonomiske dispositioner blevet begrænset. En civil myndighed, regeringen i Slesvig, udøvede herefter en langt mere detaljeret kontrol end visitatorerne og generalsuperintendenten hidtil havde gjort. Fattigvæsenets tilknytning til kirken var på dette punkt løst.

Når det gjaldt de principper, hvorefter fattighjælpen skulle uddeles, var regeringen og de lokale myndigheder stort set enige. Regeringen havde til fulde gjort den offentlige menings og stænderforsamlingernes spareidealer til sine. Undertiden gik regeringens ønsker på dette felt endog længere end kommunernes, så det blev kommunerne, der fremtrådte som den mindst sparevillige part. Over for krav om yderligere nedskæringer måtte kom-

munerne ofte forsvare sig med, at de skete uddelinger var absolut nødvendige, betinget af arbejdsløshed og fattigdom. Da fattigkassen i Sønderborg i 1836 havde overtaget de uddelinger, hospitalet hidtil havde bestridt, antydede regeringen således, at disse udgifter måske delvis kunne anses som en unødvendig understøttelse og dermed spares¹⁸³. Hertil måtte fattigkollegiet svare, at de nævnte understøttelser var ligeså nødvendige som fattigkassens uddelinger i øvrigt¹⁸⁴. Skatteborgernes pengepung blev altså ikke blot beskyttet af bykollegierne, men i lige så høj grad af regeringen.

Hermed være ikke fortiet, at regeringen selvfølgelig krævede loven efterlevet. Forsøg på at omgå de fastsatte regler blev påtalt skarpt. Det gjaldt f.eks. kommunernes iver efter at undgå forsørgelsesforpligtelser over for fremmede – den indirekte fordrivelse og indskrænkning i småfolks bevægelsesfrihed. Her søgte regeringen ud fra almene samfundsøkonomiske og humane synspunkter at lægge bånd på den snævre kommune-egoisme¹⁸⁵.

Fattiggårde - idé og virkelighed

Ideologien bag fattiggårdene

Vi har allerede nævnt, hvorledes både regeringen og stænderforsamlingerne som et middel i sparebestræbelserne ivrigt anbefalede oprettelse af såkaldte arbejds- og forsørgelsesanstalter, også kaldt fattig- og arbejdsanstalter, bedre kendt under betegnelsen »fattiggårde«.

Fra gammel tid kendte man fattighuse, hvor fattige kunne få fri bolig, men ikke var undergivet nøje kontrol endsige arbejdstvang. Fra slutningen af 1700-årene har vi tillige, især i byerne, mødt talrige eksempler på »arbejdshuse«, hvorfra en vidtspredt arbejdsformidling over for de fattige organiseredes. Her kunne de arbejde eller hente råmaterialer til forarbejdning i deres eget hjem. De boede normalt ikke i arbejdsbygningen, men blev boende spredt rundt i byerne og var i øvrigt overladt til sig selv.

Helt anderledes med »fattiggårdene«. Understøttelse skulle udelukkende ydes i form af bolig, forplejning og arbejde i fattiggården, og al hjælp uden for anstalten skulle bandlyses¹⁸⁶. *Ideologien bag fattiggårdene* var i hovedtræk som følger. Det bestående, tvungne fattigvæsen havde medvirket til de stærkt stigende udgifter, fordi det havde betonet de fattiges rettigheder på bekostning af deres pligter, og fordi det ikke tilstrækkeligt havde muliggjort en skelnen mellem arbejdsduelige og uarbejdsdygtige fattige, mellem værdigt trængende og blot dovne, arbejdssky og umoralske lediggængere. Fattiggårdene skulle råde bod på disse skavanker. Understøttelse skulle kun ydes under én form: ophold i fattiggården. En så streng ufrihed og husorden, så sparsom forplejning og så omfattende arbejdstvang skulle råde her, at de fattige, som havde blot den mindste mulighed for at klare sig selv, blev skræmt fra at søge hjælp. Fattiggården skulle indgyde de fattige en sådan frygt, at de søgte at klare sig uden offentlig hjælp. Herved ville man kunne skelne mellem den sande og den blot forstillede trang. De uforskyldt og værdigt trængende ville blive skilt fra de blot dovne som fårene fra bukkene. De sidstnævnte ville undlade at søge offentlig hjælp, og udgifterne ville kunne begrænses. Atter og atter fremlagde agitatorerne eksempler som viste, at hvor en fattiggård var oprettet, og det var bekendtgjort, at understøttelse kun ville blive

ydet i form af ophold i anstalten, dér havde hovedparten af de hidtil understøttede straks givet afkald på hjælp og havde kunnet ernære sig selv. Antallet af fattiglemmer og dermed udgifterne ville altså falde stærkt med fattiggårdes oprettelse. Ved den faste husorden skulle disse tillige bevirke en moralsk forbedring af de fattige og deres børn og dermed lægge grunden til mindre fattigdom og færre udgifter i fremtiden. Målet var en kollektiv anstaltsforsørgelse af afskrækkende karakter i klar modsætning til den foregående tids individualiserende hjælp. Al tanke om arbejdsformidling på frivillig basis var opgivet. Arbejdet i fattiggårdene blev ikke drevet af nationaløkonomiske, industrielle hensyn, men for at skræmme de fattige bort¹⁸⁷.

Det første sted fattiggårdstanken efter disse retningslinjer slog rigtigt igennem var i Vestslesvig i 1820'erne, ikke mindst i enklavesognene. I 1826 fik Døstrup sin fattiggård, Brede fulgte i 1828, Ballum og Højer i 1829. I 1830 kom turen til Emmerlev og Møgeltønder, i 1831 til Løgumkloster og i 1839 til Skærbæk. Fra 1842 slog ideen an i det ene sogn efter det andet – fattigloven af 1841 havde jo anbefalet oprettelse af fattig- og arbejds-huse¹⁸⁸.

Hvordan blev disse tanker om et radikalt ændret fattigvæsen med kollektiv anstaltsforsørgelse af afskrækkende tilsnit fulgt op i købstæderne? Søgte man at afskaffe al hjælp til fattige uden for anstalter, al »out-door-relief«, og at tvinge dem, der bad om hjælp, til at flytte ind på fattiggårde? Vi vil her begrænse os til eksempler fra Nordslesvig. Men det bemærkes, at bevægelsen satte sig spor overalt – således i Ekerneførde med et tvangsarbejds- og fattighus i 1843 og i Tønning i 1841 med en arbejdsanstalt.

Ærøskøbing

Ærøskøbings fattigvæsen blev langt om længe lagt i faste rammer i begyndelsen af året 1833¹⁸⁹. Et fattigkollegium bestående af landfoged P. B. Carstens, sognepræsten J. Stephensen, kateketen Joh. Fred. Chr. Møller og de to deputerede borgere bykasserer Klestrup og købmand Polchau oprettedes til at forestå administrationen. De mødtes i begyndelsen af hver måned med de fire fattigforstandere eller fattigplejere, valgt blandt byens førende borgere, traf bestemmelse om understøttelsens fordeling og uddelte hjælpen til de fattige, som skulle møde personligt for kollegiet. Fattigplejere førte nøje tilsyn med de fattige og holdt således kollegiet underrettet, ikke blot hvis en fattig var genstridig, men også når alvorlig, skjult nød kaldte på hjælp. Den nye ordning lagde afgørende bånd på den understøttedes frihed. Han måtte således ikke flytte eller sælge ejendele uden tilladelse. De fattige boede dog fortsat spredt rundt i byen i private bo-

liger. De fik hjælp til at klare sig i deres egne hjem og var ikke tvunget til at flytte sammen i en fattiggård under streng hustugt. Hjælpen blev ydet i form af pengeunderstøttelse, tørv om vinteren eller som huslejhjælp. Kommunen havde desuden lejet jord, som delt i 20 lodder blev overladt mod betaling til »småfolk«. Til de særlig flittige havedyrkere var der præmier i form af haveredskaber. Men især søgte man at hjælpe de trængende ved at give dem arbejde. Regulativet pålagde fattigvæsenet at anvise de arbejdsløse arbejde, og fattigplejernes vel nok vigtigste opgave i de første år efter 1833 blev at sørge herfor. De fattige fik udleveret spinderokke, karter, talhasper, hør og uld og kunne derpå mod aflevering af det spundne garn eller evt. færdige strømper få udbetalt spindeløn hos plejerne. Det færdige arbejde blev solgt på offentlig auktion – men som altid med stort tab. Hele denne reform betød en langt mere effektiv fattigforsorg end hidtil – og selvfølgelig stærkt stigende udgifter.

For at modvirke denne tendens pressede regeringen på for at få indrettet en fattigarbejdsanstalt, og Ærøskøbing blev derfor den første købstad i den nu danske del af det gamle hertugdømme Slesvig, der fik en fattiggård. Et regulativ blev udstedt i 1834. Det praktiske tilsyn med opførelsen af anstalten blev pålagt den deputerede borger H. Kjellerup, der for at erhverve den nødvendige erfaring foretog en studierejse til København, Slagelse og Odense for at se på arbejdshuse. I 1833 havde kommunen overtaget ejendommen Smedegade 22, som nu blev ombygget til formålet, og i oktober 1835 kunne fattiggården i Smedegade 22 træde i kraft under navnet Rasmus Knudsen Clausens Fattigstiftelse, idet en del af anlægskapitalen stammede fra denne afdøde deputerede borger og købmand. Tanken var, at arbejdsduelige fattige fremover kun skulle kunne få hjælp ved at underkaste sig fattiggårdens strenge disciplin og hustugt. Understøttelse uden for anstalten skulle begrænses mest muligt. Faktisk fik byens fattigvæsen nu et helt forandret præg. Arbejdsanvisningen ophørte, og de fattige blev udspurgt, om de ønskede at optages i fattiggården. Herefter blev langt den overvejende del af understøttelsen ydet i anstalten. Normalt ca. 30 personer var anbragt her. Af dem, der kunne bestille noget, blev mændene sat til at plukke tovværk eller binde fiskegarn, eller de blev evt. lejet ud til byens borgere. Kvinderne kartede, spandt og bandt tæpper. Men mange var aldeles uarbejdsdygtige, og indtjeningen for anstalten blev derfor ganske ubetydelig. Der blev nærmest tale om et alders- og sygehjem. Understøttelse uden for anstalten blev stærkt reduceret – kontanthjælp faldt næsten bort, og naturalier trådte i stedet: mad fra fattiggårdens køkken, tørv, huslejhjælp og brød. Tanken bag det hele var at opnå besparelser. Fattiggårdene blev således forsorgens tungt-

Ærøskøbings tidligere fattiggård, Smedegade 22, indrettet 1835. Over porten ses en plade med inskriptionen: Rasmus Knudsen Clausens Fattigstiftelse M.D.C.C.C.X.X.V. I 1855 husede anstalten 34 alumner foruden bestyreren og hans familie. Efter en istandsættelse i 1942 rummer bygningen i dag bl.a. flaskeskibssamlingen. Fot. Ax. K. Larsen, Ærøskøbing.

vejende centrum. Alligevel vedblev der at være flere, som fik hjælp uden for end i anstalten. Men denne »out-door-relief« vejede pengemæssigt kun lidt ved siden af fattiggårdens budget. Regeringens håb om besparelser blev altså ikke indfriet. Fattiggården fik tværtimod udgifterne til at svulme yderligere. Man kan da sikkert sige om Rasmus Knudsen Clausens stiftelse i Ærøskøbing, at den på trods af alle intentioner kom til at betegne et led på vejen henimod en mere omfattende social forsorg.

Haderslev

I *Haderslev* fremkom der allerede i 1832 tanker om oprettelse af en arbejdsanstalt. Ikke mindst pastor Lautrup udførte et stort arbejde i denne sags tjeneste. Først i 1838 blev planerne til virkelighed med arbejdsanstal-

ten og sygehuset i Laurids Skaugade. Anstaltens tilblivelse, indretning og første historie er fyldigt behandlet i Henrik Fangels store værk om Haderslev¹⁹⁰. Derfor vil vi her begrænse os til en omtale af udviklingen i de tre andre nordslesvigske købstæder, hvis arbejdsanstalter ikke er beskrevet lige så grundigt.

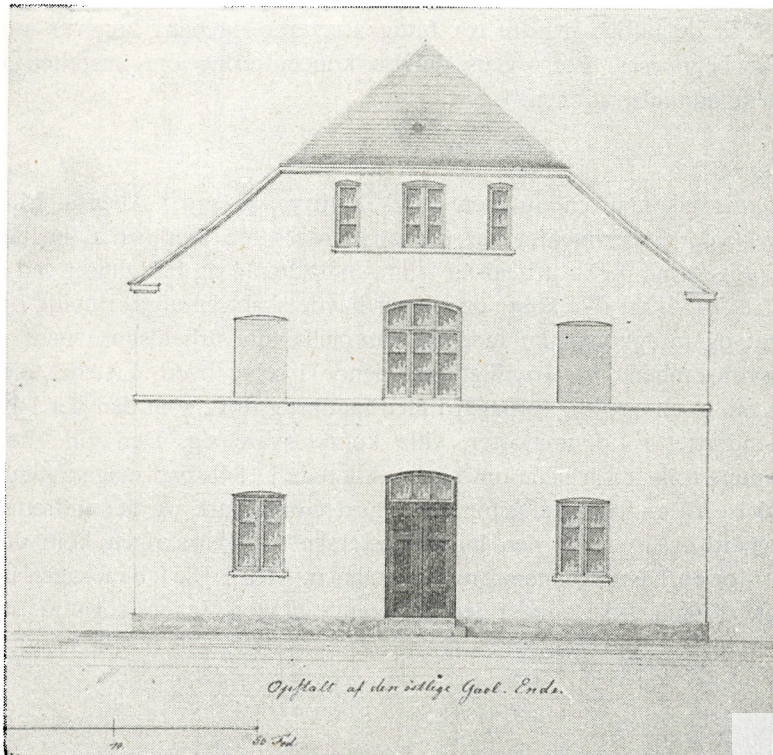
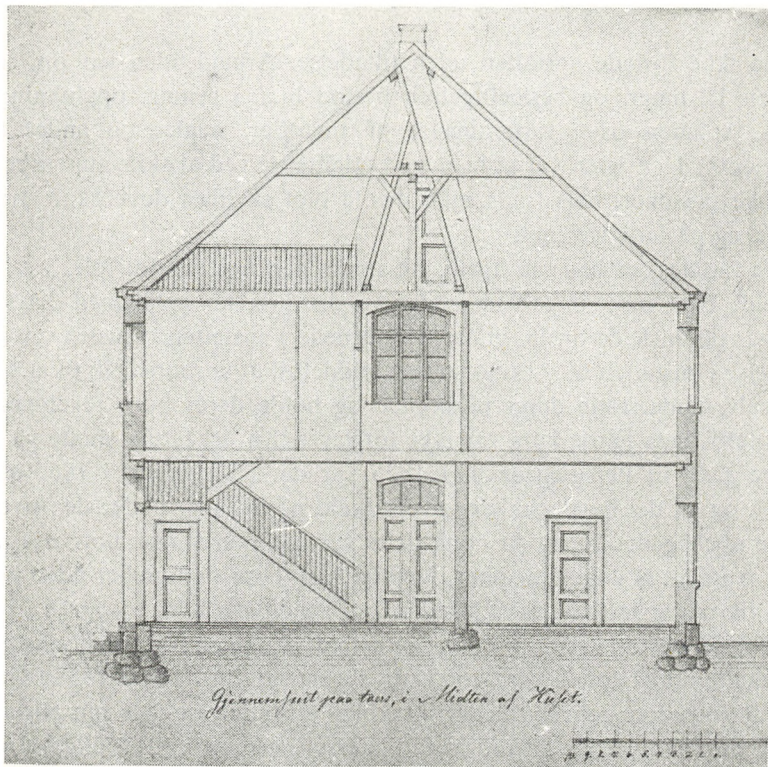
Åbenrå

Den næste anstalt blev indrettet i *Åbenrå*. Længe havde fattigvæsenets administratorer sukket efter en arbejdsanstalt. I 1821 fremhævede provst Paulsen det ønskelige i et tvangsarbejdshus, hvor »de arbejdsduelige, men arbejdssky døgenigte kunne tvinges til arbejde«¹⁹¹. I 1830'erne var der planer om at indrette et arbejdshus for byen og amtet i fællesskab¹⁹², men først i 1851 fik *Åbenrå* en »arbejds- og forsørgelsesanstalt«.

Forinden var en komité blevet nedsat for at planlægge anstalten. Den var bemyndiget til at besigtige arbejdsanstalterne i de nærmeste byer, så lignende principper kunne lægges til grund i *Åbenrå*. Arbejdsanstalten blev derfor indrettet efter det mønster, vi kender andetsteds fra. Komiteen foreslog, at det i 1847–48 nybyggede sygehus i Persillegade 8 blev ombygget til formålet, og at sygehuset flyttede tilbage til sine gamle lokaler i Persillegade 6, der skulle istandsættes. Bykollegierne accepterede planen. Det nye sygehus blev nu indrettet som »arbejds- og forsørgelsesanstalt«, og sidst på året 1851 kunne anstalten tages i brug. En ny bygning opførtes i 1853 som sygehus i Persillegade nr. 6¹⁹³.

Arbejdsanstalten betegnede en afgjort stramning i holdningen til de fattige. Formålet var at hindre tiggeri og at sikre sig mod »at understøttelse ydes personer, som ikkun af ulyst til arbejde søge hjælp af fattigvæsenet«¹⁹⁴. Understøttelsen skulle hovedsagelig ydes i form af ophold i arbejdsanstalten. Her fik de indsatte fuld, omend tarvelig forplejning (grød, ikke kød!), og al nydelse af tobak eller brændevin blev forbudt. De blev holdt i stadig virksomhed, skulle vise de foresatte fuld lydighed og

Byggerids af Tønder bys fattig-og arbejdsanstalt på Gørrismark, udarbejdet i 1854 af bygningsinspektøren for hertugdømmet Slesvig, Wilhelm Frederik Meyer. Magistraten ønskede oprindeligt en énetages bygning. Men Meyer foreslog en bygning i to etager, bl.a. fordi det ville blive dyrere at vedligeholde en udstrakt bygning i én etage. Magistraten fulgte Meyers indstilling. Dog beklagede den sig over, at byggeridset gav værelserne i første etage en højde af 6 alen og i anden etage af 5 alen. Det var »en til bygningens bestemmelse ingenlunde sømmende luxus«. Den fandt sådanne værelser »aldeles upassende i en fattigarbejdsanstalt«. Resultatet blev, at stueetagen blev 5 alen høj (= 3,1 m). Tønder byarkiv, pk. 683.

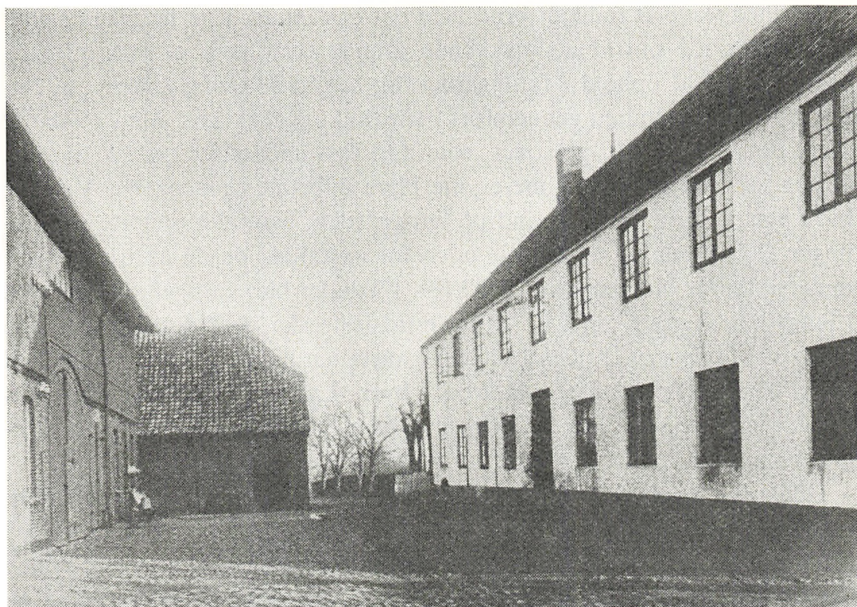

måtte ikke forlade anstalten uden tilladelse. Arbejdstiden var om sommeren 12 timer, og beskæftigelsen bestod bl.a. i syning, opplukning af værk, spinden osv., forfærdigelse af træøfler, nagler og andet træarbejde¹⁹⁵. Hensigten var at begrænse udgifterne ved at skræmme arbejdsduelige personer, hvis trang man mente blot skyldtes dovenskab, fra at kaste sig på fattigvæsenet.

De fattige, der bad om hjælp, fik straks den nye kurs at føle. I talrige tilfælde blev ansøgninger om understøttelse herefter mødt med det svar, at hvis de ønskede hjælp, måtte de indtræde i anstalten. Truslen om indsættelse i anstalten blev brugt som et middel til at anspore folk til at klare sig selv, understøtte deres pårørende og holde deres børn regelmæssigt i skole¹⁹⁶. Den hårde kurs var ikke forgæves. En del fattige måtte gå den tunge gang til Persillegade 8. I 1855 var der 35 lemmer, i 1860 sågar 50¹⁹⁷, og en del havde sikkert givet afkald på hjælpen under den nye og mere ubehagelige form. At opnå dette var netop administratorernes hensigt. Antallet af enkeltpersoner, familier med børn og familier uden børn, som fik understøttelse, faldt således fra henholdsvis 176, 67 og 16 i 1846 til 100, 56 og 18 i 1858¹⁹⁸. Tilsvarende faldt den uden for arbejdsanstalten udbetalte understøttelse fra 4665 rdr. i 1846 til 2087 rdr. i 1858¹⁹⁹. Selv om al »out-door-relief« således ikke blev afskaffet, og selv om anstalten krævede et betydeligt tilskud af fattiggassen, var man altså alligevel nået et stykke ad besparelsens vej. Samtidig blev arbejdet med udbetaling af penge til de fattige mindre for fattiggassereren og hans honorar kunne derfor begrænses. Forsorgens delvise koncentreret om anstalten forenkledede administrationen²⁰⁰.

Tønder

I *Tønder* gik man endnu mere radikalt til værks end i Åbenrå. Mange mislykkede eksperimenter var prøvet i årenes løb især for at begrænse fattigudgifterne, f.eks. arbejdsanvisningen 1826–34 og fattighuset ved kirken 1827–55. De dyrekøbte erfaringer havde skabt en afgjort uvilje i magistrat og fattigkollegium mod de gammelkendte arbejdshuse med »fabriksvirksomhed« for frivilligt arbejdende i selve byen. I stedet mente man nu, at en egentlig fattiggård med landbrugsdrift, som den der i 1831 var indrettet i Løgumkloster, ville kunne svare sig. Den ville kunne skræmme folk fra at bede om hjælp. Allerede i 1848 bad magistraten om tilladelse til at forpagte seminariets gård Gørrismark og dér indrette en fattiggård svarende til den løgumklosterske²⁰¹. Treårskrigen kom dog i vejen for en hastig gennemførelse af planen. Men i 1851 blev sagen atter bragt på bane. Ikke mindst den daværende diakon, senere sognepræst og

Beboelseshuset og en fløj af avlsbygningerne på Tønders fattig- og arbejdsanstalt på Gørrismark. Den store gård var i 1786 testamenteret til Tønder Seminarium af provst Balthasar Petersen. Efter at bygningerne var brændt i 1847, blev gården i 1853 forpagtet til Tønder købstad, som nu lod fattig- og arbejdsanstalten opføre. Komplekset bestod af beboelseshus, vaskehus, lo og hestestald, lade, bagehus samt tørvelade og fårehus. Gørrismark blev benyttet som fattiggård indtil 1937, og efter at gården i 1962 var solgt til Tønder kommune, blev hovedbygningen nedrevet. Efter foto i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

provst Carsten Erich Carstens, virkede ivrigt for fattiggården. En komité bestående af rådmand A. T. Diemer, pastor Carstens, de deputerede borgere P. Ewertsen og Johann Peter Paulsen samt to bygningskyndige borgere blev nedsat²⁰². Den foretog en studierejse for at undersøge fattigarbejdsanstalterne i Løgumkloster og Abild. Det lykkedes endog at lokke den erfarne økonom ved anstalten i Løgumkloster, Andreas Hansen Krage-lund, til Tønder, så den kommende anstalt virkelig kunne leve op til for-billedet i Løgumkloster. Endelig gav regeringen den afgørende tilladelse til forpagtning af Gørrismark og opførelse af en »fattig- og arbejdsanstalt«. Efter tegning af den kongelige bygningsinspektør, W. F. Meyer, blev der derpå i 1854 opført en toetages beboelsesfløj med tilhørende økonomi- og avlsbygninger, og d. 10. oktober 1854 kunne anstalten tages i brug²⁰³.

Hermed skete et radikalt brud med det bestående. Kun meget få steder blev tidens idé om af afskrækkende grunde fortrinsvis at yde offentlig hjælp i form af ophold i fattiggården og begrænse understøttelse til fattige uden for anstalten gennemført i sin fulde konsekvens. Men i Tønder skete det. De ca. 140 personer, som nød fast understøttelse, fik at vide, at der for fremtiden ikke mere ville blive udbetalt ugepenge²⁰⁴. Ville de have hjælp, måtte de flytte ind på fattiggården. Samtidig ophørte udbetalinger til beklædning og husleje uden for anstalten, og de ekstraordinære understøttelser blev beskåret stærkt²⁰⁵. I Tønder blev fattiggården dermed i langt højere grad end i de andre nordslesvigske byer det dominerende element i for sorgen. Kollektiv hjælp i anstalten havde erstattet individuel hjælp til de enkelte fattige rundt om i byen. Endog det hidtidige fattighus ved kirken, der som blot beboelseshus ikke tilfredsstillede tidens fordringer, blev solgt efter at fattiggården var trådt i virksomhed.

Hensigten med anstalten på Gørrismark var som overalt ved fattiggårdene hovedsagelig »at afholde sådanne personer fra at kaste sig på fattigvæsenet, som ikke i virkeligheden er trængende«. De optagne blev derfor underlagt streng disciplin, og f.eks. var nydelsen af kaffe, te og spirituosa ligesom tobaksrygning i reglen forbudt for lemmerne. For, som fattiggårdsagitatoren, pastor C. N. Bruhn i Bornhøved udtalte, fattiggårdenes beboere lider et stort savn ved at måtte undvære disse nydelsesmidler, og de lægger mere vægt derpå end man skulle tro. »Men erfaringen har vist, at netop berøvelsen af disse drikke er et lige så tilladt som hensigtsmæssigt middel til at opretholde den gavnlige og nødvendige afsky for anstalten«²⁰⁶. Kosten var tilsvarende ikke den mest luksuriøse. Middagsplanen så sådan ud: søndag og onsdag, kål med kartofler, brød og kød; mandag, torsdag og lørdag, boghvedegrød med mælk eller øl; tirsdag og fredag, vælling af boghvedegryn og kartofler, dertil melsovs med en klat smør. I sammenligning med menigmands almindelige kost har det dog sikkert været en ganske acceptabel bespisning.

Fattiggården virkede efter hensigten. Antallet af beboere blev ca. 40. Alle andre måtte forsøge at klare sig selv²⁰⁷. Trods det at fattigkassen måtte yde et betydeligt tilskud til anstalten, fordi indtægterne langt fra dækkede udgifterne, mente pastor Carstens derfor i 1860, at anstalten på Gørrismark var blevet en succes: fattigvæsenets udgifter var reduceret²⁰⁸.

Sønderborg

I *Sønderborg* kunne et fattighus med tilknyttet arbejdsanstalt tages i brug i efteråret 1856. Medvirkende til beslutningen om at opføre de nye bygninger var et betydeligt boligproblem. Dette fænomen møder vi i man-

Udsigt over Sønderborg fra Møllebakken, fotograferet vel i 1890'erne. Yderst til højre fattiggårdens ene længe, nu Rebslagergade 16, Vandrerhjemmet og bag dette Mariekirkens spir. Den store bygning over fattiggården er Stein og Mailands Jernstøberi. Haven, der dels blev udnyttet af fattiggården, dels var lejet ud som kolonihaver, begrænses øverst af Rebslagergade, nederst af den daværende Kaiser Wilhelm Allee, nu Kongevej. Møllen til venstre er den sidste af de mange møller i Mølby. Den blev nedrevet i begyndelsen af 1890'erne. Den lyse stribe, der går fra fattiggården mod møllen, er den daværende lange rebslagerbane. Den gik der, hvor kredsbanen fik sit spor efter 1898. Fattig- og arbejds huset, eller »Forsørgelsesanstalten«, som det senere blev kaldt, afvikledes i 1936 og blev indrettet som vandrerhjem. Efter postkort i Museet på Sønderborg Slot.

ge byer i første halvdel af 1800-årene, idet boligbyggeriet ikke holdt trit med byernes voksende indbyggertal. I Haderslev blev boligforholdene således særlig trange i 1830'erne og 1840'erne²⁰⁹. I Åbenrå betød bl.a. skibsbyggeriets blomstring omkring 1840 en sådan tilstrømning af arbejdskraft, at magistraten kunne betegne byen som overfyldt. Det blev svært for fattigfolk at skaffe sig bolig. Ved den sidste flyttedag i 1841 stod f.eks. 7 familier uden tag over hovedet, og bystyret så sig ikke i stand til at skaffe dem husly. Man måtte tage selv gamle skibskahytter i brug som husvildeboliger²¹⁰. I Sønderborg steg indbyggerantallet i årene 1845 til 1855 fra 3299 til 3997, og fattigvæsenet havde svært ved at skaffe ordentlige boliger til de trængende. I et lejet hus var indkvarteret 6 familier, men da man i 1853 frygtede en koleraepidemi, var det i en så uforsvarlig tilstand, at man så sig nødsaget til at rømme det²¹¹. Et tilbud fra sparekassen om

et rentelettet lån på 3–4000 mk. til indretning af et fattighus blev derfor modtaget med begejstring i fattigkollegiet²¹². En komité blev nedsat, og den 2. september 1856 var man nået så vidt, at købmand Chr. Karberg kunne aflevere et nyopført fattighus og en arbejdsanstalt til fattigkollegiet²¹³. Den gamle arbejdsanstalt med sygehus i Havbogade blev til gengæld solgt.

Det nye anlæg, der var opført på en lejet grund tilhørende St. Jørgens hospital ved Rebslagersgade, bestod af to toetages bygninger og et vaskehus. Forhuset indrettedes som fattighus med 17 lejligheder, hvor 62 personer i 1860 nød fri bolig. Hermed var der i nogen grad rådet bod på den hidtidige mangel på lejeboliger for fattigfolk, og det var lettere for fattigvæsenet at administrere huslejhjælpen, når de fattige var samlet på ét sted. Samtidig håbede man, at mange ville undlade at søge hjælp til husleje, når hjælpen skulle modtages i form af bolig i det deklasserende fattighus²¹⁴. Men der var blot tale om et beboelseshus. Indbyggerne her blev følgelig ikke underlagt den disciplin og arbejdstvang, som rådede i arbejdsanstalten, men kunne frit råde over deres tid og arbejdskraft. Arbejdshuset blev indrettet i baghuset. Her fik økonomen bolig, der blev plads til nogle sygestuer, forsamlingslokale for fattigkollegiet, og i øvrigt anvendtes huset som tvangsarbejdsanstalt for »arbejdsu villige og modvillige personer«. De blev underlagt de almindelige disciplinære bestemmelser – arbejdstvang, udgangsforbud osv. – og blev beskæftiget med at fremstille tøjklammer, hakker og skærebrætter, med at plukke tovværk til værk, med at spinde eller strikke. Købmænd i byen kunne få pjalter plukket i anstalten, og det hændte tillige, at en af de indsatte blev lejet ud til arbejde ude i byen. Anstalten fik dog ikke noget stort omfang. I folketællingen i 1860 registreres kun 5 beboere, hovedsagelig gamle lemmer.

I Sønderborg gik fattigkollegiet således ikke frem med den ubarmhertige konsekvens, som vi traf i Tønder. Man samlede de fattige i ét fattighus i stedet for at leje talrige lejligheder til dem rundt om i byen. Man indskrænkede samtidig med anstaltens oprettelse antallet af ugentlige understøttelser, fra et beløb på 2183 rdl. i 1855 til 1231 rdl. i 1859. Men al hjælp uden for fattighuset og arbejdsanstalten blev langt fra indstillet. End ikke hjælp til husleje uden for fattighuset ophørte helt²¹⁵. Der var således i Sønderborg tale om en vis effektivisering og rationalisering af fattighjælpen – især af hjælpen til husleje. – Udbetalingen af fattighjælp blev samtidig begrænset; men man brød ikke afgørende med hævdivunden praksis.

Konklusion

Det er nu tid til at sammenfatte resultaterne af den foregående undersøgelse. Fattigvæsenet gennemgik i den behandlede periode en så tydelig udvikling, at man klart kan tale om flere forskellige faser.

I tiden op til begyndelsen af 1700-årene var der ikke tale om et offentligt administreret fattigvæsen. De fattige var henvist til tiggeri, og stat eller kommuner påtog sig normalt ikke at etablere en egentlig forsorg. Det medførte usikkerhed og kaos og skabte utilfredshed hos de besiddende. På lokalt plan forsøgte enkelte byer derfor at komme ondt til livs. De lod borgerne tegne sig for frivillige bidrag til de trængende, lod pengene uddele og mente derpå at kunne forbyde tiggeriet. Af langvarig virkning blev reformerne ikke.

Først med fattigforordningen af 1736 skete der noget afgørende nyt. Staten påbød, at alt tiggeri skulle ophøre og de fattige forsørges af kommunerne. Med Ærøskøbing som eneste undtagelse satte forordningen sig straks spor i alle købstæder i Sønderjylland. En gang etableret fortsatte den nye administrationsgren sin virksomhed næsten uden afbrydelser i alle byer. Fattigbidrag blev opkrævet og ugepenge uddelt. Det er i modsætning til forholdene i mange købstæder i kongeriget og vel hovedparten af landsognene på begge sider af Kongeåen. Her gik fattigvæsenet ikke sjældent så tydeligt i forfald i 1700-årene, at der gennem lange tider ikke indsamledes bidrag til de fattige. De måtte altså klare sig med klingpungpenge og tiggeri.

Den nye administration blev opbygget ret uensartet fra by til by. I Haderslev, Flensborg, Frederiksstad og Tønning opnåede lokale fattigordninger kongens stadfæstelse. I de øvrige byer blev fattigforordningen af 1736 normgivende. Selv i disse byer blev forholdene imidlertid ikke ensartede. Nogle steder blev fattigdistriktet afgrænset efter sognegrænserne, som i Åbenrå, Sønderborg og Garding, mens købstadens jurisdiktionsområde i byer som Tønder og Burg dannede grundlag for fattigkommunen. Medvirkende til de store lokale forskelle var det, at kommunerne ikke blev underlagt effektivt tilsyn fra central, statslig side. Da

den nye forvaltningsgren først var etableret, lod staten den sædvane, som gradvis skabtes i de enkelte byer, råde uhindret. Der blev ikke arbejdet på at indføre ensartede forhold. Kun ved særlige lejligheder, f.eks. når der fremkom alvorlige klager over bestående misforhold, blandede regeringen sig i de lokale forhold; men sådanne lejlighedsvis indgreb satte sig sjældent mærkbare spor. Kontrolapparatet var ineffektivt og kommunerne overladt til sig selv. De kunne f.eks. på egen hånd disponere over indtægter og udgifter. Også inden for fattigvæsenet ser vi derfor eksempler på de forskelligartede forhold, som på mange måder prægede de kommunale tilstande i byerne i hertugdømmerne i 1700-årene. Vi sporer den hensyntagen til det lokale selvstyre og de stedlige forhold, som på andre områder, om end i stærkt aftagende grad, prægede regeringens holdning til hertugdømmerne i 1700-årene¹. Normalt forestod de lokale øvrigheder den løbende forvaltning alene og uden afgørende indgreb i det hævdevundne selvstyre. Enevældens ensrettende og centraliserende princip blev ikke praktiseret i hertugdømmerne i 1700-årene – heller ikke når det gjaldt fattigvæsenet.

Trods de store lokale forskelle kan visse fællestræk dog fremhæves. Det var nogle få personer fra bystyret – normalt repræsentanter for magistrat og gejstlighed, i Haderslev og Tønder dog kun civile embedsmænd – som bestyrede fattigvæsenet. De lod indsamle penge, som blev uddelt til de fattige. Repræsentanter for det menige borgerskab førte ikke kontrol med forvaltningen og medvirkede ikke i særlig grad aktivt i den. De personer, der fik almisser, var ikke underkastet nærgående, regelmæssig kontrol og tilsyn, og de blev ikke samlet i institutioner. Systemet var såre primitivt. Indtægterne stammede især fra bidrag indsamlet hos borgerne. Oprindeligt var de formelt frivillige, men da de altid havde en tendens til at svinde ind, fik de efterhånden mange steder karakter af en udskrevet fattigskat. Understøttelserne blev som regel ydet i form af et ugentligt pengebeløb.

Som nævnt brød det offentlige fattigvæsen kun helt sammen i ganske enkelte tilfælde i 1700-årenes sønderjyske købstæder. Et eksempel er Haderslev efter branden i 1759. Hermed være imidlertid ikke sagt, at forordningens bud om at afskaffe tiggeriet, og yde de værdigt trængende tilstrækkeligt underhold, blev opfyldt. Tiggeriet fortsatte og blev i al stilhed accepteret som et nødvendigt onde. Selv i en by som Flensborg, hvis fattigpleje ellers er vurderet så positivt, lykkedes det ikke at rense gaderne for betlere. Årsagen hertil var især, at fattigvæsenets indtægter ikke slog til. De fattige kunne ikke klare sig med den tildelte hjælp, men måtte supplere med tiggeriet. Idet borgerne således fortsat blev løbet på dørene af

de omstørfende og hjemmehørende fattige, blev de uvillige til at betale fattigskat og foretrak selv at uddele almisser, hvilket igen stimulerede tiggeriet og umuliggjorde øvrighedens kontrol. Der opstod en ond cirkel, og det blev sjældent erkendt i handling, at grundlaget for et bedre fattigvæsen kun kunne lægges med større fattigskat. I stedet søgte øvrighederne at undgå øgede udgifter ved at tvinge de fattigste til arbejde, men uden varigt resultat. Ej heller de mange forsøg, som efter regeringens anmodning blev gjort fra 1760'erne på at sætte de fattige i arbejde til gavn for fattiggasserne og den hjemlige industri, havde den ønskede virkning. Først i periodens slutning blev det i videre udstrækning erkendt i praksis, at et forbedret fattigvæsen ikke kunne skabes blot ved forbud mod tiggeri. Understøttelserne måtte øges, og borgerne yde mere. Men også på dette tidspunkt søgtes udgifterne begrænset ved at understrege, at kun helt hjælpeløse skulle have en bedre hjælp, og at alle andre skulle arbejde for føden. Alle forbud mod tiggeri og almissegivning blev frugtesløse, idet årsagerne til tiggeriet ikke blev fjernet. De kommunale fattigfogeder, ofte selv gamle fattiglemmer, der skulle føre kontrol med tiggeriet, var ineffektive, og der klagedes atter og atter over deres efterladenhed. Også de delte jurisdiktioner gjorde det mange steder vanskeligt at føre kontrol med tiggeriet.

Fra 1780'erne begyndte der imidlertid en udvikling, som langsomt, men sikkert gav det bestående fattigvæsen et helt nyt præg. Som institution betragtet var fattigvæsenet næppe i forfald omkring år 1780, sådan som en læsning af tidens debatliteratur let giver et indtryk af. Det var de gammelkendte mangler, der nu blev udsat for stærkere kritik som led i arbejdet for at indføre en ny praksis. Derimod skabte de øgede sociale problemer, som fulgte med prisstigninger, hårde vintre og befolkningsstigning, i forening med tidens humane og filantropiske strømninger, en pludselig og aktiv interesse for fattigvæsenet. På baggrund af nogle kredsers voksende velstand under opgangsperioden i århundredets sidste årtier, fremtrådte de ubemidlede trange kår tillige mere grelt. Hos en række idealistiske intellektuelle og borgere med professor Aug. Niemann i Kiel som centrum bredte der sig derfor en erkendelse af, at samfundet havde forpligtelser over for de nødlidende, og at deres trang ofte ikke var selvforskyldt, men samfundsskabt. Samfundet skulle hjælpe dem bedre, end det var sket hidtil. Især skulle de arbejdsløse have arbejde, så de kunne klare sig selv. Hos den mindre idealistiske, menige borger skabte irritation over det stadig tiltagende tiggeri ønsker om en bedre og mere effektiv fattigforsorg. Idealisme og egoisme kunne i nogen grad gå i spænd sammen.

Med Hamborg og Kiel som forbillede førte disse tendenser til reformer i den ene by efter den anden. Alt skete på lokalt initiativ og uden indgriben eller kontrol fra regeringens side. Der blev ikke i denne periode udstedt generelle lovregler for Sønderjylland svarende til den kongerigske lovgivning fra 1799–1803. De enkelte kommuner var frit stillet, og de lokale forskelle blev hermed yderligere uddybet. De ensartede træk, som træffes fra by til by, skyldtes mere den almindelige tendens i tiden end ensrettede krav fra centralt hold. Målet for det vidt spredte reformarbejde var en borgerlig styret, individualiserende fattighjælp. Mange steder blev der gjort forsøg på at skaffe flere midler til en bedre forsorg. Langt flere personer blev nu inddraget i arbejdet. Menige borgere fik som fattigplejere til opgave at føre opsyn med de fattige, så deres sande tilstand og behov ikke skulle være skjult for de bevilgende. Et grundtræk var ønsket om at gavne de fattige, ikke for enhver pris at skræmme dem bort fra det offentlige hjælpeapparat. Administrationen blev lagt i fastere rammer. Først og fremmest anså reformatorerne det for en pligt for samfundet at yde arbejde til alle arbejdsløse. Nogle af de mest fremragende talsmænd for tidens idealisme erkendte tillige eksistensen af (ufrivillig) arbejdsløshed og dermed af samfundets forpligtelser. Det var bl.a. denne erkendelse der lå bag de almindelige forsøg i tiden på at give arbejde i stedet for almisser. Når det derfor om forholdene i Haderslev i 1803 er sagt, at »arbejdsløshed eller manglende indtjening stadigvæk ikke anerkendtes som berettigende til fattigunderstøttelse«², kan dette ikke ses som udtryk for den mest iøjnefaldende holdning i tiden op til år 1800 som helhed. Ikke mindst når man ser oplysningstiden i forhold til den følgende liberalismens periode, er det klart, at den havde øje for arbejdsløshed som et problem, der krævede samfundets indgriben, og at der overhovedet blev udført et stort arbejde på at skabe en bedre forsorg. Man var villig til at øge det offentliges udgifter og forpligtelser og tænkte ikke på at deklasere eller umyndiggøre de fattige, endsige samle dem i afskrækkende fattigarbejdsanstalter.

Sådan var tidens målsætning, når man ser den fra den mest positive side. Men selvfølgelig var idé og virkelighed også forskellige på dette tidspunkt. Det var svært at få skatteborgerne til at leve op til de øgede byrder, som måtte følge med en bedre forsorg. Og ønsket om i det lange løb at opnå besparelser ved at sætte de arbejdsduelige i arbejde i stedet for at give dem almisser, var nok en drivfjeder for mange. Reformen, som officielt fremstod som udsprunget af næstekærlighed og social ansvarsfølelse, kunne godt samtidig tjene borgerskabets velforståede egeninteresse – såsom besparelser og fritagelse for det generende tiggeri. Det ændrer imid-

lertid ikke ved det forhold, at tidens sociale forsorg ekspanderede og påtog sig opgaver, som en senere tid forsøgte at skyde fra sig.

Oplysningstidens reformarbejde i de enkelte byer viser endvidere, hvordan borgerskabet nu begynder at fatte aktiv interesse for købstadsadministrationen og kræver indseende ikke mindst med hvordan deres skattebidrag blev anvendt. Der var krav om større offentlighed og øget personlig deltagelse i forvaltningen. En demokratisk udvikling bort fra tidligere tiders fåmandsstyre henimod større kredsers medvirken i byernes administration var begyndt.

De første to årtier efter 1814 betegner på mange måder en videreudvikling af tendenser fra oplysningstiden. Borgernes indflydelse øges gradvist, fattigplejere bliver mere almindelige, regnskaberne bliver offentlig tilgængelige, regeringsindgrebene er fortsat sparsomme. Alligevel er tiden blevet en anden. Under indtryk af den økonomiske krise og de stærkt stigende udgifter bliver kravet om besparelser det alt overskyggende. Der er nu sjældent tale om at skaffe øgede indtægter til en bedre forsorg, men om at begrænse det offentliges forpligtelser. Så meget som muligt bør overlades til privat velgørelse. Nu accepterer man ikke længere eksistensen af ufrivillig arbejdsløshed. Den der vil arbejde, kan også normalt finde det, og samfundet vil kun skade den fattige ved at tilbyde alle arbejde. Det er ikke samfundets opgave at stå til rådighed som arbejdsgiver for alle arbejdsduelige. De må selv finde beskæftigelse. Sådan er den dominerende opfattelse, selvfølgelig med variationer. I stedet skal man skræmme den arbejdsduelige fattige bort fra fattigvæsenet ved kun at yde hjælpen i fattiggårde under afskrækkende former. De understøttede bør betragtes som umyndige, helt undergivet fattigvæsenets formynderskab. Disse tanker, som gradvist vandt frem og fandt anvendelse på lokalt plan, kom til fuldt udtryk i stænderforsamlingerne fra 1836 og blev lov i 1841. Loven samler og kodificerer en lang række af de fænomener, som var skabt ved lokal praksis siden oplysningstiden. Men når det gælder synet på de fattige, betegner den samtidig et afgjort tilbageskridt i forhold til oplysningstidens humanisme. Udviklingen er ikke forløbet i en ret linje frem mod større og større menneskelighed. Opfattelsen af de fattige som arbejdssky og dovne mennesker, der skulle tvinges til arbejde, stod mere uimodsagt i 1830 end i 1803⁸. Der var sket en ændring af anskuelserne i de mellemliggende år. 1841-loven er med sine ønsker om offentlige besparelser og umyndiggørelse af de fattige, sine ønsker om at begrænse det offentliges forpligtelser og om at skræmme påstået selvforskyldt fattige bort fra de offentlige kasser, et klart tilbageskridt. Når således både den store danske og den store tyske Sønderjyllands historie lader perioden efter 1814 frem-

træde som præget af social ansvarsfølelse, af trang til at støtte de små i samfundet og af humanitær virksomhed, må det anses for misvisende⁴. Tidens grundpræg var et ganske andet. Det var den hårde liberalisme, ikke en fortsættelse af tendenserne fra oplysningstiden, der karakteriserede disse år. Sådant bliver indtrykket i alt fald, når man betragter tidens egne udtalelser om den offentlige forsorg. Denne skulle begrænses og gøres afskrækkende og så meget som muligt overlades til privat, frivilligt socialt arbejde. Det var på dette felt, borgernes medlidenhed burde finde udslag. For samtiden havde privat velgørelse nemlig ikke den demoraliserende virkning på de fattige, som offentlig forsorg mentes at have. Vi har da også fundet talrige eksempler på en stor privat indsats til gavn for nødlidende mennesker. Her udøvedes en velmenende indsats i forlængelse af oplysningstidens tankegang. Det er imidlertid ikke disse lyspunkter, der falder mest i øjnene, når man betragter perioden som helhed.

Regeringen accepterede helt de ovenstående principper, som tidsånden udviklede, og som kom til udtryk i stænderforsamlingerne. Men samtidig blev dens rolle nu en helt anden. Gradvis intensiverede den fra 1820'erne sin kontrol med de lokale myndigheder. Nu stillede den ganske bestemte krav, og den formåede at få dem gennemført. Nu var det forbi med tidligere tiders hensyntagen til lokal sædvane. Med provinsialregeringens oprettelse påtog statsmagten sig endog en direkte regulerende og ensrettede rolle. Gammel decentralisering kunne ikke opretholdes, og ved midten af 1840'erne havde regeringen ikke blot gennemført en vidtgående udjævning af de tidligere administrative forskelle mellem byernes fattigvæsen. Den havde også underkastet kommunerne en effektiv kontrol. De kunne ikke længere disponere, som de ville. En ny tids effektive administrationsapparat havde sejret⁵.

Til slut er det værd at bemærke, at udviklingen i fattigvæsenet i Sønderjyllands købstæder i mangt og meget genspejler tilsvarende tendenser i udlandet – ikke mindst i England. Her havde kommunerne op til begyndelsen af 1800-årene et betydeligt selvstyre, og der var store lokale forskelle. Hjælp blev især ydet uden for institutioner såsom arbejdshuse. I 1780'erne og 1790'erne satte en mere human luftning sine spor. Ved bestemmelser om at arbejdsduelige fattige kunne få hjælp uden at indtræde i arbejdshuse, om at fattigvæsenet skulle spæde til utilstrækkelige lønninger og ved ophævelse af kommunernes ret til at fordrive tilrejsende, blot p.g.a. mistanke om, at de ville falde fattigvæsenet til byrde, kunne hjælp komme langt flere til gode. Især trådte kollektiv forsørgelse i institutioner helt i baggrunden for individuel hjælp. Reaktionen mod denne udvikling blev brat og voldsom i årene op til den nye fattiglov af 1834.

Mange vendte sig mod al tvungen fattigforsørgelse. De mere ansvarlige accepterede, at tvungen fattigforsorg var en nødvendighed, men de ønskede den begrænset og givet afskrækkende karakter. Sådanne tanker sejrede i 1834. Nu skulle hjælp til arbejdsduelige fattige hovedsagelig ydes i anstalter under ubehagelige og ydmygende former. Kommunerne blev herefter i højere grad underlagt central styring. En helt tilsvarende udviklingslinje har vi set i Sønderjylland. Især i begyndelsen af 1800-årene er impulserne fra England direkte og uomtvistelige.

Sammenligner man med forholdene i Kongeriget, falder specielt ét træk i øjnene. I Kongeriget førte oplysningstidens reformtrang til lovene fra 1799 og 1803. Også i hertugdømmerne ændredes forholdene på en række felter i disse år. Men det skete her på lokalt initiativ. Regeringen, staten påvirkede ikke i første omgang udviklingen med en generel lovgivning som i Kongeriget. Loven af 1808 angik kun enkeltforhold – var ikke en ny grundlov for fattigvæsenet som de kongerigske love. Det var tidsånden, som på lokalt plan, ganske gradvis, omformede fattigvæsenet i Sønderjylland. Staten kom bag efter og optog de nye tanker. Først i 1841 blev den allerede skete udvikling lovfæstet. Men på dette tidspunkt havde den statslige kontrol dog sejret. Den moderne centralstyrte stat var endelig en realitet inden for fattigvæsenet.

Forkortelser

AArk	amtsarkiv.
BArk	byarkiv.
C.C.H.	Corpus Constitutionum Regio-Holsaticarum ..., udg. af F. D. C. v. Cronhelm, bd. 1–3, Altona 1749–53.
Chron. Samml.	Chronologische Sammlung der im Jahre 1748– ergangenen Königlichen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein, die Herrschaft Pinneberg, Grafschaft Ranzau und Stadt Altona, Kiel 1791ff.
C.St.S.	Corpus Statutorum Slesvicensium ... udg. af C. L. v. Brockdorff og Fr. L. v. Eggers, bd. 1–3, 1–2, Schleswig 1794–1812.
frdn.	forordning
gen.	general-
H.BArk.	Haderslev Rådstuearkiv, Haderslev.
kanc.	kancelli.
LAF	Landsarkivet for Fyn, Odense.
LASH	Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig.
LAÅB	Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå.
mag.	magistrat.
M.H.Nielsen	M. H. Nielsen: Fra Slesvigsk Fattigvæsens Fortid, 1944.
Niemann: Landesk.	August Niemann: Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde. Topographischer Theil. Erster Band. Herzogthum Schleswig, 1799.
overkons.	overkonsistoriet.
prot.	protokol.
Prov.Ber.	Provinzialberichte.
ProArk.	provstearkiv.
PræArk.	præstearkiv.
Qu FGS	Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins.
RA	Rigsarkivet, København.
reg.	regering.
rescr.	reskript.
S.M.	Sønderjysk Månedsskrift.
S.Årb.	Sønderjyske Årbøger.
TKIA	Tyske kancelli indenrigske afdeling.
ZSHG	Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte.
visb.	visitatsberetning.
Ab.	Åbenrå.

Utrykte kilder

LANDESARCHIV SCHLESWIG-HOLSTEIN, SLESVIG

- Abt. 13 A* (tidl. A IV) *Schleswigsches Obergericht auf Gottorp 1713–1834.*
- nr. 360 Polizei- Bettler- und Armenverordnungen betr. 1723–37.
 - nr. 361 Polizei- und Bettlerverordnungen betr. 1737–43.
 - nr. 362 Polizei- und Bettlerverordnungen betr. 1743–64.
- Abt. 13 B (43)* Armensachen.
- fasc. 272, 273 Korrespondance vedr. Sønderborg 1752.
- Abt. 18* (tidl. A VI) *Archiv des Generalsuperintendenten für das Herzogthum Schleswig.*
- nr. 39b Visitationen in der Propstei Hadersleben 1740–89.
 - nr. 40 Generalkirchenvisitations Acten, Berichte und Bescheide von Hadersleben, Tondern etc. 1793.
 - nr. 42c Kirchenvisitation in den Propsteien Apenrade und Lügmunkloster 1743–89.
 - nr. 43a Kirchenvisitationen in der Propstei Sonderburg und den adl. Kirchen Klipleff, Quaars und Düppel 1743–1833.
 - nr. 45 Visitatsberetninger for Flensburg provsti 1740–67.
 - nr. 45a Kirchenvisitation in der Propstei Flensburg 1770–91.
 - nr. 45b Kirchenvisitation in der Propstei Flensburg 1794–1833.
 - nr. 45c Berichte für die Visitation in Flensburg 1836–1860.
 - nr. 46cI Kirchenvisitation in der Propstei Husum 1738–47.
 - nr. 46cII Kirchenvisitation in der Propstei Husum 1750–91.
 - nr. 46d–e Kirchenvisitation in der Propstei Husum 1794–1833.
 - nr. 47a Visitationsberichte für die Propstei Eiderstedt 1739–1788.
 - nr. 47b Visitationsberichte für die Propstei Eiderstedt 1795–1834.
 - nr. 47c Visitationsberichte für die Propstei Eiderstedt 1837–52.
 - nr. 48a Visitatsberetninger for Gottorp provsti 1742–1790.
 - nr. 49b Kirchenvisitation in der Propstei Hütten 1742–1790.
 - nr. 50b Kirchenvisitation in der Propstei Fehmarn 1739–88.
 - nr. 50c Kirchenvisitation in der Propstei Fehmarn 1795–1831.
 - nr. 51 Kirchenvisitation in der Propstei Fehmarn 1837–1860.
 - nr. 51b Kirchenvisitation in den schlesw. adligen klösterlichen Districte sowie in Eckernförde, Friedrichstadt und Friedrichsort 1739–90.
 - nr. 52 do. 1795–1846.
 - nr. 113 Armensachen und milde Stiftungen A Allgemeines 1749–1852.
- Abt. 49,4* *Schleswig-Holsteinische Landesregierung.*
- nr. 3605 (gl. sign. I 3) Armenwesen in Burg Fehmarn

nr. 3606	(gl. sign. I 4)	–	–	Eckernförde
nr. 3607	(gl. sign. I 5)	–	–	Flensburg
nr. 3608	(gl. sign. I 6)	–	–	Friedrichstadt
nr. 3609	(gl. sign. I 7)	–	–	Garding
nr. 3610	(gl. sign. I 9)	–	–	Husum
nr. 3611	(gl. sign. I 10)	–	–	Schleswig
nr. 3612	(gl. sign. I 12)	–	–	Tönning

Abt. 65.2 (tidl. A XVIII) Archiv der Deutsche Kanzlei nach 1730.

nr. 703 ^I	Armensachen. Normativa 1736–1783
nr. 2063	Lokalakter vedr. fattigvæsenet i Husum
nr. 2297	– – – – Flensburg
nr. 2302	– – – – Flensburg
nr. 2581	– – – – Friedrichstadt
nr. 2612	– – – – Tönningen
nr. 2633	– – – – Gardingen
nr. 2826	– – – – Schleswig
nr. 2944	– – – – Eckernförde
nr. 3031	– – – – Burg

Abt. 401. Trykte gottorpske forordninger.

RIGSARKIVET, KØBENHAVN

Tyske Kancelli Indenrigske Afdeling.

D 37.	1758–70. Indberetninger om byernes tilstand 1770.
D 51.	Åbenrå provsti. Akter vedr. generalsuperintendentens visitatser 1765–1845.
D 61.	Åbenrå by. Fattigvæsenssager 1730–1845.
D 86.	Haderslev provsti. Akter vedr. generalsuperintendentens visitatser 1736–1847.
D 123V.	Haderslev by. Fattigvæsenssager 1737–1844.
D 160.	Ærøskøbing. Politisager. 1751–1844.
D 177.	Sønderborg provsti. Akter vedr. generalsuperintendentens visitatser 1744–1824.
D 206.	I Tønder by. Alm. sager. 1743–1838.
D 212.	III Tønder by. Diverse sager. 1731–1846.

Overkonsistoriet for Hertugdømmet Slesvig.

1, I	Visitatsberetninger og Sager vedr. Visitatsberetningerne	1722–53
1, II	– – – –	1754–62
1, III	– – – –	1763–68
1, IV	– – – –	1770–74
1, V	– – – –	1774–81
1, VI	– – – –	1781–1803

Overretten på Gottorp.

II 46. 1749–1830. Sager vedr. sydslesvigske byer.

Den Slesvig-Holstenske Provinsialregering.

II 105. Ærøskøbing. Fattigvæsenssager 1826–1846.

LANDSARKIVET FOR FYN, ODENSE

Ærø stad- og landret. T. Fattig- og Legatvæsen.

Ærøskøbing fattigkommissions forhandlingsprotokol 1832–1853.

Fattigsager 1831–37.

Ærøskøbing fattigregnskaber 1820–50.

HADERSLEV RÅDSTUEARKIV, HADERSLEV

Cod. 38	(A. C. v. Neuhoeffel): Haderslebiensia de A. 1730–1755 Tom. III.
Acta XII B	Kirkevisitationer 1734–72.
Acta XII D b	Klingpung 1706–
Acta XII J	Hospitalsregnskaber 1730–50. Hospitalsregnskaber 1751–70.
Cod. 303	Hospitalsregnskab 1803.
Acta XII K b 2	Cod. 241 Rehewalds legat 1708–1826.
Acta XII K b 3	Martens legat 1749–94.
Acta XII K b 4	Brochmanns legat 1709–1787.
Acta XII K b 5	Cod. 243 Lundings legat 1802–1897.
Acta XV A	Fattigvæsenet, generalia.
Acta XV B 1	Fattigvæsenet, specialia 1726–1809.
Acta XV B 4	Protocol over fattigpenge 1726–76.
Cod. 374	Kollekt til fordel for byens fattige 1773.
Cod. 377	Fortegnelse over byens fattige 1805.
Acta XV B bilag 3,1	Regnskaber over fattigvæsen 1743–49
Acta XV B bilag 3,2	– – – 1750–62
Acta XV B bilag 3,3	– – – 1763–71
Acta XV B bilag 3,4	– – – 1772–75
Acta XV B bilag 3,5	– – – 1776–88
Acta XV B bilag 3,6	– – – 1789–1800
Acta XV B bilag 3,7	– – – 1801–1806
Acta XVII B 3,1	Hovedskat 1712–1820, <i>folketælling 1769.</i>

Kommuneregnskaber med bilag, 1736–1803, div. år.

LANDSARKIVET FOR DE SØNDERJYSKE LANDSDELE, ÅBENRÅ

Haderslev Amtsarkiv.

2. Hovedregistratur for det kgl. østre Amtshus i Haderslev (1650) 1741–90, lb.nr. 125.

Biregistratur for Øster amtet, 1740–90, lb.nr. 135.

Fattigvæsenssager, Østeramtet, nr. 1–78, 1741–76, lb.nr. 433

Fattigvæsenssager, Østeramtet, nr. 79–100, 1777–84, lb.nr. 434.

Fattigvæsenssager, Østeramtet, nr. 101–129, 1785–86, lb.nr. 435.

Fattigvæsenssager, Østeramtet, nr. 130–149, 1787–90, lb.nr. 436.

Åbenrå Amtsarkiv.

C II 2 nr. 413 Visitatorialarchiv, Kirchspiel Apenrade, Armensachen 1652–1808 (afleveringer fra Kiel).

Sønderborg Amtsarkiv.

C III 2 nr. 208 Visitatorsager, Stadt Sonderburg, Hospital und Armensachen 1565–1803 (afleveringer fra Kiel).

Abt. 18 (tidl. A VI) Generalsuperintendenten for Slesvig Stift (afl. fra Kiel).

nr. 41, lb.nr. 1 Visitationsberichte von der Propstei Hadersleben 1796–1832.

nr. 43, lb.nr. 7 Visitationsberichte von der Propstei Apenrade 1794–1827.

nr. 43, lb.nr. 8 Visitationsberichte von der Propstei Apenrade 1830–1837.

nr. 114, lb.nr. 23 Armensachen aus der Propstei Apenrade und Lügumkloster 1701–1864.

nr. 114⁷, lb.nr. 23 Armensachen Propstei Hadersleben 1569–1864.

nr. 114¹⁰, lb.nr. 23 Armensachen Propstei Sonderburg 1565–1853.

Sønderborg Provstearkiv.

1336 Visitsberetninger og visitatssager 1759–1795.

Haderslev Frue Præstearkiv.

C a 4 Kirkeregnskaber 1759–76.

Åbenrå Præstearkiv.

C a 1 Kirkeregnskaber 1735–1839.

E 1,1 Fattigsager ordnet efter den gamle arkivfortegnelse fra 1837, 1732–1832.

H 5,1 Visitsberetning om kirke, skole og fattigvæsenet 1750, 1765.

Tønder Præstearkiv.

E 2 Armenordning u. Regulative m. m. 1808–1842.

Sønderborg Præstearkiv.

B c 10 Afd. 8 B 1–4 Særlige fattigsager 1732–1832.

C a 7 Kirkeregnskaber 1718–80.

Haderslev Byarkiv.

- XXI A 1 Tiggere og løst pak, generalia, 1736–1834.
XXI A 2 Tiggere og løst pak, specialia 1693–1800.
XXI N Folketælling 1803.

Åbenrå Byarkiv.

- VI nr. 32c Borgerprotokol 1844–1858.
VII nr. 114b *Folketælling 1769.*
XVII nr. 229 a-c Kirkeregnskaber og kirkeregnskabssager 1669–1870.
XIX nr. 246 »Inventarium u. Auctions-Protocollen in Betreff des Nachlasses verstorb. Präbendisten« 1754–1762.
XIX nr. 247d Fattigkommissionsprotokol (foran regnskab for garnspinding 1766–1773) 1815–1834.
XIX nr. 247e Fattigkommissionsprotokol 1834–1873.
XIX nr. 247f Almindelige fattigsager 1737–1845.
XIX nr. 251a Regnskaber m. m. vedr. frivillige bidrag til byens fattige 1829–30.
XIX nr. 252A Korrespondancesager m.m. vedr. fattigvæsenet 1768–1867.
XIX nr. 252B Sager ang. nyordningen af byens fattigvæsen med det nye regulativ og instruksen for »die Armenpfleger« 1840–48.
XIX nr. 252D, 1–6 Forskeligt ang. fattigvæsenet 1738–1855.
nr. 647 Fattigregnskaber og fattigregnskabsbilag 1778–1828 (div. år).
nr. 648 Fattigregnskaber og fattigregnskabsbilag 1829–1840.
nr. 649 Fattigregnskaber og fattigregnskabsbilag 1841–49, 1864–66.
Byregnskaber med bilag, div. år.

Sønderborg Byarkiv.

- II nr. 22,6 By- og rådhusjener, natvægter og fattigfoged 1749–1878.
XIX nr. 151 Sager vedr. degneembedet 1748–1864.
XX nr. 166 Fattigprotokol 1801–32.
XX nr. 167 – 1832–45.
XX nr. 168 – 1839–61.
XX nr. 171 Ældre fattigvæsenssager 1737–1842.
XX nr. 174 Korrespondancesager vedr. fattigvæsenets gæld 1800–1848.
XX nr. 178 Korrespondancesager vedr. opførelsen af en arbejdsanstalt 1855–63.
XXI nr. 191 Kollektur 1736–1868.
XXXI nr. 267–296 Byens regnskaber med bilag 1772–1801.
XXXI nr. 374 Fattigkasseregnskaber 1737–1780.
XXXI nr. 375 – 1781–1800.
XXXI nr. 376 – 1801–1820.
XXXI nr. 382 Bilag til fattigkasseregnskaberne 1761–80.
XXXII St. Jørgens hospital, regnskaber 1646–1774.
St. Jørgens hospital, regnskaber 1775–1836.

Tønder Byarkiv.

- nr. 87. Relationsprotokol 1727–37.
- nr. 88. – 1738–57.
- nr. 90. – 1763–68.
- nr. 514. Sager vedr. førstepræsterne 1652–1836.
- nr. 577. Efterretninger vedr. fattigvæsenet i Tønder og dets administration ca. 1830.
- nr. 578. Protokol der Armencommission in Tondern 1831–42.
- nr. 579. Fattigkollegiets forhandlingsprotokol 1831–42.
- nr. 581. Fattigkollegiets forhandlingsprotokol 1849–1858.
- nr. 582. Sager vedr. et fattigregulativ for Tønder 1836–42.
- nr. 583. Sager vedr. fattigvæsenets organisation og forbedring 1813, 1831–33.
- nr. 584. Alm. sager vedr. fattigvæsenet 1816–66.
- nr. 622. Regnskaber over uddelt brød og brændsel til de fattige 1812–16.
- nr. 655. Collectenbuch für das Hospital in Tondern 1703–09.
- nr. 682. Sager vedr. fattigarbejdsanstalten 1822–43.
- nr. 683. Sager vedr. fattigarbejdsanstalten på Gørrismark 1847–56.
- nr. 688. Kontrolbøger for kogeanstalten 1831–47.
- nr. 697. Regnskaber vedr. fattigvæsenets spinderi 1766–81.
- nr. 1363–1371. Fattigregnskaber 1709–1841.

Noter og henvisninger

Indledning

1. Lars N. Henningsen: Det offentlige fattigvæsen i Haderslev, Åbenrå og Sønderborg i tiden 1736 til ca. 1800, utrykt specialeopgave 1974, i LAÅB, s. 60–63.
2. Ibid. s. 69.
3. Se f.eks. Lars N. Henningsen: Arbejdsformidling i 1700-tallet, S.M. 1974, s. 426f.
4. Henrik Fangel: Haderslev Bys Historie bd. 1, 1975, s. 105, 119.
5. Lars N. Henningsen: Det offentlige fattigvæsen s. 57ff.
6. H. BARK. XV B bilag 3,7 1804 bilag 4. XV B 1, udbetalte årlige understøttelser 1803, 9.4. Cod. 241, 1803. Cod. 243, 1803. Cod. 303, 1803. Cod. 377, 1805. LAÅB, folketælling 1803.
7. LAÅB Sønderb. BARK XXX nr. 376, fattiggasseregnskab 1801. XXXII hospitalsregnskab 1800–1801. XXXI nr. 296 byregnskab 1801. XX nr. 171, liste over fattige 1801.
8. Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark på Merkantilismens tid, 1932, Acta Jutlandica IV 2, s. 72f. L. Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern, 1937, s. 194. Fr. Hoffmann: Das Bevölkerungsbild der Stadt Eckernförde, Jahrb. Eckernf., 11. Årgang, 1953, s. 14. I. E. Momsen: Die Bevölkerung der Stadt Husum von 1769 bis 1860, 1969, s. 152ff, 181ff.
9. L. Andresen op. cit. s. 239ff. Fr. Hoffmann op. cit. s. 14–16. Fr. Hoffmann: Schleswig-Holsteins Volksaufbau zu Anfang des 19. Jahrhunderts, ZSHG bd. 78, 1954, s. 298. Åbenrå bys hist. bd. 2 s. 86. Momsen op. cit. s. 166f, 280–282, 203–205. Niemann: Landesk, 1799, s. 650.
10. L. Andresen op. cit. s. 193f. Fr. Hoffmann i Jahrb. Eckernf., 1953, s. 11–13. Momsen op. cit. s. 55f, 194, 285. Ib Varnild: Betlere og fattigfolk, Dagligliv i Danmark 1720–1790, 1971, s. 240f.
11. LAÅB Åb PræArk H 5,1 visb. 1765. Sønderb. ProArk. 1336 visb. 1777. Åbenrå bys hist. bd. 2 s. 74, 97f. Sønderb. bys hist. bd. 1 s. 148.
12. Achelis: Haderslev i gamle dage 1627–1800, 1929, s. 315, 317. Niemann: Landsk. s. 657.
13. Prov. Ber. 1793, 2. heft. s. 148f. L. Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern, 1937, s. 194. I. E. Momsen: Die Bevölkerung der Stadt Husum, 1969, s. 194.
14. LAÅB Åb PræArk. H 5,1 visb. 1765. Sønderb. ProArk. 1336 visb. 1777.
15. LASH. Abt. 65.2. nr. 703I læg: 1766, 30.6. indbr. fra Åb. 1763, 6.7.
16. H. BARK. XV B bilag 3,7 1803–04. LAÅB folketælling Had. 1803. Samt som note 7.
17. I Åbenrå i 3. og især 4. kvarter (Sønderport, Pottergade, Nygade, Ramsherred, Nørreport), nogle også i 2. kvarter (Gildegade). Altså

- i byernes udkanter. Cf. Åb. bys hist. bd. 2. s. 109f. I. E. Momsen: Die Bevölkerung der Stadt Husum, 1969, s. 272–289. I Haderslev i Vestergade, Slagtergade, Klosteret, se Henrik Fangel: Haderslev bys historie bd. 1, 1975, s. 64ff.
18. LAÅB Sønderb. BARK. XX nr. 171 liste over fattige 1801.
 19. Cf. s. 178 note 126.
 20. H. BARK. Cod. 377. LAÅB folketælling Had. 1803.

Tiden indtil omkring år 1700

1. Den danske kirkes historie bd. 3, 1965, s. 196ff.
2. Hans von Schubert: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins bd. 1, 1907, s. 378ff.
3. De Hansborgske Registrarer bd. 1, 1943, s. 210.
4. Ibid. s. 228 og 286.
5. Sammlung der gemeinschaftlichen Verordnungen, 1773.
6. LAÅB trykte løse frdn. 1699, 9.2. og 1698, 21.11. E. Ambrosius: Chron. Verzeichniss über verschiedene Königl. und Fürstliche Verordnungen ..., 1698, 3.3.
7. Corpus Statutorum Provincialium Holsatiae, udg. af F.D.C. v. Cronhelm, 1750, s. 54ff. E. Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins bd. 2, 1935–38, s. 509ff.
8. L. Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg, 1939, s. 173.
9. De Hansborgske Registrarer bd. 1, 1943, s. 228f.
10. C.St.S. bd. 1 s. 147. M. H. Nielsen s. 13f.
11. Sammlung der gemeinschaftlichen Verordnungen, 1773, s. 339.
12. Beccau: Versuch einer ... Darstellung der Geschichte Husums, 1854, s. 330ff.
13. I. Henningsen: Das Stiftungsbuch der Stadt Husum, 1904, s. 216.
14. Beccau: Geschichte Husums, 1854, s. 113ff.
15. cit. efter Beccau: Geschichte Husums s. 98.
16. C.St.S. bd. 3,2 s. 103 og 20.
17. L. Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg, 1939, s. 173f.
18. C.St.S. bd. 2 s. 300ff og bd. 3,2 s. 246ff.
19. C.St.S. bd. 3,1 s. 30ff.
20. Heiberg: Mittheilungen über das Armenwesen, 1835, s. 288ff.
21. ibid. s. 295f.
22. C.St.S. bd. 3,2 s. 41.

1700-tallet

1. Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt, 1966, s. 133.
2. E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720–1814 bd. 1 s. 461.
3. ibid. bd. 1 s. 513.
4. LAÅB trykte løse frdn. 1723, 13.2.
5. Politikens Danmarks Historie bd. 9 s. 58, 96. H. F. Petersen: De Sønderjyske Vajsenhuse, S.Årb. 1962, s. 51ff. Japsen: Det dansk-sprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968, s. 206f.
6. M. H. Nielsen s. 16ff.
7. L. Andresen: Zweihundert Jahre Waisenhaus in Tondern, 1935, s. 11. LAÅB Tønder BARK nr. 655.
8. J. Lass: Sammlung einiger Husumischen Nachrichten 1701–1750, 1750, s. 18. Hübertz: Beskrivelse over Ærø, 1834 s. 12f.
9. L. Andresen: Zweihundert Jahre Waisenhaus, 1935, s. 11.
10. LAÅB Tønder BARK nr. 1363, 1709–10.
11. ibid.
12. LAÅB Tønder BARK nr. 577.

13. LAÅB Tønder BArk. fattigregnskab 1715–16.
14. LAÅB Tønder BArk. nr. 87 s. 568ff.
15. LAÅB Tønder PræArk. kirkeregnskaber 1700ff.
16. LAÅB Tønder BArk. nr. 87 s. 44, 1728, 16.11. og nr. 577.
17. J. Lass: Sammlung einiger Husumischen Nachrichten 1701–1750, 1750, s. 22.
18. C.St.S. bd. 2 s. 742f.
19. H. F. Petersen i S.Årb. 1962 s. 67. C.St.S. bd. 2 s. 338f.
20. C.St.S. bd. 2 s. 338ff. Stadt Archiv Flensb. A 806.
21. Achelis: Haderslev i gamle dage 1627–1800, 1929, s. 341f.
22. H.BArk. XV B 4, 1728.
23. H.BArk. Cod. 38 s. 146f.
- 23a. H.BArk. XV B 4, 1726–36.
24. H.BArk. Cod. 38 s. 142ff.
25. sml. Flensborgs ordning (C.St.S. bd. 2 s. 338ff) og Haderslevs ordning (H.BArk. Cod. 38 s. 141ff): Flensborgs s. 339: »von dem von Gott ihnen verliehenem Vermögen« og Had. s. 145: »nach dem Vermögen, welches der Höchste ihm verliehen«. Flensborg s. 339: »nothdürftigen Nächsten« og Had. s. 145 »dürftigen Nächsten«. Flensborg s. 340: »seines Christenthums und der ihm allerdings obliegenden Pflicht« og Had. s. 144: »die Pflichten des thätigen Christenthums«. Flensborg s. 338: »indl. »Demnach die Erfahrung sattsam gewiesen, . . . weil die Passage aus dem Norden ...« Had. s. 142: »Wann die Erfahrung überflüssig bezeuget, ..., weil diese Stadt an der Passage gelegen ist, ...«.
26. LASH Abt. 13 A nr. 360.
27. Sammlung der gemeinschaftlichen Verordnungen 1773 s. 834ff. LASH Abt. 401 frdn. 1732, 10.9. Brüner: Sammlung der ... Holstein-Plönischen Verordnungen ..., 1757, s. 231ff.
28. E. Holm: Danmark-Norges Historie ... 1720–1814 bd. 2, 1894 s. 556.
29. LASH, Abt. 13 A nr. 360 rescr. til statholderen 1734, 18.5.
30. E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720–1814 bd. 2, s. 559ff. LASH, Abt. 13 A nr. 360 Statholderen til overretten 1734, 7.12.
31. LASH, Abt. 13 A nr. 360 Statholder til overret 1735, 19.9.
32. C.St.S. bd. 2 s. 343f.
33. sml. Flensborgs ordning § IV–VII og overrettens projekt (LASH, Abt. 65.2 nr. 703) § 9,3 – § 13: samme tanker om fattigbøsser, indsamling af fattigpenge (Collectores), regnskabsførelse, uddeling om fredagen, ansøgning om fattigpenge og samme kristelige sprogtoner.
34. cf. G. Sandhofer: Flensburgs Stadtverfassung von 1700 bis 1848, QuFGSH bd. 45, 1964, s. 151. Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt, 1966, s. 197.
35. LASH, Abt. 65.2 nr. 703I læg: 1736, 7.9. regeringskancelliets projekt § 3.
36. C.St.S. bd. 2 s. 340.
37. LASH, Abt. 65.2 nr. 703I læg: 1736, 7.9. statholderen til kongen 1736, 21.1.
38. LASH, Abt. 65.2 nr. 703I læg: 1736, 7.9.
39. LASH, Abt. 65.2 nr. 703I læg: 1736, 7.9. Eggers til Schulin 1736, 6.8.
40. om sekretærerne i Tyske Kancelli: Königlicher Dän. Hof und Staats-Kalender 1736. Kringelbach: Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660–1848, 1889, s. 131, s. 259. Spec. om Eggers: H. K. Eggers: Geschichte des Geschlechtes Eggers bd. 1, 1879, s. 95–100, 112.

41. frdn. 1736, 7.9. § 13,6.
42. frdn. 1736, 7.9. § 16.
43. frdn. 1708, 24.9. Om betlere i Danmark I. Post § 10.
44. LASH Abt. 13 A nr. 360.
45. LASH Abt. 65.2 nr. 703¹.
46. RA Overkons. 1 I gen. vis. 1742 § 47–48. LASH Abt. 18 nr. 50b, 1739.
47. LASH Abt. 13 A nr. 360, mag. til overret 1737, 24.5.
48. G. Hanssen: Historisch-statistische Darstellung der Insel Fehmarn, 1832, s. 265.
49. LASH Abt. 18 nr. 50b–c.
50. LASH Abt. 18 nr. 51b.
51. LASH Abt. 13 A nr. 360, 1737, 8.5. mag. til overret.
52. J. Lass: Sammlung einiger Husumischen Nachrichten 1701–1750, 1750, s. 143, 155. Hansen: Versuch einer Chronik von Eckernförde, 1833, s. 39.
53. LASH Abt. 18 nr. 51b visitatsprotokol 1740.
54. Pontoppidan, Danske Atlas bd. VII, 1781, s. 739. LASH Abt. 18 nr. 51b. A. C. Krichauff 1781.
55. Prov. Ber. 1789, 2. hefte s. 187–191.
56. LASH Abt. 18 nr. 47a, 1752, 16.7. besvarelse af vis. spørgsmål.
57. LASH Abt. 13 A nr. 362, 1750, 21.3. bgm. til statholderen.
58. LASH Abt. 13 A nr. 361, læg 161. Abt. 18 nr. 47a, gen.vis. 1739. Abt. 13 A nr. 362, 1750, 21.3. bgm til statholder.
59. LASH Abt. 13 A nr. 362, sag 268.
60. LASH Abt. 18 nr. 47a, 1785, 22.6. Voss til gen.sup.
61. Beccau: Geschichte Husums, 1854, s. 188ff. I Henningsen: Das Stiftungsbuch der Stadt Husum, 1904, s. 216f, C.St.S. bd. 2 s. 742f.
62. LASH Abt. 13 A nr. 360, 1736, 24.10. mag. til overret.
- 62a. J. Lass: Sammlung einiger Husumischen Nachrichten 1701–1750, 1750, s. 198f. Pontoppidan: Danske Atlas bd. VII, 1781, s. 781–782. Prov. Ber. 1798, 4. hefte, s. 284–294. LASH Abt. 65.2. nr. 2063.
63. Heiberg: Mittheilungen über das Armenwesen, 1835, s. 130–132.
64. LASH Abt. 13 A nr. 361 læg 161, 1740. RA, Overretten på Gottorp nr. 46 læg 5, 1762, 19.10. mag. til overret.
65. RA Overkons. Visb. 1722–53, gen. vis. Gottorp amt 1751 ad § 47.
66. Heiberg: Mittheilungen über das Armenwesen, 1835, s. 136f.
67. *ibid.* s. 140 og LASH Abt. 13 A nr. 361 læg 161, 1740, 22.11. mag. til overret.
68. LASH Abt. 13 A nr. 361 læg 161. RA Overkons. visb. 1722–53, Gottorp amt 1751 § 47.
69. RA Overkons. 1 I 1742.
70. LAÅB Tønder BArk. nr. 87 s. 568ff.
71. LAÅB Tønder byark. nr. 88 s. 228, 1740, 4.10. J. Lass: Sammlung einiger Husumischen Nachrichten 1701–1750, 1750, s. 143, 155.
72. LAÅB Tønder BArk. nr. 514 mag. til overkons. 1795, 26.8. Fattigregnskab 1753–54 s. 16.
73. Tønder gennem tiderne, 1943, s. 208. Pontoppidan Danske Atlas bd. VII, 1781, s. 273. LAÅB Tønder BArk. nr. 514, 1795, 26.8. mag. til overkons.
74. LAÅB Tønder BArk. nr. 514.
75. Anne Riising: Om Ærø's jurisdiktionsforhold indtil 1866. Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75 års jubilæum, 1964, s. 26f.
76. RA TKIA D 160 læg A, Peter Enwaldts testamente 1694.
77. Hübertz: Beskrivelse over Ærø, 1834, s. 162.
78. LASH Abt. 65.2 nr. 703¹ læg. 30.6. 1766, indbr. 1763, 27.5.

79. *ibid.*
80. RA TKIA D 160 aktuarens betænkning 1832, 30.3.
81. *ibid.* RA, TKIA D 37 indbr. 1770.
82. C.St.S. bd. 3,2 s. 246ff. Sønderborg bys his. bd. 1, 1960, s. 125f.
83. LASH Abt. 13 A nr. 360 indbr. 1737, 5.5.
84. *ibid.* LAÅB Sønderb. BArk. XXXI nr. 374, 1737.
85. LAÅB Sønderb. BArk. XXXI nr. 374–375. XXXII hospitalsregnskaber 1760–1800.
- 85a. LAÅB Sønderb. BArk. XXXI nr. 374, 1755 s. 14. Sønderborg bys hist. bd. 1, 1960, s. 172–175.
86. En inkassator var skolemester, en anden klejnsmed.
87. LAÅB Sønderb. BArk. XXXI nr. 375, 1781 s. 10. 1791 s. 2. Kæmnerregnskaber div. år, bl.a. 1773 s. 57ff. Cf. Sønderborg bys hist. bd. 1, 1960, s. 163.
88. LASH Abt. 18 nr. 43a gen.vis. prot. Sønderborg 1794 s. 4v. og s. 8v. Sønderborg bys hist. bd. 1, 1960, s. 147. LASH Abt. 65.2. nr. 703^I læg: 1766, 30.6. indbr. 1763, 10.5. LAÅB Sønderb. BArk. XX nr. 171, 1801, 13.8. 1802, 4.1. Schleswig-Holsteinische Vaterlandskunde, 3. styk, 1803 s. 250. LAÅB Sønderb. ProArk. 1336 vis. 1780.
89. Schleswig-Holsteinische Vaterlandskunde 3. stk. 1803 s. 250.
90. LASH Abt. 13 A nr. 360 indbr. 1737, 5,5. LAÅB Sønderb. BArk. XXXI nr. 374, 1744 s. 2,12.
91. LAÅB Sønderb. BArk. XXXI nr. 374, 1738 s. 10.
92. *ibid.* 1744 s. 1f.
- 92a. RA TKIA D 37 indbr. fra Sønderb. 1770.
93. LAÅB Sønderb. BArk. XXXI nr. 375 1797, sidste sider.
94. LAÅB Sønderb. BArk. XXXI nr. 375, 1792, 1794, 1795, toldbetjent Hansen og kontrollør Helgerud, men tøven i dette tilfælde skyldtes sikkert de to embedsmænds stilling som toldfunktionærer, se N. Falck: Handbuch des S.-H. Privatrechts bd. 3, 1835–38, s. 307 note 99.
95. LAÅB Sønderb. ProArk. 1336 visb. Sønderborg 1780.
96. LAÅB Sønderb. BArk. XXXI nr. 382 bilag 1764, 18.2. ca. 1765, 19.2. (Gorrißen).
97. *ibid.*
98. LAÅB Sønderb. BArk. XXXI nr. 374, 1741 s. 10.
99. LAÅB Sønderb. BArk. XXXI nr. 374, 1760 s. 9. Fattiggassen tog 4–5 % af sine udlånte kapitaler.
100. LAÅB Sønderb. BArk. XXXI nr. 375, 1781 sidste side.
101. LAÅB Sønderb. BArk. XXXI nr. 375, 1789 s. 6.
102. LASH Abt. 13 A nr. 360 indbr. 1737, 11.5. LAÅB Åb. PræArk. H 5,1 visb. 1750.
103. LASH Abt. 13 A nr. 360 indbr. 1737, 11.5.
104. LASH Abt. 13 A nr. 360 rescr. til Åb. mag. 1736, 4.10.
105. LASH Abt. 13 A nr. 360 indbr. fra Åb. amt 1737, 13.5. bilag A.
106. LAÅB Åb.BArk. XIX nr. 247f, 1737, 16.8.
107. Johan Otto von Niendahl, d. 1751, 26.7. Conrad Niendahl (søn). Christian Niendahl (søn) 1731–1803, fattigforstander indtil 1773.
108. LAÅB Åb. PræArk. Aa 4^{II} (kirkebog) viet 1779, 26.11. Umbitter Jes Petersen Møller til en datter af Umbitter Bertram Petersen. Åb. BArk. nr. 647, 1778, 1783.
109. I 1799 fik i Flensborg en bryggerknægt 100–150 Mk. årligt i løn, en gårdskarl 60–80 Mk., se Niemann: Landesk., 1799, s. 590.
110. LAÅB Åb.AArk. C II 2 nr. 413 mag. til amtmand og provst 1766, 22.12. *ibid.* provst Bargum til amt-

- mand 1767, 12.6. LAÅB Åb.BArk. XIX nr. 247f kundgørelse 1767, 30.1. *ibid.* 1796 nr. 35. *ibid.* kundgørelse 1796, 30.4.
111. LAÅB Åb.AArk. C II²nr. 413 kirkevis. til overret/overkons. ca.1806. *ibid.* Sievers til kongen 1806, 20.5.
112. LAÅB ÅB.AArk. C II 2 nr. 413 udat. (ca. 1806).
113. LASH Abt. 13 A nr. 360 indbr. 1737, 11.5.
114. LASH Abt. 13 A nr. 360 indbr. fra Åb. amt 1737, 13.5. § 6.
115. LAÅB H.AArk. fattigsager østeramtet nr. 1, deputerede til amtmand 1741.
116. LAÅB Åb.AArk. C II 2 nr. 413, 1748, 1.8.
117. LASH Abt. 65.2. nr. 703^I læg: 1766, 30.6. indbr. fra Åb. 1763, 6.7.
118. LAÅB Åb.AArk. C II 2 nr. 413 1784, 25.6. overrettens kendelse.
119. cf. Sønderjyllands hist. bd. 3 s. 466.
120. LAÅB Åb.BArk. XIX nr. 247f, 1796, 30.4.
121. LAÅB Åb.BArk. XIX nr. 247f og Åb.PræArk. E 1 nr. V.
122. LAÅB Åb.PræArk. E 1,1 nr. IV, 1736 og LASH Abt. 13 A nr. 360, indbr. 1737, 11.5.
123. LAÅB Åb.PræArk. E 1,1 nr. V.
124. C.St.S. bd. 2 s. 338ff.
125. LASH Abt. 18 nr. 45, 1750.
126. Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt, 1966, s. 194–197.
127. LASH Abt. 18 nr. 45–45a.
128. LASH Abt. 13 A nr. 360, 1737, 8.5. mag. til overret. nr. 361 læg 161. Abt. 65.2. nr. 703^I læg. 30.6. 1766, 1763, 5.9. mag. til statholder.
129. Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt, 1966, s. 197. G. Sandhofer: Flensburgs Stadtverfassung von 1700 bis 1848, QuFGSH bd. 45, 1964, s. 151. Flensburg bys hist. bd. 2, 1955, s. 54.
130. C.St.S. bd. 3,1 s. 30–36 og 85–88. LASH Abt. 13 A nr. 361 læg 161, 1740, 4.10. mag. til overret.
131. LASH Abt. 65.2. nr. 2581, 1830, 5.1. overkons. til T.K.
132. LASH Abt. 65.2. nr. 703^I læg 1766, 30.6., 1763, 15.9. mag. til statholder. Abt. 18 nr. 51b vis. 1781 § 9. Pontoppidan Danske Atlas bd. VII s. 705f.
133. Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, 1775. Johan Hvidtfeldt: Den nordlesvigske embedsstand 1700–1848 (S.Årb. 1958) s. 128ff. Lars Henningsen: Det offentlige fattigvæsens grundlæggelse i Haderslev, S.M. 1976, s. 67ff.
134. LAÅB H.AArk. fat.sager østeramt, vedr. Slotsgrunden i Haderslev.
135. Chron. Samml. 1801 nr. 29 s. 170 rescr. 1801, 4.7. H.BArk. byregnskaber med bilag div. år.
136. Achelis: Haderslev i gamle dage 1627–1800, 1929 s. 57ff, s. 405.
137. Pontoppidan: Danske Atlas bd. 7, 1781 s. 131. H. N. A. Jensen: Kirchlichen Statistik bd. 1 s. 145f. Niemann: Landesk., 1799, s. 662.
138. RA, TKIA D 123 V 1737, 9.12.
139. Achelis: Haderslev i gamle dage 1627–1800, 1929 s. 275f, 410.
140. RA, TKIA D 123 V Fr. Riedel til kongen 1758, 22.11.
141. LAÅB, H.AArk. fat.sager østeramt nr. 1, deputerede til amtmand 1741.
142. RA, TKIA D 123 V amtmand v. der Lühe til overret 1748, 30.3.
143. LAÅB, H.AArk. fat.sager østeramt nr. 32.
144. *ibid.*
145. LAÅB, H.AArk. fat.sager østeramt nr. 32, 34, 35, 77. Aug. Niemann: Handbuch der Schleswig-Holsteinischen Landeskunde (1799) s. 662.
146. LASH, Abt. 13 A nr. 360, 1736,

- 29.10. mag. til overret. C.St.S. bd. 3,2 s. 65–69.
147. LASH Abt. 18 nr. 47a, vis. 1752, 1779. nr. 47b vis. 1795.
148. »Beurlaubte« og afskedigede soldater: C.C.H. bd. 1 s. 1562–1568, frdn. 1745 21.5. Chron.Samml. frdn. 1796, 7.10. § 18,20f. Chron. Samml. 1829 nr. 64 s. 96, patent 1829, 26.5., hvorefter militærpersoner ikke skulle betale fattigskat af pensioner og gager. Indrullerede menige og officerer under søindrulleringen: C.C.H. bd. 3 s. 1320: frdn. 1741, 4.8. LAAB, Åb.PræArk. E 1, 1805, 9.5. amtmand til fattigforstandere. Jordemødre: Chron. Samml. frdn. 1765, 18.2. 3. del § 2.
149. f.eks. LAAB, Åb.AArk. C II 2 nr. 413, 1784, 25.6. overrettens kendelse.
150. f.eks. LASH, Abt. 13 A nr. 362 vedr. udpantning af kancelliråd Neyen på Haderslev Slotsgrund 1745–46.
151. f.eks. H.BArk. XV B 1, 1801, 2.1., 6.3. overretten til Had. mag. RA TKIA D 61, 1789, 3.11. overret og overkons. til tyske kancelli.
152. RA TKIA D 123 V 1802, 7.12. overkons. betænkning og 1802, 6.11. P.M. fra Had. mag.
153. Chron. Samml. 1830, nr. 12. s. 22, patent 1830, 19.1. Retten til udpantning hos alle uden hensyn til stand og privilegier var egentlig givet med frdn. 1736, 7.9. § 13,6, men altså ikke fuldt udnyttet.
154. RA TKIA D 61.
155. LAAB trykte løse frdn. 1739, 3.7.
156. LAAB Åb.BArk. XIX nr. 247f, 1737, 16.8. Sønderb. BArk. nr. 171 mag. til overret 1752, 5.3. ibid. fattigkollegiet til kongen 1802, febr. Chron. Samml. 1803, nr. 44 s. 93. frdn. 1803, 30.9.
157. LAAB Sønderb. BArk. XX nr. 171 mag. til overret 1752, 5.3. ibid. fattigkoll. til kongen 1802, febr.
158. I Åbenrå vurderedes boet efter de fattige i Günderoths fattighus gennemgående højere end boet efter de øvrige fattige, se LAAB Åb. BArk. nr. 246 og nr. 647, hvilket var at vente i betragtning af de krav, som stilledes til personer, der blev optaget i fattighuset. Åbenrå bys hist. bd. 2 s. 71.
159. LAAB Sønderb. BArk. XX nr. 171.
160. LAAB trykte løse frdn. 1741, 10.11. Matthiä: Kirchenverfassung, 1778, s. 157. Niemann: Miscellaneen bd. 1, 1798, s. 66.
161. Chron.Samml. 1775, 4.10. H.BArk. XV B bilag 3,4 1772 s. 32. LAAB Abt. 18 nr. 43,7 Åb. fattigregnskab 1796 juni.
162. LAAB trykte løse frdn. plakat 1787, 16.4. § 3. H.BArk. XV B bilag 3,6 1789 bilag 5. Cf. H.V. Gregersen: Den Lüneburgske Saltoktroi, 1962, s. 189f.
163. N. Falck: Handbuch des S.-H. Privatrechts bd. 3,2, 1835–38 s. 740. Frdn. 1776, 3.6. Patent 1749, 28.4.
164. Friedrich Gabriel Resewitz: Ueber die Versorgung der Armen, 1769, s. 48.
165. Åbenrå bys hist. bd. 2 s. 64f.
166. LAAB Abt. 18, nr. 43,7 gen.vis. prot. Åb. 1794, s. 7.
167. Matthiä: Kirchenverfassung bd. 1, 1778, s. 156f. L. Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869, 1937, s. 200.
168. LAAB Sønderb. BArk. XIX nr. 151 læg: Küster, P.M. til fattiginspektørerne 1788, 17.3.
- 168a. RA Overkons. 1 III 1764–65.
169. L. Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869, 1937, s. 152f, 202.
- 169a. Achelis: Haderslev i gamle dage 1627–1800, 1929, s. 130.
- 169b. LAAB Abt. 18 nr. 43,8, 1830,

- 17.8. og 1833, 9.7. Paulsen til gen-
sup.
170. Sønderjyllands hist. bd. 3 s. 254–
257, 326. Geschichte Schleswig-
Holsteins bd. 6, 1960, s. 11–16.
Max Rasch: Das Gottorfer Ober-
gericht, ZSHG bd. 53, 1923, s. 89–
94. Johann Friderich Hansen:
Vollständigere Staatsbeschreibung
des Herzogthums Schleswig, 1770,
s. 279–281. Matthäi: Kirchenver-
fassung, 1778, s. 15ff.
171. LASH Abt. 13 A nr. 361 rescr.
1740, 24.9. LAÅB H.BArk. XXI
A 1 rescr. 1737, 27.4.
172. C.C.H. bd. 1 s. 463–464, instruks
for visitatorer 1737, 31.5. Callisen:
Anleitung, 1. udg., 1810, s. 56f, s.
203. Matthäi: Kirchenverfassung
bd. 1, 1778, s. 16f.
173. LASH, Abt. 18 nr. 51b, 1742,
13.7. rescr. til kirkevis. Carstens:
Die Stadt Tondern, 1861, s. 106.
Niemann: Landeskunde, 1799, s.
617.
174. LASH, Abt. 65.2. nr. 2633, 1831,
31.5. overkons. til T.K.
175. Chron. Samml. 1831, 8.10.
176. LASH, Abt. 18 nr. 51b visb.
Ekernførde 1740. Abt. 13 A nr.
361 læg 161, 1740, 26.9. Flensborg
til overret. Abt. 13 A nr. 360,
1737, 24.5. mag. i Burg til overret.
Abt. 13 A nr. 361 læg 161, 1740,
22.11. Slesvig til overret. ibid.
1740, 8.10. Garding til overret.
177. J. Lass: Sammlung einiger Husum-
ischen Nachrichten 1701–1750,
1750, s. 143, 155f.
178. Hansen: Chronik von Eckernförde,
1833 s. 39.
179. L. Andresen: Eine Nordschleswig-
sche Kleinstadt um 1800 s. 111, i
Beiträge zur neueren Geschichte
Tonderns 1943.
180. LAÅB Tønder BArk. relations
prot. 1738–42 s. 228.
181. LAÅB Tønder BArk. nr. 90 s. 294,
304.
182. Hübertz, Beskrivelse over Ærø,
1834 s. 14. LAÅB Tønder BArk.
nr. 697.
183. LAÅB Tønder BArk. nr. 577. Hü-
bertz s. 14.
184. LASH, Abt. 13 A nr. 362.
185. LASH Abt. 18 nr. 45 visb. St. Jo-
hannis 1750. Abt. 65.2. nr. 703I
læg: 1766, 30.6., 1763, 5.9. mag.
til statholder.
186. RA, Overkons. 1, II kirkevisitato-
rernes indbr. 1754, 11.9.
187. LASH, Abt. 13 A nr. 361 indbr.
fra Had. mag. 1740, 5.10.
188. RA, Overkons. 1, I gen.visb. Had.
1750 § 19. ibid. 1, II gen.visb. Had.
1753 § 15, § 19.
189. RA, TKIA D 123 V Riedel til kon-
gen 1758, 22.11.
190. RA, TKIA D 123 V mag. til stat-
holder 1758, 27.12. Publikation
1758, 17.10.
191. H.BArk. XV B bilag 3,2 1756 s.18.
192. LASH, Abt. 65.2. nr. 703I læg:
1766, 30.6. indbr. fra Had. 1763,
29.8.
193. RA, TKIA D 86 gen.visb. Had.
1768 § 18.
194. H.BArk. XV B bilag 3,3 1770. RA,
TKIA D 86 gen.visb. Had. 1771
§ 15.
195. H.BArk. XV B bilag 3,4 1773.
196. H.BArk. XV B bilag 3,4 1773. RA,
TKIA D 86 gen.visb. Had. 1774
§ 2.
197. H.BArk. XV B bilag 3,4 1773.
Cod. 374.
198. Denne slutning bygges på, at ud-
gifterne til spinderokke m.v. ikke
optræder efter 1775. Se H.BArk.
XV B bilag 3,4.
199. RA, TKIA D 86 gen.visb. Had.
1774 § 2.
200. LASH, Abt. 18, nr. 39b Cret-
schmers betænkning 1774, 8.8. § II.
201. LASH, Abt. 18, nr. 39b Cret-
schmers betænkning 1780, 14.7.
202. Kapitelstakster i ældre og nyere

- tid (Statistiske Meddelelser 4. Rk. bd. 15,1) s. 42f, 126. Waschinski, QuFGSH bd. 26, 1952 s. 206. Wilhelm Andacht: Die Schleswig-Holsteinische Industrieschule, 1939 s. 27. H.BArk. XV B bilag 3,4 1785.
203. Johan Hvidtfeldt: Social og politisk uro i Sønderjylland paa revolutionstiden (S.Årb. 1945) s. 132f, 145.
204. Åbenrå bys hist. bd. 2 s. 15f, 33, 69f, 70, 74, 87, 94.
205. LAÅB, Åb.BArk. nr. 647.
206. LASH, Abt. 13 A nr. 360 indbr. 1737, 11.5. ibid. nr. 361 indbr. 1740, 30.9.
207. LAÅB, Åb.BArk. XIX nr. 247f, 1737, 16.8.
208. LAÅB, Åb.AArk. C II 2 nr. 413, 1748, 1.8.
209. LASH, Abt. 18, nr. 42c gen.visb. Åb. 1746 § 13.
210. LASH, Abt. 18 nr. 42c provst Schmidt visb. Åb. 1750.
211. cf. ovenfor s. 55.
212. LAÅB, Åb.PræArk. H 5,1 visb. Åb. 1750. Åb.BArk. XIX nr. 252 D 1. M. H. Nielsen s. 87f.
213. LAÅB, Åb.PræArk. E 1, V (1766).
214. LAÅB, Åb.PræArk. H 5,1 visb. Åb. 1765.
215. LAÅB, Åb.BArk. XIX nr. 247f, kundgørelse 1767, 30.1.
216. Åbenrå bys hist. bd. 2 s. 74, 87, 109f.
217. Chron. Samml. 1754, 25.10. LA, Sønderb. ProArk. 1336 visb. 1780. Niemann: Landsk., 1799, s. 727.
218. LASH, Abt. 18 nr. 43a gen.vis. prot. Sønderb. 1794 s. 4v. LAÅB, Sønderb. BArk. XXXII hospitalsregnskaber 1760–1800. Sønderborg bys hist. bd. 1 s. 182f.
219. LASH, Abt. 13 A nr. 360 indbr. 1737, 5.5. (=LAÅB, Sønderb. BArk. XX nr. 171).
220. LASH, Abt. 18 nr. 43a visb. S. 1746 § 9. RA, Overkons. 1, I gen. visb. S. 1750. § 16. LAÅB, Sønderb. ProArk. 1336 visb. 1774, 16.6. ibid. visb. 1777, 17.8. ibid. visb. 1780, juni.
221. LASH, Abt. 65.2 nr. 703I læg: 1766, 30.6. indbr. fra Sønderb. 1763, 10.5.
222. LASH, Abt. 18 nr. 43a gen.vis. prot. 1797 s. 6r.
223. LAÅB, Sønderb. BArk. XX nr. 171, rescr. 1777, 16.12. kundgørelse 1778, 5.1.
224. RA, TKIA D 177 gen.vis. Sønderb. 1780 § 3.
225. RA, Overkons. 1, II 1754–62, 1754, 2.2. Bernstorff til overkons.
226. LASH, Abt. 13 A nr. 361 læg 161, 1740, 22.11. mag. til overret.
227. LAÅB, H.BArk. XXIA I generalia. M. H. Nielsen s. 104.
228. LAÅB, Tønder BArk. nr. 90 relationsprot. 1763–68 s. 190f.
229. L. Andresen og W. Stephan: Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof-u.Staatsverwaltung, QuFGSH, bd. 15 s. 277.
230. H. F. Petersen: De sønderjyske Vajsenhuse, S.Årb. 1962, s. 51, 64, 84.
231. Axel Nielsen (udg.): Industriens historie i Danmark, bd. 2, 1943, s. 112–116.
232. LASH Abt. 65.2. nr. 2063 og H. BArk. XV A.
233. Chr. Kock: Die Blütezeit des Eckernförder Seehandels, Aus Schleswig-Holsteins Geschichte und Gegenwart, Festschrift für V.Pauls, 1950, s. 94ff. Heimatbuch des Kreises Eckernförde, 3. Aufl. bd. 2, 1972, s. 277ff.
234. Axel Nielsen (udg.): Industriens hist., bd. 2, 1943, s. 87.
235. Haase: Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebes in Schleswig-Holstein, QuFGSH bd. 11, 1925, s. 254.
236. LASH Abt. 65.2. nr. 2063.

237. *ibid.*
238. LASH Abt. 65.2. nr. 703^I læg: 1766, 30.6.
239. rescr. 1766, 13.7. i H.BArk. XV A.
240. LASH Abt. 65.2. nr. 703^I læg 1766, 30.6. mag. til statholder 1763, 12.6. og Abt. 65.2. nr. 2063.
241. Haase: Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebes in Schleswig-Holstein, QuFGSH bd. 11, 1925, s. 213, 246.
242. LASH Abt. 65.2. nr. 703^I og 2063.
243. Heiberg: Mittheilungen über das Armenwesen, 1835, s. 142.
244. Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt, 1966, s. 196.
245. LASH Abt. 65.2. nr. 2063.
246. LASH Abt. 65.2. nr. 703^I læg: 1766, 30.6. mag. til statholder 1766, 30.1. og 1764, 6.8.
247. Pontoppidan: Danske Atlas bd. VII, 1781, s. 783f. Prov.Ber. 1787 s. 232. LASH Abt. 18 nr. 46c II og 46 d/e div. år.
248. H.BArk. XV A rådet i Sønderb. til Had. mag. 1766, 8.8.
249. LAÅB Sønderb. ProArk. 1336, visb. Sønderb. 1777, 17.8.
250. LAÅB Åb.AArk. C II 2 nr. 413, Åb. mag. til amtmand og provst 1766, 22.12.
251. LAÅB Åb.PræArk. E 1,1 V, 1766.
252. LAÅB Åb.PræArk. E 1,1 spinderegnskab 1770–74. Åb.BArk. XIX nr. 247d. Åb.BArk. nr. 647, fattigregnskaber 1778, 1783. Da enken efter spindemester Asmus Ahnholm i 1778 fik udbetalt 149 mk. »für Heckeln und Spinnen« og da der i 1783 blev solgt »Armen Spinnerey« for 324 mk. blev spinderiet næppe nedlagt i 1774, som hævdet i Åbenrå bys hist. bd. 2 s. 69f. Underskuddet var heller ikke 100 rdl. i tiden 1770–74, se LAÅB Åb.PræArk. E, 1,1, spinderegnskab 1770–74.
253. LASH Abt. 65.2. nr. 703^I læg: 1766, 30.6. indbr. 1763, 31.5.
254. LAÅB Tønder BArk. nr. 697.
255. Tønder gennem tiderne, 1943–44, s. 190ff. Haase: Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebes in Schleswig-Holstein, QuFGSH bd. 11, 1925, s. 155. L. Andresen: Eine Nordschleswigsche Kleinstadt, Beiträge zur neueren Geschichte Tonderns, 1943, s» 105. Prov.Ber. 1790 VI s. 710f. Max Rasch: Soli Deo Gloria, Gamle Huse i Tønder, 5, 1967–68, s. 8ff.
256. H.BArk. XV B bilag 3,4 1773 og Cod. 374. Efter 1775 ingen udgifter til spinderrokke, o. lign. Lars Henningsen: Arbejdsformidling i 1700-tallet, S.M. 1974, s. 426.
257. Aa. Rasch: Niels Ryberg, 1964, s. 234, 265, 337.
258. L. Andresen: 200 Jahre Waisenhaus, 1935, s. 22 og LAÅB Tønder BArk. nr. 87, relationsprot. 1727–37, s. 35f.
259. Prov.Ber. 1787 bd. 1, 2. hefte s. 238f. Prov.Ber. 1790, 6. hefte s. 711f. Haase: Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebes, QuFGSH bd. 11, 1925, s. 43, 299. Tønder gennem tiderne, 1943–44, s. 190f. Gamle Huse i Tønder nr. 5, 1967–68 s. 8ff. S.M. 1976 s. 205.
260. H.BArk. XV B bilag 3, 4 bilag til regnskab 1772.
261. Axel Nielsen (udg.): Industriens hist. i Danmark bd. 2, 1943, s. 87–89, 128f, 167–169, 220–226. Ib Varnild: Betlere og fattigfolk, Dagligliv i Danmark 1720–1790, 1971, s. 248–250. Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens tid, 1932, s. 74f.
262. Prov.Ber. 1793, 1. hefte s. 42–45. *Ibid.* 1793, 2. hefte s. 154. Der Sammler 1797 2. stk. d. 31.7. 1797 s. 20.
263. H.BArk. XV A læg: Manufactur

Spinnerei 1799–1800. Axel Nielsen (udg.): Industriens hist. i Danmark bd. 2, 1943, s. 168f.

Oplysningstidens borgerlige reformperiode

1. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark bd. 1, 1972, s. 80ff. Erichsen, ZSHG bd. 79 s. 216ff. Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling, 1940, s. 17ff.
2. Thestrup: The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800, 1971, s. 73–78.
3. E. Holm: Danmark-Norges Historie 1720–1814 bd. 5, 1906 s. 569. Andacht: Die Schleswig-Holsteinische Industrieschule, QuFGSH bd. 24, 1939, s. 27. Kapitelstakster i ældre og nyere tid, Statistiske Meddelelser 4. Rk. bd. 15, 1, 1904, s. 42f.
4. J. Hvidtfeldt i S.Årb. 1945 s. 139ff. Sievers: Volkskultur und Aufklärung, QuFGSH bd. 58, 1970 s. 214.
5. cit. efter Gutton: La société et les pauvres en Europe, 1974, s. 166.
6. Historien, Gyldendals opslagsbog, 1970, sp. 1048.
7. Gutton, op.cit. s. 180. Taylor: The Problem of Poverty 1660–1834, 1969, s. 35f. Harald Jørgensen, op.cit. s. 20f.
8. Chron. Samml. 1760, 21.1. og 1784, 12.11.
9. Prov.Ber. 1788, 3. hefte s. 308ff.
10. Prov.Ber. 1788, 4. hefte s. 58ff.
11. Prov.Ber. 1788, 2. bd. 4. hefte, s. 72ff, 1789, 2. hefte s. 187.
12. Prov.Ber. 1790 I s. 93ff. IV s. 456ff. 1791 III s. 355. V s. 238.
13. Göttingisches Magazin für Industrie und Armenpflege bd. 1, 1789, s. 240–247.
14. Prov.Ber. 1792 I s. 126ff.
15. ibid. s. 143, 146.
16. Prov.Ber. 1790 I s. 93ff, IV s. 456. 1791 V s. 232ff.
17. Prov.Ber. 1792 I s. 141.
18. ibid. s. 146.
19. Prov.Ber. 1792 bd. 1 s. 146, bd. 2 s. 305.
20. Prov.Ber. 1792 I s. 148.
- 20a. Prov.Ber. 1792 bd. I s. 127.
21. Prov.Ber. 1791 VI s. 331–339.
22. Graber: Kiel und Die Gesellschaft freiwilliger Armenfreunde 1793–1953, 1953, s. 8ff.
23. ibid. s. 30f.
24. Schleswig-Holsteinische Vaterlandskunde 2. stk. 1802 s. 170.
- 24a. Prov.Ber. 1790 bd. 2 s. 349ff. LAAB De gråstenske godsarkiver pk. 131.
25. Plan zu einer verbesserten Einrichtung des Armenwesens in der Stadt Husum, 1806.
26. Prov.Ber. 1788, 4. hefte s. 72ff.
27. Joh. Schröder: Geschichte ... der Stadt Schleswig, 1827, s. 201–206. Aug. Sach: Geschichte der Stadt Schleswig, 1875, s. 229–231.
28. Niemann: Landesk., 1799, s. 697.
29. Schriften der S.-H. Patriotischen Gesellschaft bd. 1, heft 2–3, 1818, s. 42f. Heiberg: Mittheilungen über das Armenwesen 1835, s. 181ff.
30. ibid. s. 175–177. Schriften der S.H. Patriotischen Gesellschaft bd. IV hefte 2, 1821, s. 34.
31. cf. Haase: Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebes in Schleswig-Holstein, QuFGSH bd. 11, 1925 s. 295 note 3.
32. Prov.Ber. 1789 hefte 2 s. 187–191 og 1793 1. hefte s. 46–60.
33. LASH Abt. 65.2. nr. 2944, 1831.
34. Sandhofer: Flensburgs Stadtverfassung vom 1700 bis 1848, QuFGSH bd. 45 s. 87.
35. Schleswig-Holsteinische Chronik 1799 Nr. 2 s. 36.

36. LASH, Abt. 18 nr. 45b visb. Flensborg 1797.
37. LASH, Abt. 18 nr. 45b visb. 1794. Prov.Ber. 1797, 7. hefte s. 211.
38. Rivesell: Versuch einer Beschreibung der Stadt Flensburg (1817) s. 273, 278. Prov.Ber. 1828 s. 288.
39. Sandhofer, op.cit. s. 151, Chron. Samml. 1797, 21.4. og LASH Abt. 18 nr. 45b visb. Flensborg 1803.
40. Staatsbürgerliches Magazin bd. 2, 1823, s. 830. LASH Abt. 49.4. nr. 3607.
41. Sønderjyllands hist. III s. 446. Schifffahrt und Häfen, 1971, s. 296–300. Trap 1. udg. s. 279.
42. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark bd. 1, 1972, s. 91.
43. LASH, Abt. 18 nr. 47b visb. Ejdersted 1795. Niemann: Landeskunde, 1799, s. 276, 738. Lesser: Die Frage: durch welche Mittel ward der Unfug der Bettelei in der Stadt Tønning gesteuert?, 1801, s. 5, 10ff.
44. LASH, Abt. 18 nr. 47b gen.vis. prot. Ejdersted 1795, 1798.
45. LASH, Abt. 65.2. nr. 2612.
46. LASH, Abt. 18 nr. 47b Clasen til gen.sup. 1810, 22.9.
47. LAÅB, Sønderb. BArk. 166, 1802, 3.3. nr. 171, 1801 sept.
48. LAÅB, Sønderb. BArk. 171, 1802, 4.1. Schmidt P.M. ibid. instruks for fattigfoged § 3. ibid. publikandum 1802, 2.4.
49. LAÅB, Sønderb. BArk. 171, 1798 Friederici til fattigkoll.
50. ibid. 1801, 15.6. Friederici til fattigkoll.
51. LAÅB, Sønderb. BArk. 166.
52. LAÅB, Sønderb. BArk. 171, 1801, 13.8. publikandum.
53. ibid. nr. 171, 1802, 4.1.
54. ibid. 1798 efterår, Friederici og samme 1801, 15.6.
55. LAÅB, Sønderb. BArk. nr. 166, 1810, 2.7. og Sønderb. PræArk. Bc 10, 1815, 8.9.
56. LAÅB, Sønderb. BArk. 171 Schmidt sept. 1801.
57. LAÅB, Sønderb. BArk. 166.
58. LAÅB, Sønderb. BArk. 171, 1835, 31.3.
59. s. 123ff.
60. Hvidtfeldt i S.Årb. 1945, s. 143.
61. Prov.Ber. 1793 hefte 2 s. 154, Prov.Ber. 1793 1. hefte s. 45.
62. Der Sammler stk. 2, 1797, s. 20–24.
63. Achelis: Haderslev i gamle dage 1627–1800, 1929, s. 404. Schleswig-Holsteinische Chronik 1799 nr. 2 s. 57. H.BArk. XV B 1 indsamlingsliste 1799, 10.2.
64. Schleswig-Holsteinische Chronik 1799 nr. 3 s. 135.
65. Schleswig-Holsteinische Chronik 1799 nr. 4 s. 199. nr. 8 s. 187.
66. Lyna 1799 s. 145–151. H.BArk. XV A læg: Manufactur Spinnerei 1799–1800.
67. LASH, Abt. 18 nr. 46 d/e gen.vis. prot. Husum 1794, 1800, 1803. Prov.Ber. 1798 4. hefte s. 287.
68. Sønderjyllands hist. IV s. 46.
69. Plan zu einer verbesserten Einrichtung des Armenwesens in der Stadt Husum, Friedrichsstadt 1806.
70. Henningsen: Stiftungsbuch der Stadt Husum, 1904, s. 219. LASH Abt. 49.4. nr. 3610, 1835, 8.5.
71. Åbenrå bys hist. bd. II s. 61. LAÅB Abt. 18 nr. 43⁷, 1806.
72. LAÅB, Abt. 18 nr. 43⁷, 1812.
73. LAÅB, Åb.PræArk. E 1.
74. Åbenrå bys hist. bd. 2 s. 129.
75. LAÅB, Abt. 18 nr. 43⁷, 1812–15.
76. LAÅB, Åb.BArk. nr. 247ff.
77. LAÅB, Abt. 18 nr. 43⁷, 1815.
78. RA, TKIA D 206^I gen.vis. 1793 § 8.
79. LAÅB, Tønder BArk. nr. 583.
80. Brandt: Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein ..., 1925, s. 178.
81. f.eks. Tønning 1804, LASH Abt.

- 65.2. nr. 2612.
82. Plan zu einer verbesserten Einrichtung des Armenwesens in der Stadt Husum ... (1806), og Graber: Kiel und Die Gesellschaft freiwilliger Armenfreunde, 1953, s. 30.
 83. Fangel: Haderslev bys historie bd. 1, 1975, s. 129.
 84. LAÅB, Sønderb. BArk. 171, 1792, 6.7. overret til Sønderb. mag.
 85. LASH, Abt. 65.2. nr. 703^I læg 1774, 8.10.
 86. LASH, Abt. 18 nr. 113 læg 2, overret 1795, 3.11. Erichsen i ZSHG bd. 79 s. 218.
 87. LASH, Abt. 18 nr. 113 læg 2, Adlers uddrag af byernes betænkninger.
 88. LASH, Abt. 65.2. nr. 2297.
 89. LASH, Abt. 65.2. nr. 3031, 1783.
 90. LASH, Abt. 65.2. nr. 3031, 1819.
 91. LAÅB, Sønderb. BArk. ældre fattigsager 1755–57. H.BArk. XV B spec. 1. pk. 1755–57.
 92. LASH, Abt. 65.2. nr. 703^I, 1753.
 93. M. H. Nielsen s. 147.
 94. Heiberg: Mittheilungen über das Armenwesen, 1835, s. 7. S.M. 1976 s. 394.
 95. LAF, Ærø stad- og landret, Ærøskøbing fat.komm. forh. prot. 1832–50, 1833, 9.12.
- Reaktionen fra 1814 til 1841*
1. Rivesell: Versuch einer Beschreibung der Stadt Flensburg, 1817, s. 220ff.
 2. Åbenrå bys hist. bd. 2 s. 97.
 3. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark bd. 1, 1972, s. 94.
 4. Waschinski i Aus Schleswig-Holsteins Geschichte und Gegenwart, Festschrift für Volquart Pauls, 1950, s. 124.
 5. LAÅB, Tønder BArk. nr. 577.
 6. Erich Tauber: Sanct Hans Aftens Fart til Søbadet i Apenrade, 1820, i Haderslev Samfundets Årsskrift 1942 s. 17.
 7. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1, 1972, s. 119.
 8. Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt, 1966, s. 229f.
 9. LASH, Abt. 18 nr. 45b.
 10. Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt, 1966, s. 249.
 11. LASH, Abt. 65.2. nr. 2297, 1820, 6.9. mag. til T.K.
 12. LASH, Abt. 65.2. nr. 2826, 1819 og nr. 2944.
 13. LAÅB, Ab.BArk. fattigregnskaber.
 14. LAÅB, Sønderb. BArk. fattigregnskaber.
 15. Tønder gennem tiderne, 1943–44, s. 192ff.
 16. LAÅB, Tønder BArk. fattigregnskaber og nr. 577.
 17. Regulativ 1822, 7.9. § 1 i Chron. Samml.
 18. sml. s. 115 og s. 141f.
 19. Encyclopædia Brit. bd. 18 s. 214. Poynter: Society and Pauperism (1969). Taylor: The Problem of Poverty (1969). Marshall: The Old Poor Law (1968).
 20. Staatsbürgerliches Magazin bd. 4 (1824) s. 300–319.
 21. Prov.Ber. 1829 2.–3. hefte s. 294.
 22. Staatsbürgerliches Magazin bd. 2 (1823) 1. hefte s. 126.
 23. Prov.Ber. 1823 4. hefte s. 94ff.
 24. Schriften der S.H. Patriotischen Gesellschaft bd. 1 hefte 2–3, 1818, s. 130. Erichsen i ZSHG bd. 80 s. 125.
 25. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie, 1970 s. 22. Rist: Lebenserinnerungen bd. 3, 1888, s. 42, 70.
 26. Schriften der Schleswig-Holsteinschen patriotischen Gesellschaft bd. 1, 2.–3. hefte, 1818, s. 243–45.

27. Japsen: De nordslesvigske sparekassers hist. 1970. Erichsen i ZSGH bd. 80 s. 119ff. og 111. Johs. Tholle: De sønderj. Havekolonier (S.Årb. 1930 s. 87ff.).
28. LAÅB, Tønder BArk. nr. 622.
29. RA, TKIA D 212 III. Lars Henningsen i S.M. 1976 s. 438f.
30. Chron. Samml. 1822.
31. se herom s. 198ff.
32. LAÅB, Tønder BArk. 682.
33. LAÅB, Tønder BArk. nr. 583, 1832, deputerede om fattigregulativ. nr. 584 læg 1816–38, regulativ 1832–33 § 28.
34. LAÅB, Tønder BArk. nr. 584, 1834, 1.11.
35. Prov.Ber. 1830 s. 273, s. 422. 1831 s. 11.
36. Hans Jensen: De danske stænderfors. bd. 1, 1931, s. 92ff.
37. LAÅB, Sønderb. PræArk. Bc 10, 1830, 29.10.
38. Prov.Ber. 1832 s. 3.
39. LAÅB, Tønder BArk. nr. 688, 689. Tønder retsbetjentark. licitationsprot. 1832–38 s. 341.
40. LAÅB, Tønder BArk. nr. 579 s. 71 og 273. nr. 578 s. 81.
41. RA, TKIA D 212III. LAÅB Tønder BArk. nr. 584 indbr. til S.H. reg. 1835, 7.5.
42. LAÅB, Tønder retsbetjentarkiv licitationsprot. 1851–56 s. 635.
43. LAÅB, Tønder BArk. 584 indbr. 1835, 7.5. og nr. 682.
44. Sønderborg bys hist. bd. 1 s. 213, 234ff. LAÅB, Sønderb. PræArk. Bc 10, 1815, 8.9.
45. LAÅB, Sønderb. BArk. fattigregnskab 1819.
46. LAÅB, Sønderb. PræArk. Bc 10, 6.8. 1833.
47. LAÅB, Sønderb. BArk. nr. 171, 1835, 31.3.
48. LAÅB, Sønderb. BArk. fattigregnskaber 1835. S.PræArk. Bc 10. BArk. nr. 171, 1842, 30.9. fattigkoll. til S.H. reg. Lars Henningsen i S.M. 1976 s. 440.
49. LAÅB, Sønderb. BArk. nr. 174, 1838, 16.2. fattigkoll. til S.H. Reg. nr. 171, 1842, 30.9. fattigkoll. til S.H. reg.
50. LAÅB, Sønderb. BArk. nr. 167, 1837, 15.6.
51. *ibid.* 1836, 7.10.
52. LAÅB, Sønderb. BArk. nr. 174, 1838, 16.2. fattigkoll. til S.H. reg.
53. LAÅB, Sønderb. BArk. nr. 167, 1842, 6.5.
54. se side 159.
55. LAÅB, Sønderb. PræArk. Bc 10.
56. LAÅB, Sønderb. BArk. nr. 166, 1831, 2.5.
57. LAÅB, Sønderb. BArk. nr. 166, 1806, 3.3.
58. LAÅB, Sønderb. PræArk. Bc 10.
59. LAÅB, Åb.BArk. nr. 647, 1814, 11.6.
60. LAÅB, Abt. 18 nr. 43⁸, 1837.
61. LAÅB, Abt. 18 nr. 43⁷, 1815, 8.11.
62. LAÅB, Åb.BArk. nr. 251A, 1829–30.
63. LAÅB, Abt. 18 nr. 43⁷, 1821.
64. LAÅB, Abt. 18 nr. 43⁸, 1837, 20.5.
65. LAÅB, Åb.BArk. nr. 247f, 1841, 16.10. og 1842, 9.11. mag til S.H. reg.
66. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark 1619–1848, 2. del, 1900, s. 108.
67. Chron. Samml. 1824, 1.9.
68. LASH, Abt. 49.4. nr. 3608, 1838, 20.11. mag. og dep. til S.H. reg. 1839, 2.7. S.H. reg. til T.K.
69. LAÅB, Sønderb. BArk. 171, 1821, 27.10.
70. LAÅB, Sønderb. BArk. nr. 171, 1835, 31.3. mag. til S.H. reg.
71. LASH, Abt. 49.4. nr. 3610, 1835, 8.5. mag. til S.H. reg.
- 71a. LAÅB, Tønder BArk. nr. 583 deputerede til mag. 1832.
- 71b. Heiberg: Mittheilungen über das Armenwesen, 1835, s. 175ff.

72. LAF, Ærø stad- og landret, Ærøskøbing fattigregnskaber 1820–50.
73. Schriften der S.H. Patriotischen Gesellschaft bd. 1 hefte 2–3, 1818, s. 98. Staatsbürgerliches Magazin bd. 2 (1823) s. 829. Prov.Ber. 1831, 3. hefte s. 349. LASH, Abt. 49.4. nr. 3607.
74. LASH, Abt. 49.4. nr. 3607.
75. LASH, Abt. 49.4. nr. 3610. 1835, 8.5. mag. til S.H. reg.
76. LAAB, Sønderb. PræArk. Bc 10.
77. LASH, Abt. 49.4. nr. 3611, 1841.
78. Prov.Ber. 1793 1. hefte s. 45ff.
79. LASH, Abt. 65.2. nr. 2944, 1831, 18.3. mag. til overkons.
80. LAAB, Tønder BArk. nr. 583, 1832.
- 80a. LAAB, Abt. 18 nr. 43^s, 1837, 9.6. præster til gen.sup.
81. LASH, Abt. 49.4. nr. 3607.
82. Neues Staatsbürgerliches Magazin bd. 4 (1836) s. 733. LASH, Abt. 49.4. nr. 3612, 1835, 30.6. og 1839, 15.2. mag. til S.H. reg.
83. LASH, Abt. 49.4. nr. 3608, 1838, 20.11. mag til S.H. reg.
84. LASH, Abt. 178 nr. 47c.
85. LASH, Abt. 49.4. nr. 3606, 1835, 24.4. mag. til S.H. reg.
86. Johs. Schröder: Geschichte der Stadt Schleswig, 1827, s. 357.
87. LAAB, Sønderb. PræArk. Bc 10.
88. Heiberg: Mittheilungen über des Armenwesen, 1835, s. 235. LASH, Abt. 49.4. nr. 3611, 1835, 18.8. mag. til S.H. reg.
89. Statuten des Vereines zur Beförderung der Arbeitsthätigkeit . . (1819).
90. Heiberg op.cit. s. 248f.
91. LASH, Abt. 49.4. nr. 3607, Ueber-sicht 1822.
92. LASH, Abt. 49.4. nr. 3611, 1835, 18.8. mag til S.H. reg.
93. Heiberg op.cit. s. 161.
94. LAAB, Sønderb. PræArk. Bc 10.
95. LAAB, Åb.BArk. nr. 251 A.
96. RA, TKIA D 160, 1832, 30.3. ak-tuar om regulativforslag 1829.
97. Fangel: Haderslev bys historie bd. 1, 1975, s. 231.
98. LAF, Ærø stad- og landret, fattig-sager 1831–37, 1830, 22.10.
99. RA, S.H.Prov.Reg. nr. 105, 1844, 25.1.
100. Prov.Ber. 1824, 1. heft. 133f. Prov.Ber. 1825, 3. hefte s. 524.
101. LAAB, Sønderb. BArk. nr. 171, 1842, 30.9. fattigkoll. til S.H. reg. ad. § 32.
102. LAAB, Sønderb. PræArk. Bc 10, § 32.
103. Chron. Samml. 1829, 26.5. og 1830, 19.1.
104. Prov.Ber. 1822 2. hefte s. 84f.
105. LAAB, Sønderb. BArk. nr. 171, 1821, 27.10.
106. LAAB, Tønder BArk. nr. 581 s. 303.
107. Chron. Samml. 1807, 20.3.
108. LASH, Abt. 65.2. nr. 2826, 1819.
109. f.eks. LASH, Abt. 49.4 nr. 3611, 1835, 18.8. mag. til S.H. reg. nr. 3607, fattigplejerinstruks 1833 § 10.
110. Prov.Ber. 1822 hefte 2 s. 78 og 1828 hefte 2 s. 278.
111. Prov.Ber. 1831 3. hefte s. 355. LASH, Abt. 49.4. nr. 3607 Ueber-sicht 1821–28.
112. LASH, Abt. 49.4. nr. 3607, 1835, 6.8. § 11.
113. Prov.Ber. 1831, 3. hefte s. 357.
114. LAAB, Åb.BArk. nr. 247f, 1835, 16.2. nr. 648, 1832, 17.12. og fat-tigprot. 1834–73, 1836, 3.11.
115. Prov.Ber. 1831 s. 38.
116. Fangel: Haderslev bys historie bd. 1, 1975 s. 241.
117. LASH, Abt. 49.4. nr. 3607 Ueber-sicht 1821–28.
118. Schriften der S.H. Patriotischen Gesellschaft, bd. 1, 1818, hefte 2–3 s. 99f.
119. Johs. Tholle i S.Årb. 1930 s. 89ff.
120. LASH, Abt. 49.4. nr. 3607 Ueber-sicht 1821–28.

121. LASH, Abt. 49.4. nr. 3611, 1836, 12.4. S.H. reg. til mag.
122. LASH, Abt. 49.4. nr. 3611, 1835, 18.8.
123. Chron. Samml. 1803, 30.9.
124. f.eks. Slesvig, Heiberg s. 183. (1819).
125. cf. Prov.Ber. 1832, 3. hefte s. 422.
126. LAÅB, Sønderb. BArk. nr. 171, 1829, 14.3. mag til overret. Cf. s. 14.
127. f.eks. Sønderb. BArk. nr. 167, 1840, 4.2. 1843, 8.3.
128. Hans Jensen: De danske stænderforsamlings hist. bd. 1, 1931, s. 525.
129. Stændertidende 1836 s. 380–384.
- 129a. ibid. s. 1016f.
130. ibid. s. 1034.
131. ibid. s. 1045f.
132. ibid. s. 2034–2052.
133. Stændertidende 1838 s. 389.
134. ibid. s. 1039ff.
135. ibid. 1838 s. 124.
136. Chron. Samml. 1839.
137. frdn. § 1–6. Stændertidende bilagshefte 1, 1840 sp. 55 og bilagshefte 2, sp. 508f.
138. frdn. § 42. Stændertid. bilagshefte 2, 1840 sp. 519.
139. frdn. §§ 26–39.
140. Stændertidende 1840 bilagshefte 1, sp. 57.
141. frdn. § 13.
142. frdn. § 23.
143. Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsen, 1940, s. 59ff. Hans Jensen: De danske Stænderfors. bd. 1, 1931, s. 524.
144. G. Hanssen: Darstellung der Insel Fehmarn (1832) s. 267f.
145. LASH, Abt. 49.4. nr. 3606, 1835, 24.4. mag. til S.H. reg.
146. U. E. Fries: Das Communalwesen der Stadt Friedrichstadt (1834) s. 73. LAÅB, Tønder BArk. nr. 584, 1835, 7.5. mag til S.H. reg.
147. LASH, Abt. 49.4. nr. 3609, 1835 3.4. mag. til S.H. reg.
148. RA, TKIA D 160, 1832, 30.3. aktuar Clausen til overret.
149. LASH, Abt. 18 nr. 47b, 1795ff.
150. LASH, Abt. 18 nr. 113 læg 7, 1814 25.11.
151. LASH, Abt. 65.2. nr. 2944, 1831, 13.12. kanc. til overkons.
152. RA, S.H.Prov.Reg. nr. 105, fattigkoll. til S.H.Reg. 1835, 6.2.
153. ibid. 1837, 23.1. Stadtgericht til S.H. reg.
154. RA, TKIA D 160, 1832, 30.3. akтуars beretning.
155. ibid. læg A 1826, 24.2.
156. ibid. 1832, 3.5. overkons. til T.K.
157. ibid. 1827, 30.6. kanc. til overkons.
158. ibid. 1826, 18.8. overkons. til T.K.
159. ibid.
160. RA, S.H.Prov.reg. nr. 105, 1833, 11.6. overkons. til byret.
161. RA, TKIA D 160, 1834, 22.4.
162. Chron. Samml.
163. se s.
164. Danmarks Riges hist. bd. 6, 1896–98, s. 187. Fangel: Haderslev bys historie bd. 1 s. 89.
165. Chron. Samml. 1834, nr. 63 § 13.
166. Chron. Samml.
167. LASH, Abt. 49.4. nr. 3606, 1840, 21.2. S.H.Reg. til mag.
168. LAÅB, Åb.BArk. nr. 252A.
169. RA, S.H.Prov.Reg. nr. 105, 1836, 7.6. S.H.Reg. til Ærøskøbing.
170. LASH, Abt. 49.4. nr. 3608, 1836, 25.7. S.H.reg. til Frederiksstad.
171. LASH, Abt. 49.4. nr. 3609, 1837, 20.1. S.H.reg. til Garding.
172. LASH, Abt. 49.4. nr. 3608, 1839, 4.7. S.H.reg. til T.K. om Frederiksstad.
173. LAÅB, S.BArk. nr. 171, 1835, 2.11. reg. til fattigkoll.
174. LASH, Abt. 49.4. nr. 3610, 1839, 10.10. S.H.reg. til mag. i Husum.
175. LAÅB, S.BArk. nr. 171, 1836, 5.9. S.H.reg. til Sønderborg.
176. LASH, Abt. 49.4. nr. 3607, 1836, 29.12.

177. Chron. Samml. 1826, nr. 34 §§ 15, 18.
178. LASH, Abt. 65.2. nr. 2633, 1836. RA, S.H.Prov.Reg. nr. 105, 1837.
179. §§ 13, 15.
180. eks. Garding 1836, 30.12. i Chron. Samml. og Regulativ Ekernførde 1844, 31.7. i LASH, Abt. 49.4. nr. 3606.
181. Hans Jensen: De danske stænderfors. bd. 1, 1931, s. 17.
182. LASH, Abt. 49.4. nr. 3605, 1843. Fangel: Haderslev bys historie bd. 1, 1975, s. 133.
183. LAÅB, Sønderb. BArk. nr. 174, 1838, 6.2. S.H.Reg. til fattigkoll.
184. *ibid.* 1838, 16.2.
185. se side 123. cf. Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsen, 1940, s. 43ff.
186. M. H. Nielsen s. 161.
187. G. Hanssen: Darstellung der Insel Fehmarn, 1832, s. 271–273. Stændertidende 1836 s. 2039–2044. C. N. Bruhn: Die Zwangsarbeitsanstalten in Schleswig-Holstein (1846). C. Rolfs: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer, 1926, s. 158.
188. M. H. Nielsen s. 163. Bruhn: Zwangsarbeitsanstalten s. 56f.
189. RA, S.H.Prov.Reg. nr. 105. LAF, Ærø stad- og landret, fattig-komm. forh.prot. 1832–53. Fattigsager 1831–37. Fattigregnskaber 1820–50. Historiske Huse i Ærøskøbing, 1975, s. 39.
190. Fangel: Haderslev bys historie bd. 1, 1975, s. 232ff.
191. LAÅB, Abt. 18 nr. 43^r (1821).
192. LAÅB, Åb.BArk. nr. 247f, 1836, 26.11. fattigkoll. til S.H. reg. ad. 4.
193. F. Mørck: De gamles hjem i Aabenraa (1957). Lars Henningsen i S.M. 1976 s. 442.
194. LAÅB, Åb.BArk. nr. 247e, 18.9. 1851.
195. LAÅB, Åb.BArk. nr. 252 D.
196. LAÅB, Åb.BArk. nr. 247e, div. år.
197. LAÅB, folketællinger.
198. Slesvigske Provinsialefterretninger, Ny Række bd. 4 (1863) s. 101.
199. *ibid.*
200. F. Mørck: De gamles hjem i Aabenraa, 1957, s. 17. LAÅB, Åb.BArk. nr. 32c, 1853, 15.3.
201. LAÅB, Tønder BArk. nr. 683, 1848, 5.1. mag. til S.H.reg.
202. LAÅB, Tønder BArk. nr. 683.
203. Carstens: Die Stadt Tondern, 1861, s. 203.
204. LAÅB, Tønder BArk. nr. 581, 1854, 18.10.
205. LAÅB, Tønder BArk. fattigregnskaber 1854–59.
206. Bruhn: Die Zwangsarbeitsanstalten, 1846, s. 31.
207. LAÅB, folketælling 1860, film 2331.
208. Carstens: Die Stadt Tondern, 1861, s. 204.
209. Fangel: Haderslev bys historie bd. 1, 1975, s. 77.
210. LAÅB, Åb.BArk. nr. 247f, 1841, 16.10. mag. til S.H.reg. og 1842, 9.11. samme.
211. LAÅB, Sønderb. BArk. nr. 178, 1855, 5.3. mag. til amtet.
212. LAÅB, Sønderb. BArk. nr. 168, 1852, 11.5.
213. *ibid.* 1856, 2.9.
214. LAÅB, Sønderb. BArk. nr. 178, 1855, 5.3. mag. til amtet.
215. LAÅB, Sønderb. BArk. fattigregnskaber.

Konklusion

1. Edv. Holm: Danmark-Norges Indre Historie fra 1660 til 1720, bd. 1, 1885, s. 103–05. Samme: Danmark-Norges Historie 1720–1814 bd. 5, 1906, s. 569. Sønderjyllands hist. bd. 3 s. 327 og 358. Geschichte Schleswig-Holsteins bd. 6, 1960, s. 12, 17.

2. Fangel: Haderslev Bys Historie bd. 1, 1975, s. 127.
3. *ibid.* s. 231.
4. Sønderjyllands hist. bd. 4 s. 133–136. Geschichte Schleswig-Holsteins bd. 6, 1960, s. 385ff.
5. cf. Sønderjyllands hist. bd. 4 s. 194–196.

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland

1. Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*. Udsolgt.
2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev Landråd*. Udsolgt.
3. *Tønder gennem Tiderne*. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid*. Udsolgt.
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie*. Udsolgt.
6. *Navneregister til H. P. Hanssens Værker*. Udg. af Johan Hvidtfeldt.
7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs Tilblivelse*. Udsolgt.
8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske Lokalhistorikere*. Udsolgt.
9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. 2. udg. revideret og udvidet af Hans H. Worsøe. Kr. 10,00 (16,00).
10. *Nordslesvigs åndelige Genforening med Danmark*. Red. af Claus Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Kr. 10,00 (20,00).
11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavlelitteratur*. 2. udg. m. tillæg: Manuskripter vedrørende sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet, Åbenrå, ved Peter Kr. Iversen. Kr. 12,00 (20,00).
12. *Nordslesvig efter genforeningen*. 7 radioforedrag. Udsolgt.
13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler, 1524, 1584–1694*. Kr. 5,00 (8,00).
15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskrømmer Jens Wulffs dagbog*. Udsolgt.
16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I uds., II kr. 12,00 (20,00), III kr. 18,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad. En biografi*. Kr. 15,00 (26,00).
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns erindringer*. Udsolgt.
19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogeskripterens tid*. Udsolgt.
20. Knud Kretzschmer: *Den sønderjyske Fond*. K. 12,00 (20,00).
21. H. V. Gregersen: *Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier*. Udsolgt.
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: *Borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550–1848*. Udsolgt.
23. G. Japsen: *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850*. Kr. 18,00 (30,00).
24. Sigurd Schoubye: *Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550–1900*. Udsolgt.
25. *Åbenrå bys historie*. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. I uds., II kr. 30,00 (50,00), i skindbind kr. 45,00 (76,00), III kr. 45,00 (80,00), i skindbind kr. 60,00 (100,00).

26. Harald Jørgensen: *To ungdomsvenner. H. P. Hansen. H. V. Clausen.* Kr. 18,00 (30,00).
27. H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydske Psalmesang 1717-1740.* Kr. 25,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: *Den lüneburgske saltoktroi.* Kr. 20,00 (34,00).
29. Johan Hvidtfeldt: *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805.* Udsolgt.
30. *Tønder Seminarie-stat 1788-1963.* Udarb. af Jens Lampe under medvirken af Asger Nyholm og Erik Larsen. Udsolgt.
31. Peder H. Schmidt: *Hverdag og fest. Vestslesvigske minder.* Udsolgt.
32. *Jacob Fabricius d. Yngres optegnelser.* Udgivet af A. Andersen. Kr. 35,00 (60,00).
33. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København.* Kr. 35,00 (60,00).
34. *Johannes Oldendorphs selvbiografi.* Udgivet ved A. Andersen. Kr. 12,50 (20,00).
35. L. S. Ravn: *Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre.* Kr. 18,00 (30,00).
36. M. Favrhøldt: *Haderslev Latinskoles historie 1567-1967.* Udsolgt.
37. Jens Engberg: *Det slesvigske spørgsmål 1850-1853.* Kr. 40,00 (57,50).
38. Mourits Mørk Hansen: *Livs-erindringer.* Udgivet ved H. V. Gregersen. Kr. 30,00 (49,50).
39. Peter Kier: *Min rejse gennem jordelivet.* Udgivet ved Jens Holdt og Hans Hejselbjerg Paulsen. Kr. 30,00 (49,50).
40. G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814.* Kr. 35,00 (57,50).
41. G. Japsen: *De nordslesvigske sparekassers historie.* Kr. 36,00 (60,00).
42. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland.* Kr. 60,00 (90,00).
43. Harald Jørgensen: *Genforeningens statspolitiske baggrund.* Kr. 36,00 (60,00).
44. *Sønderjyske Historikere efter 1864.* Under redaktion af Johan Hvidtfeldt, Peter Kr. Iversen og Dorrit Andersen. Kr. 25,00 (40,00).
45. Aksel Lassen: *Valg mellem tysk og dansk* Kr. 80,00 (150,00).
46. Anders Pontoppidan Thyssen: *Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850.* Kr. 65,00 (115,00).
47. Lars N. Henningsen: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841.* kr. 45,00 (90,00).

Normalprisen for ikke-medlemmer er angivet i parentes.

Bøgerne fås ved henvendelse til Historisk Samfunds ekspedition, Haderslevvej 45, 6200 Åbenrå. Telefon (04) 62 46 83.

